

A. Molnár Ferenc – Oszlánszki Éva:

13.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMXII

A Szenci Molnár Albert fordította
 zoltárok szöveghagyományozódása a mai
 magyarországi református
 énekeskönyvben*

A Szenci Molnár Albert által fordított verses zoltároknak (*Psalterium Ungaricum*; Hernborn, 1607) a magyar protestáns (református) éneklésben és a magyar irodalomban való kivételes jelentőségét nem szükséges külön hangsúlyozni. Nincs még egy ilyen énekcsoporthoz, amelyet, illetve amelynek egyes részeit a hívők egy jó része mintegy négyszáz éve énekel, s amely a magyar nyelvhasználatra és irodalomra szintén hatással volt. Alexa Károly például egy egész kötetet állított össze a zoltárátalköltésekből, zoltárparafraízisokból és azokból a magyar versekből, amelyek a bibliai zoltárok és a Szenci Molnár fordította verses zoltárok hatását mutatják.[1] „orgonaszó orgonailat | ónkarikás ablaktányérok | lépesméz-ízű zoltár | életem pünkösöd-évszaka | lelkem pünkösödi itala | máig zsongító óborom | nyelvem petőfi sándora | albertus molnár” – írja például az *Egy csokor orgona mellé* című versében a kisebbségi létben élő, erdélyi Kányádi Sándor. A prózaírók közül pedig ezúttal csak Németh Lászlóra hivatkozunk, aki Szenci Molnárt költőként is nagyra tartotta, és többek között ezt írta: „Ennek az énekeskönyvnek a rendkívüli jelentősége a magyar életben épp az volt, hogy a Molnár Albert ideje óta készült, s egyetlenegy magyar református sem nőhetett föl anélkül, hogy a lelkén ne formáljon [...] A régi magyarság s a legújabb közt a *Református énekeskönyv* egyike a legfontosabb földtani hidaknak.” Molnár zoltárait „hő, nagyság, vallásos és magyar lelkesedés” hozta létre.[2] Valóban, nem egy adatunk van arra, hogy egyházi énekeit, elsősorban a Szenci Molnár fordította zoltárokat a (rég) reformátusság igen jól ismerte. Például Csúry Bálint, a Debreceni Egyetemnek a szamosháti Egri faluból származó magyar nyelvész professzora azt írja, hogy ők gyermekként a zoltárkönyvből és a Bibliából tanulták meg a folyékony olvasást. S a faluban többen otthon is rendszeresen énekeltek zoltárokat, a templomba pedig a híveknek nem volt szükséges énekeskönyvet vinni, mert az énekeket kívülről tudták. „Azelőtt pedig, míg orgona nem volt, egy iskolásfiú hangosan diktálta [’soronként előre mondta’] az énekeket”.[3] Arany János 1882-ben – tehát nagyjából ugyanebben az időben –, amikor a zoltároknak a kiadásra váró énekeskönyvbe szánt szövegeit mint egyházi tanácsbíró a budapesti református egyházközségtől véleménye-zésre és bírálatra megkapta (s ezt különböző okokból nem vállalta), megjegyezte: „Molnárt elég lett volna egészen szokatlan archaizmusaitól megszabadítani, mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja, úgy tiszteli.”[4]

Igaz, arról, hogy ez a széleskörű zoltárismeret minden zoltár minden versszakára vonatkozott-e, nincsenek teljesen megbízható feljegyzések; erre (általában) nem gondolhatunk. És nyilván egyes vidékek, egyes egyházközségek között e téren is régebben szintén voltak különbségek. Az énekeskönyvek összeállítói pedig – a racionalizmus, a kegyességi mozgalmak hatására is – az 1806/1813-as új debreceni énekeskönyvtől fogva a legtöbb énekeskönyv-kiadásban már kérdésesnek látták a

teljes zsoltárányag (a 150 zsoltár mindegyik versszaka) és a régi dicséretnek egy jó részének közlését vagy éneklésre való ajánlását. Arra való hivatkozással is, hogy például a zsoltárok, zsoltárversek egy része túlságosan részletező vagy erősen kötődik az ószövetségi zsidóság történetéhez, mindennapjaihoz, amelyek az újabb kor embere számára kevésbé követhetők; s azt is megjegyezték, hogy az énekeskönyv egy nagy részét az istentiszteleteken egyébként sem használják.[5] Ez a szemlélet aztán a legtöbb későbbi énekeskönyvben is megmaradt, sőt erősödött, s elég gyakran a szövegek helyenkénti kisebb-nagyobb módosításával, modernizálásával társult.

E folyamatot a mai egyházi tudományosság – joggal – nem tartja szerencsésnek, noha abban megoszlanak a vélemények, hogy a Szenci Molnár fordította zsoltárokból, a régi énekekből szabad-e kihagyni, illetve egyes versszakokat szabad-e mellőzni, és a szövegükön (ha elavult, nehezen vagy félreérthető) módosítani, ha pedig igen, akkor milyen mértékben és módon.

A mai énekeskönyv,[6] amelyet 1948-ban egy bizottság, annak előadójaként és az énekeskönyv szerkesztőjeként elsősorban Csomasz Tóth Kálmán eredetileg próbaénekeskönyvként állított össze, sok értékes régi éneket hozott vissza, Szenci Molnárnak mind a 150 zsoltárát közli, a zsoltárverseknek pedig a 74 %-át, az 1425-ből 1052-t,[7] (jóval) többet, mint ami számos újabb kori énekeskönyvben található. Az előszó szerint a szövegeken csak ott és annyit igazítottak, „amennyit a ritmikus dallamok az énekbéli hangsúlyozás miatt megköveteltek. A nagyon részletező, avagy más okból gyülekezeti istentiszteleti használatra nem alkalmas, vagy félremagyarázható versszakokat” pedig ebben a kiadásban elhagyták, de sorszámaikat jelezték.[8] „Röviden összegezve: alázatos restaurátori munkát kívánt végezni a bizottság. Ebben a munkában erősen kötötte a bizottságot a régi szép szöveggel szemben érzett kegyelet is, ezért a változtatások a fent említett elvi alapokon is sokkal messzebb mehettek volna” – írja másutt.[9] Alaposabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a szövegeken nem egyszer a jelzetnél, a vártnál gyakoribb kisebb-nagyobb nyelvi-tartalmi szempontú módosításokat is végeztek.

Ma, amikor egy új, általános használatú énekeskönyv összeállításának az előkészületei folynak, ismét fölvetődik a kérdés, hogyan és milyen mértékben kerüljenek be ebbe Szenci Molnár Albert zsoltárai. Vannak, akik – tekintettel az újabb idők társadalmi, hitéleti változásaira, a vallásgyakorlat, a zsoltárok ismeretének visszább szorulására – a Szenci Molnár-zsoltárok alaposabb megrostálását látnák szívesen,[10] mások pedig úgy gondolják, hogy ezt az értékes örökséget nem szabad megcsonkítani, a teljes szöveget kell közölni.[11] A mi álláspontunk (és másoké) e kettő között van, hasonló a Csomasz Tóthéhoz, a ma használt énekeskönyvet összeállító bizottságéhoz, attól csak részben tér el.[12] A zsoltárkönyv egységéhez is kötődve szintén azt tartanánk jónak, ha a leendő énekeskönyvben mind a 150 Szenci Molnár fordította zsoltár szerepelne, de nem minden versszak. (Az első versszak azonban mindig.) A túlságosan részletező, az ószövetségi zsidósághoz speciálisan kötődő, a keresztyéniséggel nem összeegyeztethető (például bosszúzsoltárok) és/vagy a nyelvileg igen elavult versszakokból szerintünk is lehetne elhagyni még többet is, mint ami a mai énekeskönyvből kimaradt. (Csak megemlítjük, hogy az úgynevezett egyetemes – de aztán nem egyetemesen, egységesen használt – vagy „találkozó” 1996-os *Magyar református énekeskönyv*[13] ugyan mindenben átveszi az 1948-as magyarországi énekeskönyv zsoltárszövegeit, de még további versszakokat hagy ki, az 1425-ből

összesen 857-et tartalmaz.)

A szövegmódosítások ügye már nehezebb kérdés, de a félreérthető, a gyülekezet számára különös szavakat, szószerkezeteket – a tartalom, a jelentés megváltoztatása nélkül – esetenként ugyancsak kicserélhetőnek tartjuk, máskor, az esetek többségében pedig láb- vagy végjegyzetben kellene magyarázni őket. (Mai énekeskönyvünkben a zsolttároknál csak két szómagyarázat van lábjegyzetben: a 3. zoltár *alítják* és a 91. *kedvedént* szaváról olvashatjuk, hogy jelentésük ’vélik, gondolják’, illetve ’kedved szerint’. Pedig a szó- és kifejezés-magyarázatok száma háromjegyű is lehetne.) Csomasz Tóth módosításainak egy része, úgy látjuk, elfogadható, javallható, nem egyszer azonban szerencsésebb lenne visszaállítani az eredeti szöveget, vagy másutt és másféle igazítást is tenni. Igaz, régi irodalmi szövegeket általában nem szokás módosítani, az egyházi közénekek azonban ebből a szempontból általában más elbírálás alá esnek: a hosszas használat, a gyakorlat, az, hogy ezeket már teljesen közkincsnek érzik, megengedőbb a módosítással szemben. Erre elég csak Csomasz Tóth *A református gyülekezeti éneklés c.* összefoglaló munkájában az énekeskönyvben lévő összesen 512 énekhez csatlakozó jegyzetanyagot megnézni. S korábban rámutattunk, hogy például a 190. dicséretünknek a 17. század elejétől adatolható szövegén már az *Öreg graduál* (1636) módosított, s a szöveg egy-két helyét énekeskönyveink némileg mind a mai napig variálják.[14]

Ugyanakkor kívánatosnak tartanánk egy olyan (kottás és kommentált) egyházi énekeskönyv összeállítását is, amelyben Szenci Molnár Albert zoltárainak eredeti szövege változatlanul szerepel, hasonlóan az irodalmi és/vagy a tudományos kiadásokhoz.[15]

A református énekeskönyv zoltáranyagával kapcsolatban mindenképpen figyelemre méltó Kecskés András véleménye is (cikkére korábban azért nem hivatkoztunk, mert később találtunk rá). Szerinte a történeti érték fontos, de „nem pótolhatja az istentiszteleti rendeltetés maradéktalan érvényesülését. A templom nem múzeum, a gyülekezeti énekeskönyv nem irodalomtörténeti adatbázis. Ugyanakkor mind a nyelvi, mind a történeti értéknek megvan a maga szerepe a költészet lényegétől elválaszthatatlan esztétikai érték kialakításában.” S ő is fontosnak tartaná Szenci Molnár zoltárainak egy kottás, jegyzetelt kritikai kiadását, de egyes zoltárok, zoltárrészek szövegbeli problémáit, fogyatékoságait látva azt írja, a gyülekezeti énekeskönyvben nem kellene erőltetni a Szenci Molnár-féle zoltárok „hiánytalan közreadását”, sőt szorgalmazni kellene „a genfi dallamokhoz jobban igazodó, minden egyéb téren pedig lehetőleg a Szenci Molnáréval egyenrangú modern fordítások készítését. Nem a régiék helyett, hanem mellettük, felkínálva az alkalomhoz illő választás lehetőségét.”[16]

Magunk az előbbiekkal jórészt egyetértve, de – mint említettük, és Csomasz Tóth gyakorlatához is hasonlóan – a zoltárkönyvet egységként is tekintve, Szenci Molnár zoltáraiból nem hagynánk el, a verzzakokból azonban olykor igen, és kisebb szövegmódosításokat is elfogadhatónak tartunk. Azt gondoljuk, ha a Szenci Molnár-zoltárverzzakokból az említett okokból – és a szöveg érthetőségére, folyamatosságára szintén ügyelve – elhagyunk, a ma emberének már félreérthető, idegen szavakat, szöveg helyeket mértékkel és jó okkal esetenként megigazítunk vagy jegyzetben megmagyarázunk, azzal inkább ennek az értékes szöveg hagyományának a szélesebb körű továbbörökítését segítjük elő. A jelenlegi

nyelvi és egyházi helyzet ugyanis messze áll az egy- vagy kétszáz, de akár csak a néhány évtizeddel ezelőttil. Karácsony Sándornak a magyar köz- és irodalmi nyelv fejlődésére vonatkozó elképzelése sem vált be, a vallási élet, a zoltárismeret is visszább szorult, a súlypontja pedig a vidékről a városokba tevődött át. Újabb kérdőíves felmérések szerint (is) pedig a gyülekezetek, a hívők az énekeskönyvek csak egy kisebb részét használják, a régi énekek, köztük a zoltárok számos elavult vagy megváltozott jelentésű szavát, kifejezését pedig nem vagy nem jól értik.[17]

Ugyanakkor álláspontunkat, amely egy általánosan használt, leendő nép- vagy közénekeskönyvre vonatkozik, noha magunk nyilván a leginkább javallhatóként kezeljük, de egynek a többi közül, és mások véleményét szintén megértjük, tiszteletben tartjuk, vizsgálódásainkat pedig vitaanyagnak is tekintjük.

A Magyar Református Egyház Generális Konventjének Liturgiai Bizottsága az istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei között a zoltárokról a következőt írja: „A 150 genfi zoltár olyan örökség, amelyet meg kell őrizni.” S az énekeskönyv, a zoltárok kapcsán figyelembe veendő még például a következő megállapítások: „Legyen széles körű diskurzus az énekeskönyvről és a gyülekezeti éneklés jövőjéről.” Illetve: „[Az istentisztelet] kerülje tudatosan a figyelmet elterelő és nehezen érthető archaizmusokat.”[18]

A Szenci Molnár-zoltárok és szöveghagyományuk, a mai (1948-as) énekeskönyv szövege és gyakorlata nyilvánvalóan mind az egyházi énekügy és annak története, mind a magyar nyelvtörténet számára figyelemre méltó és tanulságos. Ezért a Szenci Molnár fordította zoltárok eredeti szövegét – párhuzamos elhelyezést alkalmazva – összevetettük a mai magyarországi énekeskönyvben (Ék.) lévővel. Az első 15 zoltár kommentált összevetését már közzétettük, s jelent meg cikk az Ék.-ben összevont zoltárversszakokról is.[19] Majd a teljes összevetést a 106-tól a 121-ig terjedő zoltárok kommentálásával is kibővítve – elsősorban szűkebb körű megvitatásra – néhány példányban sokszorosítottuk, utána pedig harminc példányban ki is nyomtattuk.[20] Most pedig – újabb megbeszélés és megvitatás előtt – a 106-tól a 121-ig terjedő zoltároknak a némileg módosított, kommentált s az 1996-os énekeskönyv (Ék. 1996) versszak-kihagyásaira is utaló összevetését tesszük közzé.

Ez az adatbázis, anyag – tehát a 106-tól 121-ig terjedő zoltárok szövegének jelzett, kommentált összevetése – csak az *Egyháztörténeti Szemle* internetes változatában érhető el:

<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/amolnar-oszlanszki-adatbazis.htm>

* Készült az OTKA K 69093-as számú pályázata támogatásával és keretében.

[1] Magyar zsoldtár. Vál. és szerk.: Alexa Károly. Bp., 1994.

[2] Németh László: A református énekeskönyv. (1940). In: Uő.: Az én katedrám. Tanulmányok. Bp., 1975. 107. p. Költőként is szintén nagyra tartotta Szenci Molnárt pl. Bán Imre. Lásd: Szenci Molnár Albert, a költő c. művét, Szeged, 1978. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4.)

[3] Csúry Bálint: Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. In: *Magyar Nyelv*, 1940. 240. p.

[4] Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. Második kötet. Bp., 1889. 527. p.

[5] A református éneklés történetéről, a zsoldtárszövegek hagyományozódásáról ld. pl.: Csomasz Tóth Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950.; H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének. Bp., 2004.; Bódiss Tamás: Az 1948-as énekeskönyv a református egyházi éneklés történetében. Bp., 2008.; Fekete Csaba: A genfi zsoldtárok elterjedése hazánkban. In: Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról. Szerk.: Fazakas Sándor. Bp., 2009. 185-242. p. (továbbiakban: Fekete, 2009.)

[6] Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1948. [1949]. (Majd számos további kiadás. Továbbiakban: Ék.)

[7] Ld. Csomasz Tóth Kálmán: A megújított jugoszláviai énekeskönyvről. (1973) In: Hagomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára. Szerk.: Bódiss Tamás. Bp., 2003. 641. p. (Az idézett adatok a mai magyarországi énekeskönyvre vonatkoznak.)

[8] Ék. 9. p.

[9] Csomasz Tóth Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950. 255. p.

[10] Pl. Draskóczy László, aki a Reformátusok Lapjában jelenleg is közöl egy sorozatot *Énekeljetek új éneket!* címmel, s a Dunamelléki Egyházkerület kiadásában 2009 és 2010 között meg is jelentetett három énekfüzetet 188 új énekkel, bennük egy-két új zsoldtárparafrazissal (köztük Bede Anna átültetéseknek van költői értéke), és azzal a szándékkal, hogy az új énekeskönyv majd ezekből is válogasson. A Doktorok Kollégiuma (a Magyar Református Egyház évenként ülésező tudományos testülete) 2010. évi pápai ülésén a himnológiai bizottságban *Leendő Énekeskönyvünk előhírnökei: a Dunamelléki Énekfüzetek* címmel felolvasott kéziratában (keltezése: Bp., 2010. 07. 27.) többek között ez áll: „Énekeskönyvünk első negyedét továbbra is tartjuk fenn a zsoldtároknak, hiszen »e szavakat maga Isten adja szánkba, mintha csak ő maga énekelne bennünk önnön dicsőségét magasztalva« (Kálvin, 1542). Noha – Szenci fordításai kapcsán – kulturális értékeink ápolását jogosan követelhetik bizonyos nemzeti vagy művelődési szempontok, de ilyesféle szándékainkba ne akarjuk Istent prókátornak felfogadni. Énekeskönyvünk zsoldtáranyaga élő kövekből épüljön, mert a nem használt ének haszontalan, terméketlen, és énekeskönyvünkben jogtalanul bitorolja a drága helyet. Ennek a szakasznak tehát – véleményem szerint – tartalmaznia kell a Szenci fordítások egy bizonyos hányadát, a gyülekezeteink által többnyire kedvelt, és még ma is friss XVI. századi zsoldtárparafrazisok jórészét, valamint az újabban íródott zsoldtár-termés javát.” Uo. 5 p.

[11] Karácsony Sándornak – aki az 1948-as énekeskönyvet összeállító bizottságnak is tagja volt – szintén ez volt a véleménye, s mivel ezt a bizottságban nem tudta érvényesíteni, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetségnek ilyen elvek szerint s ugyancsak 1948-ban készült zsoldtárkiadásához ő írta a bevezetést. A Bevezetésben olvashatjuk is véleményét: nem akarjuk Szenci Molnár szövegét „toldozással-foldozással elrontani, másrészt nem hisszük, hogy akár mi, akár mások, mai magyarok, nálánál jobban meg tudnók oldani ezt a feladatot [a zsoldtárfordítást]. Mi az ő zsoldtárfordítását végleges szövegnek érezzük, éppúgy elképzelhetetlennek tartjuk, hogy valaki még egyszer ilyen tökéletesen és szépen magyar nyelvre fordítsa a 150 zsoldtárt, mint ahogy bizonyára senki sem fogja Toldi Miklós történetét még egyszer olyan tökéletesen és szépen versbe szedni, mint annak idején Arany János.” Aztán azt mondja, hogy a zsoldtárok nyelve ugyan régies, de sokan így ismerik és szokták énekelni, s a „Gyülekezeteink nagy része falusi gyülekezet, népnyelven beszélő parasztokból áll. A népnyelv és a régi nyelv között pedig nincs olyan nagy különbség, mint a régi nyelv és a városi lakosok beszéde között. A városiak is ismerik tanulmányaikból az irodalmi nyelvet. Klasszikus nagy íróink közül éppen a legeslegnagyobbak falusi származásúak, műveikben ők nagyon is sokat merítettek a népnyelvből, sőt egyesek még a régi nyelvből is. [...] Mi jó reménységgel vagyunk a felől, hogy a ma még talán meglévő nehézség is mindinkább csökken s nemsokára köznyelvünk is a régi nyelv és az irodalmi nyelv szellemében fog megújulni.” Szent Dávid király százötven zsoldtára. Magyarra fordította Szenci Molnár Albert. [Fakszimile.] Pécel, 2001. 6-7. p. (A kis könyv végén szómagyarázatok is vannak, de csak egy szűk lapnyi.) Hasonló véleményre ld. még pl.: Fekete, 2009. Utalunk még arra is, hogy A Magyar Református Egyház Énekügyi és Liturgiai Bizottságának Zsoldtáros Munkacsoportja vagy Albizottsága (ennek A. Molnár Ferenc is tagja) budapesti kibővített ülésén 2010. december 29-én például az a többségi, de nem egyhangú vélemény fogalmazódott meg, hogy a leendő énekeskönyvben Szenci

Molnár Albert teljes zoltárszövege megtartandó, kisebb szövegmódosítások pedig csak ott történjenek, ahol a szöveg ma félreérthető, illetve jegyzetekben szómagyarázatok is fölvehetőek. A Doktorok Kollégiuma Nyelv- és Irodalomtudományi Bizottságának (A. Molnár Ferenc ennek szintén tagja) 2011. november 4-i budapesti ülésén pedig végül is olyan összegző (többségi) vélemény hangzott el, miszerint a leendő énekeskönyvben a jelenlegi énekeskönyv mind az 512 éneke minden versszakának helye van.

[12] Álláspontunk bővebb kifejtésére ld.: A. Molnár Ferenc: Szenci Molnár Albert zoltárainak nyelvi problémái a református énekeskönyvben. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2009. 3. sz. 56–69. p. (továbbiakban: A. Molnár, 2009.) Oszlászki Éva: Változtatások Szenci Molnár Albert zoltárszövegein a mai magyar református énekeskönyvben. Debrecen, 2007. (Kézirat, egyetemi szakdolgozat; témavezető: A. Molnár Ferenc. Online: Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék: <http://mnytud.arts.unideb.hu/szakdolgozatok.php>, továbbiakban: Oszlászki, 2007.) E témakörre ld. még pl.: Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zoltárfordításai a genfi zoltárok dallamaira. Közreadja: Bólya József. Bp., 2003. (továbbiakban: Bólya, 2003.)

[13] Továbbiakban: Ék. 1996. A „találkozó” arra vonatkozik, hogy a magyar reformátusok világtalálkozójára adták ki Budapesten. Volt olyan elképzelés, hogy ezt egyetemesen használják, a magyarországi szakemberek azonban ezt nem, csak az alkalmi használatot fogadták el, mert a (hazai, 1948-as) Ék.-et jobbnak tartják. Azon egyháztestek részére azonban, ahol az Ék. 1996. előrelépést jelent, a használatba vételét ajánlják.

[14] Ld.: A. Molnár, 2009. 61-62 p.

[15] Részben ilyennek tekinthető: Bólya, 2003. (A szerkezetet, a formátumot azonban közelebb kellene hozni a közénekeskönyvéhez.)

[16] Kecskés András: A magyar református istentiszteleti ének szövegéről. *Magyar Egyházzene*, IV(1996/1997) : 294, 300. p.

[17] Ld. pl.: A. Molnár, 2009. 58-68. p. Vö. még pl.: Oszlászki, 2007.; Bólya, 2003.; *Protestáns Téka*, 2007. 4. sz., 2008. 2. sz.

[18] Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei. Szerk.: Fekete Károly. Bp., 2010.

[19] A. Molnár Ferenc – Oszlászki Éva: A Szenci Molnár Albert fordította zoltárok szöveghagyományának kérdéséhez. (Az első tizenöt zoltár eredeti és a mai magyarországi református énekeskönyvben levő szövegének összevetése.) In: *Sárospataki Füzetek*, 2011. 4. sz. 93–116. p.; A. Molnár Ferenc: Összevont zoltárversszakok a mai magyarországi református énekeskönyvben. In: *Sárospataki Füzetek*, 2011. 1. sz. 45–58. p.

[20] A. Molnár Ferenc – Oszlászki Éva: Szenci Molnár Albert zoltárainak szöveghagyományozásáról. A zoltárok eredeti és a mai magyar református énekeskönyvben levő szövegeinek összehasonlítása. Debrecen, 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, 12.)

13.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMXII

Kovács Kálmán Árpád: Az erdélyi vallási uniós politika rendszerének főbb jellemzői (1762–1772)*

Erdély egyik legfontosabb történeti jellemzője vallási helyzete volt, mely a történelem folyamán egy felekezeti, etnikai és nemzeti sokszínűséggel fonódott össze. A görögkeleti vagy más közkeletű néven ortodox vallás jelenléte a honfoglalás és államalapítás korától folyamatos volt a területen, de a 13-14. századtól kezdve története egyértelműen a román etnikuméval fonódott össze. Vallási értelemben az unió, vagyis egyesülés azt az eseményt jelenti, amikor a római katolikus egyház által elszakadtaknak (skizmatikusoknak) tekintett görögkeleti vallásúak (1054-es nagy vagy kelet-nyugati skizma, egyházszakadás) az 1439-es firenzei zsinat uniós pontjainak (filioque, pápai szupremácia, purgatórium és kovásztalan kenyér) elfogadásával ismételen egyesülnek a magát egyedül egyetemesnek (katolikusnak) tekintő Rómával. Az uniáltak amellet, hogy elismerik a fontos vitapontokban a római katolikus igazságot, megtarthatták görög típusú liturgiájukat, sajátos egyházszervezetüket és a Julián-naptárat. Politikailag a vallási unió betagozódott a 16-18. század felekezetképződésének (konfesszionalizálódásának) folyamatába. Lényege, hogy a korábban ellenreformáció – katolikus megújulás fogalompárjával összefoglalt történelmi folyamat részeként a római katolikus aktivitás a keleti kereszténység irányában is megélné. A jezsuita rend hatására a katolikus államhatalmak olyan irányban fejtették ki hatásukat, hogy az alávett, befolyásuk alatt álló görög szertartású népesség között az uniót terjesszék. Így nyitotta meg a vallási uniók sorát a 16. század végén Lengyelországban a breszti, melyet követ a Habsburgok dunai monarchiájában a munkácsi, a kőrösi (svidnicai) és a gyulafehérvári. Innen eredt a sokáig általánosan használt megnevezésük: görög szertartású uniáltak, latinul graeci ritus uniti (gr. r. u.). A görög katolikus elnevezés elfogadása a Habsburg Birodalomban az 1773-as esztendőhöz köthető. Ma pedig a katolikus egyház erre az egyhájrészére az egész világon egységesen a „bizánci rítusú katolikus” terminust használja. A kora újkori vallási unió szakadást idézett elő az alávett görögkeleti népességeken belül, több népben megindította a folyamatos felekezetváltásoknak a történelmi közelmúltig tartó folyamatát, de az uniált egyház számára megnyitotta a modern oktatási rendszer kiépítését, az egyháziak számára pedig a jobbágyi sorból való kiemelkedést, és a lassú felemelkedést a modern értelmiségi státusz felé.^[1]

A hivatali nyelvben gyakran emlegetett rendszer a terezianista egyházpolitika etatista felfogásának kulcsfogalma volt. Az abszolutista kormányzati rendszernek abból a sajátosságából adódott, amely a relatíve jelentéktelen ügyekben is az uralkodó számára tartotta fenn a döntés jogát. Az egyes ügyekben született rezolúciók ugyanakkor zavaros körülmények között, háttér mellett születtek, és (látszólag vagy valóságosan) súlyos ellentmondásokat tartalmaztak. A szisztéma ilyen háttér mellett próbálta a hivatali szervek tisztánlátását növelni. Tartalmazta mindazokat az alapelveket és legfontosabb célkitűzéseket, amelyek a korábbi ügymenetekből és uralkodói döntésekből lesűrhetők, és amelyeket a hivatali szervek általános érvényű szabályokként („Normativum”, „Generale”) vehettek. Ha

ugyanis az ügykezelés ezek mentén, ezek figyelembevételével történt, akkor elkerülhető lett, hogy a jövőben ellentmondásos határozatok szülessenek, és elérhetővé vált, hogy a gyakran számtalan ügyterületre tagozódó közigazgatás ügykezelése a meghatározott fő célok tekintetében egymás hatását erősítse és ne gyengítse.[2]

Az összefüggő uniós szisztéma gondolata – ismereteink jelenlegi szintje szerint – Mária Terézia 1762. szeptember 16-i Bartenstein báróhoz intézett kéziratában jelent meg először,[3] de az Államtanácsban született döntés minden bizonnyal magának Bartensteinnak egy korábbi felvetésén alapul. A rendszer lefektetésének szükségességét az indokolta, hogy körülbelül ekkorra zárult le az uniós politikának az átmeneti időszaka, melyet a bécsi udvar vezető körei 1755-től vagy 1759-től számoltak.[4] 1762-re sor került az erdélyi görögkeleti püspökség helyreállítására.[5] A bécsi udvar még ezt az ügyet is az unió szemszögéből vizsgálta. Ahogy Schmiedlein (neve Schmidlin és Schmiedlin alakban is előfordul) udvari kamarai tanácsos, Erdély ügyeinek régi szakértője, az erdélyi országos kincstári igazgatás (Cameralis Directio) egykori vezetője[6] az unió gyászos helyzetével foglalkozó 1759. július 15-i előterjesztésében írta, az uniós ügy egy idő óta eltért a helyes úttól. Ennek a tévútnak a lényege, amelyet még mindig sokan követtek, hogy az „oláh” népet egy művelt nép módjára akarták vezetni és kormányozni, így is fordultak hozzá, pedig ennek a népnek egészen mások a lelki adottságai – vélekedett, hozzáátéve: ameddig ezt a titkos utakon felbujtott népet nem hajtják engedelmességre, és a lázítók bejutásának útját nem zárják le, addig legalábbis tartós béke semmiképpen sem remélhető. A tanácsos számára úgy tűnt, hogy, ha nehézségek árán is, egy exempt püspök kinevezésével elérhető ez a cél, mivel éppen ő az egyik, aki a metropolita joghatósága alatt állt, és így az ismert okoknál fogva nem fogja felrúgni legalábbis a titkon való egyeztetéseiket. Ezzel szemben egy idegent nem lehetett ebbe az állásba behozni, akinek titkos szándékairól az ember nem lehet meggyőződve, annál kevésbé, ha meggondoljuk, hogy nemcsak Havasalföld és Moldva, hanem a további határos tartományok is tisztán skizmatikus lakosságúak. Schmiedlein szerint a következmények is őt igazolták, és javaslata a jövőre nézve is megérdemel egy méltányos szem előtt tartást.[7] A Habsburg központi hatalom számára nyilvánvaló volt, hogy erdélyi görögkeleti püspök csak olyan birodalmon belüli szerb lehet, aki - bár leválasztottak Karlócáról -, a szerb metropolitával való kapcsolat és egyeztetés, valamint a szerbek már kiismert szándékai és hozzáállása révén mégis ellenőrizhető volt. Bár Nenadovics metropolita tevőleges szereppel bírt az erdélyi vallási zavarok kiobbantásában, a szerbek még mindig a kisebbik rossznak számítottak ahhoz a gravitációs erőhöz képest, ami az Erdély határain kívül található ortodox területek és tömegek felől hatottak.

Az új püspököt Buccow tábornok személyesen iktatta be hivatalába 1761 augusztusának végén.[8] Bár a püspök szerb volt, nem Karlócától függött, hanem anyagilag a kincstártól. Az ortodoxoknak nem sok hasznára volt, legfeljebb a papszentelés feladatát végezte el. Székhelyéül Brassó külvárosát, Bolgárszeget jelölték ki számára, ahol a püspökség visszaállítása iránti hálából Novakovich az ortodox hívők körében gyűjtést rendezett a háború folytatásához szükséges költségekre (Ez 100.000 forintot eredményezett.). Az új püspök folytatta vizitációs körútjait, de a románság megbecsülését nem tudta megszerezni. Ez a tiszteletreméltó, törődött aggastyán nem egyszer lett saját hívei előtt durva gúny tárgyává, amit kénytelen volt szelíden tűrni. Hívei az udvar által rákényszerített

tehetetlenségét kárhoztatták, pénzbehajtását anyagiassággal és pénzsóvársággal magyarázták.[9] Amikor az új püspöki hatalom külső megszilárdulása után, 1762. szeptember 16-án Mária Terézia már azon gondolkodott, hogy vajon most már további meggondolás nélkül ki lehet-e állítani és bocsátani az adományozó leveleket és a többi expedíciót, akkor már előre tekintett, és előírta, hogy az ügylet („Geschäft”) befejezése („berichtigten”) után egy rendszert kell összeállítani, és az Erdélyi Kancelláriával való előzetes koncertáció után felterjeszteni arról, hogy hogyan kellene az uniót a jövőben támogatni.[10]

Az Illír Deputáció elnöke ekkor még nem foglalkozott a rendszer aprólékos jellemzőivel. Csak azt a kulcsgondolatot adta meg, amelyre szerinte az egészet föl kellett volna építeni. Elégséges számú unitus pópában Erdélyben sohasem (korábban és akkor sem) volt hiány. A Buccow-féle szétválasztás adatai szerint is nem sokkal több, mint tíz család jutott egy pópára. A nép túlnyomó részének elpártolásakor a pópák legnagyobb részét az anyagi érdek tartotta meg az unió mellett: amíg ugyanis a nem unitus pópák az uralkodónő 1746-os döntése alapján kontribúció fizetésére voltak kötelezve, az unitusokat ez alól mentesítették.[11] Ugyanakkor ezekben a magukat unitusnak kiadó[12] pópákból az ezt megelőző időkben („in denen lezteren Zeiten”) mindig elsősorban a minőség („Eigenschaften”) hiányzott. Ezen felül ebből az is észrevehető volt („abzunehmen”), hogy a nem unitus pópák száma nemcsak nem túlzott, hanem túlságosan is kevés, nem sokkal több, mint az unitusok fele, és ők álltak rendelkezésére az unitusokét ötször meghaladó számú laikus család számára. Az osztrák alkancellár véleménye szerint ez a helyzet adta a legbiztosabb iránymutatást („sichersten Fingerzeig”) az unió megőrzésére.[13] Bartenstein másik kulcsgondolata az unió terjesztésének módozataira vonatkozott. Megismételte, hogy nem lehet, de nem is szabad bármi szelíd („sanffte”) eszközökön túlmenő dolgot alkalmazni. Ezek pedig a szelíd keresztényi tanítás és „szeretetmunka” („Liebes Werke”), melynek egy évvel korábbi gondolatához kétszeresen kiemelve hozzátette: „NB mit Beiseitsetzung alles National Hasses”. (= „N[ota] B[ene] minden nemzeti gyűlölség félre tételével.”)

Mindezzel Bartenstein indirekt módon azt a gondolatot vetette föl, hogy az unió kibontakoztatásának lehetősége abban rejlik, hogy a nem unitus klérust korlátozott helyzetében tartják, az unitust ellenben anyagilag, szellemileg, erkölcsiben „feljavítják”, s ezáltal megbecsült lelkigondozóvá teszik – amely a szelíd keresztényi tanítással és szeretetmunkával vissza tudja téríteni a népet az unióra. Az unitus papság „jobbra nevelésében” pedig meghatározó szerepet szánt annak a római katolikus klérusnak, melyet az unitustól nemzetiségi különbségek választottak el. Amikor tehát az osztrák alkancellár az összes nemzeti gyűlölség félretételéről beszélt, értette ezalatt nemcsak a római katolikus magyarságnak (magyar és székely nemességnek, székely előkelőknek), szászoknak, hanem a római katolikus papságnak is az unitus papsággal szembeni ellenérzéseit. Általános volt az erdélyi római katolikusok ellenérzése a születő román nemzeteszmével szemben, vitatták katolikus hitbeli elkötelezettségét, bírálták műveletlenségét. Bartenstein figyelmeztetése ugyanakkor nemcsak az erdélyi római katolikusokat figyelmeztette a testvéri segítségre, egyetértésre, szeretetre. Nem véletlen, hogy Micu-Klein püspök lemondása után a bécsi udvar tudatosan olyan személyeket nevezett ki püspökké (Aron, Rednik), akik – bár csodálták nagy elődjüket – a vallást mégis egyértelműen előbbre helyezték a nemzetiségnél. Amikor pedig 1773-ban az udvar engedett az unitus papság és a nép nyomásának, Major is

püspökként inkább a misszió, az unió gondolatát helyezte előtérbe a nemzetiségével szemben.[14]

Adódik ezen a helyen még egy kérdés: ki a felelős azért, hogy az unitus klérus 1759 előtti megfelelő létszáma és nagy többségében a vallási unió melletti megmaradása ellenére is teljes mértékben csődöt mondott? Bartenstein 1761-es előterjesztésében úgy értékelte, hogy a túlzott uniói buzgalom előhozott minden hibás dolgot („alles irrigé”), ami ugyan nem igazolta, de mentegette a dolgokat.[15] Az 1758 előtti unió számos olyan gyenge ponttal rendelkezett, amely mind lelepleződött az elszakadási mozgalom kapcsán. Báró Koller 1768-ban mégis azt írta, hogy „Mindenesetre Őfelsége ezt az először megjegyzett körülményt[16] semmiképpen sem kegyeskedett annak az állításnak az alátámasztására felhasználni, [...] hogy [a dologban] az ottani püspökök és a rajtuk kívüli latin klérus részben elégtelen, részben túlzott buzgalommal véghezvitt magatartása lett volna a hibás.”[17] Az „übrigen lateinischen Cleri” megfogalmazása egyértelművé teszi, hogy a kemény kritikát a 40-es évek római katolikus püspökei kapták: a tisztet 1741 és 1748 között betöltő Klobusiczky Ferenc és 1749 és 1759 között Sztojka Zsigmond Antal. Mária Terézia azonban uralkodói kegyből, az uniói szándék mentő körülményére tekintettel úgy döntött, nem marasztalja el az erdélyi római katolikus klérust. Ugyanakkor az is tény, hogy az államhatalmi szervek a kritikus időpontban szintén nagyfokú hozzá nem értésről, zavarodottságról és határozatlanságról tettek tanúbizonyságot, és a nem helytálló eljárásuk miatt szintén gyakran kényszerültek mentegetőzésre.[18]

Báró Bartenstein a Kancellária nélkül csak saját véleményét foglalhatta össze az erdélyi uniói ügy alapproblémáival kapcsolatban. Előterjesztése nyomán Mária Terézia megbízta a Kancelláriát, hogy haladjon tovább az adományozó levelek kiállításával, és Erdély politikai szerve külön is megkapta a megbízást, hogy Bartensteinnel közösen dolgozzon ki egy szisztémát, hogy hogyan lehetne az uniót támogatni.[19] A formális rendszer kidolgozásának ügye azonban itt évekre el is akadt. Az erdélyi közigazgatás erejét uniói ügyben is sokkal sürgetőbb gyakorlati problémák megoldása kötötte le. Az erdélyi ortodox egyház szervezetének alapjait a királynő az 1762. november 6-i nyílt levélben rakta le,[20] olyan feltételek mellett, amelyek arra vallanak, hogy az új püspökséget inkább az unió további romlásának megakadályozására, mint az ortodoxia „vigasztalására” létesítette újra. Így például a püspök teljes megalázásával ért föl, hogy ismételten szigorúan megtiltották neki, hogy a római katolikus vallás növekedésének és terjesztésének bármilyen módon szembeszegüljön, valamint még kevésbé, hogy unitusokat (a római katolikusok [aposztáziájá]hoz hasonlóan) titokban vagy nyíltan az uniótól való elpártolásra izgasson vagy csábítson.[21] I. Tóth Zoltán értékelése szerint Novakovich elég jól megfelelt kijelölt szerepének, nem gátolta az unió fejlődését, igyekezett összeegyeztetni a királynő néha kemény parancsait hívei várakozásával, bár ez komoly lelkiismeret-furdalást és lelki szenvedést okozott az idős püspöknek, aki ezért és a felé áradó gúny és megvetés miatt többször kérvényben könyörgött Mária Teréziánál tiszte alól való felmentéséért. A görögkeleti püspökség berendezésének egyetlen komolyabb kedvezménye az ortodox papság fölmentése volt a fejadó alól. Az új rend mindenesetre elszigetelte az erdélyi ortodoxokat Karlócától, és 1762-től az orosz külpolitika kétszeri irányváltása miatt a görögkeleti nagyhatalom befolyása is lényegében megszűnt. A két erdélyi oláh határőrezred megszervezésével megtörtént az elszigetelés a román fejedelemségek ortodoxiájától. Dél-Erdélyben, az ortodox viharzónában az ezredállítás minden különösebb nehézség nélkül

sikerült. A Beszterce melletti területben a nép a jobbágyságtól akart szabadulni, ezért vette fel a fegyvert és az uniót. A besztercei románok túlzott reménységgel fordultak a határőrség felé, de csalódásuk miatti lázadásukat Buccow bitófával és vesszővel hamar elfojtotta. A határőrezredek felállítása elérte célját: kiterjesztette az uniót, szellemi korlátot állított a fejedelemségekbeli és az erdélyi románság közé, emelte a határok és ezzel az állam biztonságát, olcsó katonaságot szerzett az uralkodónak, végül társadalmi és műveltségi szempontból pozitívan hatott a román népességre.[22]

Utóbbiak mellett röviden tárgyalnunk kell a vallási előfeltételeket és az uniós politika anyagi szükségleteit is. Amikor az Államtanácsban 1763 júliusában a Radna-völgy vallási ügyeivel foglalkoztak, Borié báró államtanácsos hivatkozott arra a tényre, hogy a besztercei területben kilencezer „oláh” család élt. Ez számítása szerint körülbelül százezer embert jelentett, akik még keresztet vetni sem tudtak, arról, hogy Istenben hány személy van, sohasem hallottak (úgy vélte, ez a legszomorúbb dolog, ami egy katolikus országban előfordulhat), mert „Istennel kell mindent elkezdni, különben minden hiábavaló”. Isten bölcs gondoskodásának nevezte, hogy ez az állapot Őfelsége tudomására jutott, akinek ilyen módon alkalma nyílt arra, hogy a hit világosságával ezen a „legnagyobb bajon” segítsen. Évi ötezer forint ment a lelkészek fizetésére, százezer emberből pedig évente tízezer ember halt meg, ami azt jelentette, hogy harminc krajcár csak nem sok egy lélek üdvéért! Úgy vélte, a hit terjedése az „oláhok” vándorlásának is véget vet, arról nem is szólva, hogy az uniálás Erdélyben nem egy valamikor megtűrt vallás kiirtásáról szól, hanem valódi pogányok megtérítéséről.[23] Bár elmaradt Bartenstein két fő gondolatának rendszerszintű kiértékelése, az osztrák alkancellár erdélyi ügyekben bírt befolyása révén tárgysorozatba kerültek az első olyan gyakorlati intézkedések, amelyek igyekeztek volna a római katolikus társadalmi és egyházi elit viszonyát javítani az unitusokkal, és rendezni az egyesült papság anyagi és műveltségi helyzetét. Fontos kiemelnünk azt a tényt, hogy a latin-unitus viszony javítását a bécsi udvari elit a nyugati típusú vallásgyakorlat meghonosításával szerette volna elérni a keleti típusú uniált román egyházban.

Az erdélyi románok között a mindennapi vallásgyakorlat ősi néphagyományokon nyugodott, a teológiai tantételek messze álltak vallásosságuktól, amely a kultikusan érzékelhető dolgokra irányult. Ebben az értelemben jelentette Athanasius Rednik püspöki vikárius, későbbi püspök a Kincstartóságnak 1764. március 28-án, hogy az „oláh” népet soha sem doktrínának, hanem látható példák által lehet megnyerni, ami pedig lehetetlen egyházi javak és pénzeszközök hiányában. Nagyobb adományozási aktus nélkül lehetetlen az unió további terjedését elérni és a régi előítéleteket legyőzni – fogalmazott.[24]

Az összefüggő uniós szisztéma kidolgozását nagyban hátráltatta az a kormányzati változás, hogy báró Bartenstein 1764-ben (halála előtt három évvel) kiszorult az erdélyi vallási uniós ügyek tárgyalásából. Az Illír Deputáció erdélyi ügyektől való eltávolítása a következő ügyben is megmutatkozott: 1765. április 18-án Mária Terézia először még azt rendelte el, hogy az unitus papság és felszentelési taxája ügyében beterjesztett pontokról először még az Udvari Haditanács, az Erdélyi Kancellária és az Illír Deputáció tanácskozzon,[25] de az 1765. június 11-i koncertáció már csak a Haditanács és a Kancellária között zajlott.[26] Bartenstein 1767-es halála után a deputáció vezetését báró Kollerre bízták, aki 1768-ban kínos kompetenciavitába keveredett az Erdélyi Udvari Kancelláriával, amit két külön ügy

együttesen robbantott ki. 1767-ben meghalt Dionysius Novakovich budai püspök, halála az uniós ügyben új megfontolásokat vetett föl. A másik ügy a Kancelláriától bekért, az erdélyi pópák jobb instruálására szolgáló, a pópák születési és tartózkodási helyét is pontosan feltüntető kimutatásokra vonatkozott. Az első ügyben a bécsi kormányzat Novakovich készülő lemondása idején habozni kezdett, hogy a jövőben püspököt neveztesen-e ki a helyére, vagy csak adminisztrátort. Az ügyben megszólalt az unitus püspök is. Rednik az összes ortodox feletti lelki főiséget magának kérte, és a dévai esperest szerette volna proto-archidiaconusi (főesperesi) címmel kineveztetni, unitus teológust téve mellé a balázsfalvi baziliták közül.[27] Az Illír Deputáció elnöke, báró Koller a szerv 1768. január 19-i jegyzőkönyvében feltett két kérdést: 1. Nem kell-e a továbbiakban közösen egyeztetni az Erdélyi Udvari Kancelláriával az újonnan kinevezendő püspök ügyében? 2. Nem kell-e a legsürgősebben közelebbi tájékoztatást kérni egyrészt az erdélyi nem unitusok helyzetének lényeges vonatkozásairól, másrészt arról, hogy – egyáltalán – ki kell-e nevezni a nevezett rítus egy új püspökét. Az erdélyi ügyekért felelős kormány szerv úgy találta, az erdélyi görögkeleti püspök kinevezésének szükségszerűségéről való tanácsadás az ő feladata. Így az uralkodó több mint egy hónap késlekedéssel, február 25-i keltezéssel az Illír Udvari Deputáció előterjesztésére a következő teljesen elutasító értelmű döntést hozta: „Ami ellenben egy nem unitus erdélyi püspök jövőbeli kinevezését illeti, ez az ügy nem tartozik a Deputáció ágendái közé.”[28]

A második ügyvel kapcsolatban az Illír Deputáció az 1767. március 9-i jegyzőkönyvben azt a javaslatot tette, „hogy egy hasonló tájékoztatást az Erdélyben található exempt skizmatikus budai püspöktől is be lehetne kérni a nevezett Nagyfejedelemségben alkalmazott pópákat illetően, ahol a veszély még nagyobb, mint Magyarországon és a többi örökös tartományban.”

Mária Terézia „placet”-ja nyomán 1767. április 6-án átírat ment az Erdélyi Kancelláriához. Erdély udvari kormány szerve április 25-én ki is bocsátott egy dekrétumot Dionysius Novakovich nem unitus püspöknek, amely elrendelte az összes pópa összeírását, és megtiltotta a továbbiakra nézve, hogy a püspök idegen (születésű) pópát fogadjon be.[29] A listákat az uralkodónő az Erdélyi Udvari Kancelláriától kérte be kibocsátásra, és itt a kurrens dolgok között tárgyalták.[30] A Kancellária ebben az ügyben is jogkörének sérelmét érezte, és kérte a Deputáció kirekesztését az ügymenetből (A koncertációs jegyzőkönyv szerint.). A listákkal kapcsolatban pedig nem azt kifogásolta, hogy az Illír Deputáció azokat már korábban elkészítette, ez ugyanis a Habsburg államhatalom központi szerveinek birodalmi gyakorlatánál nem volt probléma. A hasonló munkálatokat ilyenkor elég volt formailag az Erdélyi Kancellária közbevetésével elvégezni, ami meg is történt, amikor Mária Terézia tőle is bekérte a pontosan megszabott kritériumok alapján kibocsátandó kimutatásokat. Erdély udvari szerve azt kifogásolta, hogy az 1767. március 9-i deputációs jegyzőkönyv második pontja a dolgok elé vágva kifejezetten az erdélyi vagy Erdélyen kívüli születésű erdélyi ortodox pópákkal foglalkozott.[31] A Kancellária tiltakozása nélkül az uralkodónő nem is foglalkozott volna külön ezzel a kérdéssel.[32] Rezolúciója az előzőhöz hasonlóan elutasító volt, és a következőképpen hangzott: „Ad numerum 7mus a mellékelt jegyzőkönyvben az Illír Udvari Deputáció aktivitása a nem unitus népet érintő ügyekben nem terjed ki az Erdélyi Nagyfejedelemségre.”[33] A döntéseket a Kancellária közölte is az Illír Deputációval 1768. február 29-én, majd rá következőleg („presentato” – „újában”) március 12-én. Így viszont a határozatok

az Illír Deputációt sértették, és elnökét kényszerítették védekezésre. Báró Koller egy terjedelmes mellékletekkel ellátott jegyzőkönyvben mutatta ki báró Bartenstein erdélyi ügyekben kifejtett befolyását, és annak szükségességét, hogy a fenti kérdésekben az Illír Udvari Deputáció véleményét is meghallgassák. A deputációs elnök védekezésére született uralkodói döntés nagyjából megismételte az Erdélyi Udvari Kancellária által átiratban közölt uralkodói döntéseket: „Az Illír Udvari Deputáció aktivitása semmi esetre sem terjed ki az erdélyi nem unitus nép ügyeire.” Ez a fogalmazás ugyanakkor csak az erdélyi nem unitus nép ügyeiből zárta ki az Illír Deputációt, a püspökség betöltésének és a papság közigazgatási felügyeletének kérdését nyitva hagyta. A későbbiekben kiténik, hogy Kollernek egy másik, sokkal fontosabb célját sikerült elérnie: előterjesztése elnyerte a legfelsőbb figyelmet és tetszést, melynek következtében az udvar lassan-lassan elszánta magát az összefüggő erdélyi vallási uniós rendszer (szisztéma) kidolgoztatására.[34] A szerb befolyás és az illír jogok zavart okozó problémaköreire, illetve az uniós politika „teljesen más alakba kerülésére” tekintettel vetette föl báró Koller 1768. március 29-én ismételten a biztos („sichern”) uniós rendszer megalkotásának szükségességét.[35]

Koller szisztémás fölvetését az Államtanács és Mária Terézia ekkor még szó nélkül hagyta. Valószínűleg ennek oka az volt, hogy 1768–69-ben az uniós politikát alapjaiban érintő tárgyalások zajlottak az Erdélyi Udvari Kancellária és az Udvari Kamara között, az unitus papság anyagi fölsegítésének kezdeti tárgyalásai. Az a tény, hogy báró Kollernek 1768-as előterjesztésével sikerült az uralkodónő és az Államtanács bizalmát megnyernie, javaslatát[36] pedig nem felejtették el, 1770-ben mutatkozott meg, amikor a Kancellária és a Kamara közös munkálatai komolyan megakadtak.

1770. június 6-án az Erdélyi Udvari Bizottság tett egy előterjesztést, amelyben megkérdezte, hogy az erdélyi román unitus pópák korlátozását illető („wegen restringirung”) expedíció és a többi,[37] ami ehhez tartozik, az Udvari Kamara által tanácsolt módon azonnal expediálandó-e, vagy ki kell ehhez várni a nyugodtabb időket a határoknál („in Confiniis”) vagy legalábbis a következő telet.[38]

A határoknál zajló nyugtalanság az 1768–74-es orosz-török háborút jelenti, amelynek legnagyobb részében orosz csapatok tartották megszállva a román vajdaságokat. A tél pedig Erdélyben járhatatlanná tette a hágókat, ami meggátolta a rendeletek következtében kitörő esetleges tömeges szökéseket, valamint a Havasalföldre menekült lázítók küldötteinek („jenseitige Emissarien”) bejövetelét Erdélybe.

A döntés a kérdésben nehezen született meg az Államtanácsban belül, hiszen kétszer is recirkuláltatni kellett az iratot. Az Államtanácsban belüli tárgyalásról tudjuk, hogy Borié javasolta II. Katalin oroszországi módszerének alkalmazását. Ahogy a cárnő egyházi adományaival kedveltte tette magát alattvalói körében, úgy hasonló intézkedésekkel Mária Terézia is biztosíthatná maga számára a románok szeretetét. Az intézkedésekkel ugyanakkor ki lehet vonni a románságot a teljes butaság állapotából is – vélekedett –, így pedig megszűnik Oroszországtól való függőségük is. [39] Mivel azonban az unitus papság uralkodói adománnyal való anyagi fölsegítése és ezáltal műveltségének emelése csak számbeli korlátozásuk mellett valósulhatott meg, győztek a reálpolitikai megfontolások. A rendelkezések kibocsátását visszatartották, hiszen nem született uralkodói rezolúció a kérdésben,

hanem Binder államtanácsos javaslatára^[40] augusztus 18-i dátummal egy kézirat ment báró Kollerhez. Ehhez mellékeltek az Erdélyi Kancellária előterjesztését annak mellékleteivel együtt azért, hogy annak a tartalmát az Illír Deputáció pontosan mérlegelje. A Deputációnak egy szilárd („solides”) szisztémát kellett megalkotnia arról a kérdéstről, hogyan lehetne az uniót Erdélyben a leghatékonyabban támogatni. Ebben a rendszerben össze kellett szednie mindazt, ami üdvöset idáig javasoltak és azokat, amiket esetleg a Deputáció még a továbbiakban előterjeszteni gondolt. Ennek a rendszernek a megfogalmazott tervét azután elő kellett terjesztenie az uralkodónak elfogadásra.^[41]

A Deputáció 1770. augusztus 27-én elő is terjesztett egy augusztus 23-i iratot az erdélyi uniót – illetve az e kérdésben alkotandó rendszert – illetően.^[42] Ebben báró Koller annak a véleményének adott hangot, hogy a rendszer kidolgozásához szoros érintkezésbe kell lépnie a Kancelláriával, ami pedig nehéz, mivel a politikai szerv vezetője elnöki minőségben a protestáns Brukenthal báró. Előtte semmi sem tartható titokban, de ezektől az ügyektől távol kell őt tartani – javasolta –, mint ahogy mindig is alapelv volt, hogy az akatolikusokat ki kell rekeszteni a görög szertartásúak vallási ügyeiből. Cserey erdélyi kancelláriai tanácsos azt közölte Kollerrel, hogy a tanácsosok annyira félnek Brukenthaltól, hogy semmi módon nem mernek vele szembehelyezkedni. Az uniós ügyeket minden körülmények között meg kell védeni a titkos fondorlatoktól („gegen verdeckte Umtriebe”).^[43] Ennek a jelentésnek az államtanácsi szemrevételezése kapcsán jegyezte meg Gebler államtanácsos, hogy a Brukenthaltól való félelem „túl korai” („zu frühzeitig”).^[44] Koller valószínűleg kérte az uralkodónőtől a rendelkezésére állók mellett a többi unióval kapcsolatos akta közlését is. Az Államtanács végül is elfogadta báró Kollernek azt a fölvetését, hogy nem állt elegendő információ rendelkezésére a feladat teljesítéséhez, de figyelmeztetett, hogy mivel Breuner viszi az erdélyi vallásügy elnökségét, ezért ebben a kérdésben hozzá kell fordulni. Az Államtanács annyiban ki is igazította az Illír Deputáció elnökét, hogy az aktuális pillanatban nem rendeleteknek, hanem mindössze egy felügyeletet lehetővé tevő biztos szisztéma fogalmazványának kell megérkeznie.

Báró Kollert gróf Breunerhez utasították. Ennek ellenére a nyomtatékosítás kedvéért (vagy Koller megfogalmazott aggályait oldandó) egy kézirat is ment gróf Breunerhez szeptember 7-én. Ebben parancsot kapott, hogy az Erdélyi Kancellária minél hamarabb gyűjtse össze valamennyi olyan rendelet és intézkedés („Anstalten”) előkészítő iratait („Priora”), amelyek az erdélyi „szent unió” támogatására az utolsó néhány évben előírtak.

Gróf Breuner 1770. szeptember 19-i iratával kísérve fel is küldött egy Horváth Ferenc kancelláriai regisztrátor és taxator által előző nap szignált összeírást az összes olyan rendeletről, amelyek az erdélyi unió támogatására adattak ki, illetve az ilyen jellegű aktákról. Ez a gyűjtemény és összeírása az 1762 és 1769 között keletkezett iratokat tartalmazta.^[45] Ezeket az aktákat az uralkodónő a szükséges használatra visszatartotta azzal, hogy a maga idején visszaküldi a Kancelláriának, valójában azonban továbbították mindezt báró Kollernek. Az Államtanácsban alaposan átnézték a listát, mivel azonban három, az Erdélyi Kancellária hatáskörébe tartozó dolog nem volt megtalálható az aktákban, ezekkel ki is egészítették. Ezekon kívül báró Koller számára külön emlékeztetés nélkül is ismert volt, hogy az Illír Nyomda olyan formában hozatott létre, hogy az a külfölddel való veszélyes kapcsolatot („Nexus”) megszüntesse, és így annál jobban megkönnyítse az

uniót.[46] Ahogy később a (szintén) Koller nevet viselő kabineti titkár fogalmazott: „Báró Koller [...] mind az Erdélyi Kancellária, mind az Államtanács részéről megkapott minden ebbe a dologba vágó aktát és parancsot, azért, hogy a részben már kiadott rendeleteket, részben a szent unió támogatására egy rendszeres szisztémába össze tudja foglalni.”[47]

Az Illír Deputáció 1771 elején újabb iratkéréssel fordult az Erdélyi Kancelláriához. Ebben valószínűleg az uniós ügy kezdetei és korábbi fejlődése iránt érdeklődött, mert kérését a Kancellária 1771. március 2-án az 1762 előtti iratok közlésével teljesítette.[48] Időközben az Államtanács türelmetlenkedni kezdett: 1771. március 18-án felszólították báró Kollert, hogy az erdélyi unió fellendítésével („Aufnahm”) kapcsolatban az összefüggő szisztéma tervét a (lehető) leghamarabb nyújtsa be.

1771. május 3-ára kész is lett az Illír Deputáció megfelelő előterjesztése az erdélyi uniós ügyről.[49] Bár a nevezett előterjesztés az Államtanács jegyzőkönyveibe az Illír Deputáció előterjesztéseként került, Koller kabineti titkár szerint báró Koller ezt a tárgyat egy külön bizottságon belül tárgyalta, és a kért rendszer teljes tervét tartalmazta.[50] Cserey kancelláriai tanácsos neve már szóba került, mint aki segítette Koller munkáját. A későbbiekben látni fogjuk, hogy mellette még valószínűleg van der Mark tanácsost vonták be a munkálatokba.

A terv az Államtanácson belül nagy tetszésre talált. Gebler államtanácsos megjegyezte, hogy ebből a jelentésből is látszik, az uniós ügyben újra és újra mindenféle rendszer nélkül jártak el. Úgy vélték, létesíteni kell egy bizottságot Koller vezetése alatt, amelybe be kell vonni néhány tanácsost, Erdélyben ugyanakkor a katolikus püspököt csak akkor szabadna a bizottságba bevonni, ha az feltétlenül szükséges („nur so weit es höchst nötig”), mert ő mindig inkább arra hajlana, hogy a románokat nem az unióra, hanem a latin rítusra kellene megtéríteni. Mindenekelőtt azonban az unió végcélját titokban („Endzweck der Union in der Stille”) kellene tartani.[51] Adódik a kérdés, milyen értelemben idézte Gebler Kollert ebben az utolsó mondatában. Véleményem szerint ezt a mondatot inkább magyarázó értelemben kell fordítani, vagyis arról kellene mindenképpen hallgatni, hogy a meghozandó rendeletek végcélja az unió terjesztése. Koller tervezetét elfogadták, sőt meg is dicsérték: jól megfogottnak és legnagyobb részt a már kiadott rendelkezéseken alapulónak nevezték, sőt elkészítésével báró Koller arról tett bizonyosságot az Államtanács előtt, hogy megfelelő ismereteket szerzett az erdélyi uniós ügy összefüggő menetéről.

A szisztéma szövege sem az Erdélyi Udvari Kancellária, sem a Koller-Akten iratai között nem található. Helmut Klima a II. világháborúban elveszett Államtanács-akták alapján ismertette a rövid tartalmi kivonatot. Eszerint uniós ügyben számos üdvös (Koller németiségével: „*unverbesserliche*” – „tovább nem javítható”) intézkedés történt, de a baj, hogy ezeket a rendeleteket nem hajtották végre. Az alábbi intézkedések sürgős életbe léptetését szorgalmazta: 1. A skizmatikusokat jobban korlátok közé kell szorítani („*mehr in Schranken halten*”). 2. Az unitusokat minden dologban egyenlőnek kellene tartani a katolikusokkal. 3. Végre kell hajtani az unitusok pontos összeírását minden jószágukkal egyetemben. 4. Az unitus püspöknek évente kellene vizitációkat tartania azzal az engedéllyel, hogy a nagy hiányosságokat azonnal számolja fel. 5. Saját pénztárakat kellene felállítani, melyek az unitus egyháziak javadalmazását szolgálnák. 6. Az oláhok közé „kegyes missziókat” kellene küldeni. 7. Az unitusok és a skizmatikusok

közötti gyűléseket feltétlenül föl kell számolni. E célból pedig a nem unitusokkal nagyobb szelídséggel kellene bánni, mint eddig. A vitás esetet tekintve meg kellene osztani a templomokat a két felekezet között. A nem unitusokat unitus iskolákban kellene taníttatni. Végezetül meg kellene engedni a vegyes házasságokat, de úgy, hogy a belőlük származó gyerekek a vallási unió szellemében neveltessenek.^[52]

Klima szerint Koller mindenekelőtti javaslata, melyet az Államtanács teljes egészében magáévá tett, annak a kettős bizottságnak („doppelte Commission”) a felállítása volt, amellyel a terv kivitelezését az akkori állapotoknál megbízhatóbbá akarták tenni. A kettős bizottsági felépítés jelen esetben azt jelentette volna, hogy létrejön egy testület Bécsben, illetve egy magában a tartományban. Ezt (vagy ezeket – „solche”) az uralkodónő közvetlenül saját parancsaival („Aufträge”) irányította volna, anélkül, hogy ez ügyben bármi is a hatóságok által érkezne („ohne desfalls etwas durch die Stellen gelangen zu lassen”).

Az udvari bizottság tekintetében az uralkodónő báró Kollernek az alábbiakban már bizonyított megfelelő ismereteibe vetette a bizalmát. Ennek megfelelően az ügy igazgatását („Direction”) is őrá bízta volna. Belátására bízta annak a néhány udvari tanácsosnak („ein- so andere”) a kiválasztását, akiket bevont a bizottság munkájába, de úgy, hogy köztük kellett lennie az Erdélyi Kancellária egy tanácsosának is.

Ezzel szemben a tartományban a döntés a jelenlegi gubernátort (gróf Auersperget) rendelte a felállítandó bizottság élére, aki mindenképpen javasolt néhány megbízható katolikus guberniumi tanácsost („ein Paar vertraute catholische Gubernial-Räthe”) és egy Thesaurarius-tanácsost tagnak („pro assessoribus”). A latin püspököt azonban mindenfajta kellemetlenség elkerülése végett rendes tagként nem vonhatta be, csupán az ügy természete szerint („nach Beschaffenheit der Sache”) kellett a tanácsát kikérnie. A tartományi bizottság nem fog még az udvaritól sem függeni („wird [...] von der hiesigen keinen Abhang haben”), hanem jelentéseit közvetlenül az uralkodónő kezeihez kellett volna küldenie. Ezekről a jelentésekről a magának fönntartott jog alapján az uralkodónő minden esetben kikérte volna az udvari bizottság hivatalos véleményét. Az ez alapján szükségesnek ítélt intézkedéseket azonban, és mindazt, amit az uralkodónő egy s más hivatal számára szükségesnek látott volna előírni, a hatóságoknak közvetlenül adta volna parancsba („unmittelbar an die Stellen gelangen lassen werde”).

A döntés ezek után fölszólította báró Kollert, hogy az uralkodói akarat szerint készítsen a legsürgősebben egy világos és foganatos („bündig”), mégis lehetőség szerint rövidre fogott instrukciót mind a maga, mind az Erdélyben létesítendő bizottság számára. Ezeket az instrukciókat pedig terjessze elő legfelső elfogadásra. Az instrukcióba („wobey”) báró Kollernek bele kellett volna vennie, hogy a tartományi bizottságnak mindenkor meg lesz engedve, hogy kinyilvánítsa azt, ha van a beterjesztett terveken („Vorsehungen”) kívül olyan további hasznos rendelkezésre („Befehl”) javaslatuk, amelyet a szent unió fellendítése („Aufnahm”) érdekében elő tudnának terjeszteni, és erről az ő további utasítását („Belehrung”) várják. A javaslatot pedig mindig az adott körülményeknek megfelelően („nach jeweiliger Beschaffenheit der Umstände”) kell megtenni.

Klima beszámolt arról, hogy báró Koller július 15-én neveztetett ki az újonnan felállított bizottság élére, ennek elnökeként nyert befolyást az elkövetkező évek uniós politikájára, és ilyen minőségében kiváló munkát végzett. Ugyanez nem

mondható el a tartományi munkálatokról. Már hivatalba lépésekor érdeklődött Auersperg gubernátor az unitus püspöktől az unió helyzetéről, de Athanasius Redniktől gyengélkedésére való hivatkozással elhárította a jelentéstételt.[53] Véleményem szerint ugyanakkor a nevezett kettős bizottság sohasem jött létre. Helmut Klima figyelmeztet ugyanis elkerülte az a tény, hogy az Illír Deputáció 1771. július 20-án tett is egy előterjesztést egy kettős bizottság felállítását illetően, nevezetesen itt és Erdélyben az ottani uniók ügyek kezelésére.[54] Ezt az aktát az uralkodónak csak több mint két hét múlva, augusztus 6-án adta cirkulációba, majd döntés helyett reponáltatta azt. Valószínűleg báró Koller ellenjavallta ennek a kettős bizottságnak a felállítását. Az Illír Deputációnak az erdélyi nem unitus püspök személye és a szerb privilégiumokat összefoglaló munkálatok miatt volt némi rálátása az erdélyi uniók ügyre, továbbá a dolog összefüggései és veszélyei miatt kötelességtudatból figyelemmel is kísérte ezt, de egy ilyen külön bizottság – bármily megtisztelő is volt az uralkodói bizalom – akkor is az erdélyi ügyekbe való nyílt beavatkozás lett volna. A Kancellária ezzel szemben gyakorolt heves ellenállását pedig az Illír Deputáció már számos esetben tapasztalhatta.

A visszatartott aktákat egyébként valószínűleg 1771. november 11-én juttatta vissza az Illír Deputáció, amelyeket az Államtanáctól egyszerűen továbbítottak az Erdélyi Vallási Ügyosztálynak.[55]

Végül fel kell tennünk a kérdést, mennyire segítette báró Koller tervezete az erdélyi uniók ügyben való tisztánlátást, útmutatóként használva mennyiben könnyítette meg az erdélyi közigazgatás rendeletalkotó tevékenységét. E fontos kérdések megválaszolására az alábbi adalékokat találtam. 1771 végén Blümegen kivált az Államtanácsból, hogy uralkodója szolgálatát a Cseh-Osztrák Udvari Kancellária főkancellárjaként folytassa. Mivel főkancellárként már nem vonatkozott Blümegenre az összeférhetlenségi szabály, gróf Breuner benyújtotta felmondását az erdélyi Vallási Ügyosztály (Consessus in Religiosis) éléről. Mária Terézia elégedettséggel nyilatkozott Breuner tevékenységéről, de természetesen elfogadta a lemondást, és a Consessus elnökségét Blümegenre bízta „tekintettel az erdélyi ügyekben már megszerzett jó ismereteire”. [56] Az uralkodónak részére van der Mark erdélyi kancelláriai tanácsos [57] 1771 végén [58] egy saját uniók ügyi összefoglalót készített, amelyet Mária Terézia betekintésre („zurückfolgenden”) továbbított Blümegennek. Az előterjesztésből egyértelműen látszik, hogy van der Mark nemcsak ismerte, hanem használta is báró Koller rendszerét. Egyértelműen reflektál ugyanis azokra a dolgokra, melyeket báró Koller az Illír Deputáció anyagai alapján ismert, de a kancelláriai levéltár rendetlen állapotai miatt az utóbbi helyen akkor éppen nem voltak föllelhetőek. [59] Miért éppen van der Mark készítette el ezt az összefoglalót? Az Erdélyi Udvari Bizottság tagja, az Erdélyi Kancelláriánál is aktív tanácsos már 1770-ben a Kollernek szánt akták összegyűjtésében is kiemelkedő szerepet játszott. [60] 1771 elején ő vette át Bajtay püspök felvetését, hogy „a kevésbé alkalmas katolikusokat előnyben kell részesíteni a hivatalok odaítélésénél az alkalmasabb akatolikusokkal szemben, [...] hogy a hivatalbetöltések ügyeinél gondoskodni lehessen a katolikusok egyensúlyáról”. [61] Ennek az alapelvnek a gyakorlati kivitelezési módját ki is dolgozta. [62] Helmut Klima szerint akkor benyújtott második előterjesztésében az unió helyzetével is foglalkozott. [63] A tanácsos meglátogatott román közösségeket is, hogy az unió helyzetét helyben saját szemével tanulmányozhassa. Megkérdezte a románokat, hogy miből áll a hitük. Ezek azt válaszolták, hogy azt hiszik, amit a pópájuk hisz. Ezzel szemben a pápa ugyanerre a kérdésre azt válaszolta, hogy azt hiszi, amit a

püspöke hisz, „*anélkül, hogy a legkevésbé is képes lett volna meghatározni, akkor hát miben áll az, amit püspöke hisz*”.[64] 1771 végén van der Mark az alábbi pontokba szedte össze az unió terjedését segíteni hivatott legfontosabb uralkodói rendelkezéseket: 1. Unitus kápolnaépítés erősen skizmatikus többségű helyen. 2. Templomok odaítélése vegyes lakosságú helyeken. 3. Unitus-skizmatikus vegyes lakosságú helyek összeírása. 4. Az unitus lelkipásztorok javára létrehozott alap. 5. Az unitus püspök jelentése vizitációjáról. 6. Az unitus papok számának korlátozása. 7. Az unitus lelkipásztorok anyagi megsegítése. 8. A balázsfalvi unitus kolostor és alapítványa, Kutfalva. 9. Marosváradgya és az elhagyott kolostorok, valamint ezek valamikori javai. 10. Az unitus iskolaügy megjavítása. 11. A Portugál Tőke felhasználása uniós célokra. Blümegen számára az iratból leginkább az tűnt ki, hogy az erdélyi uniós ügyel kapcsolatos akták egyáltalán nincsenek rendben. Az ügyet 1760 óta már nem a rendes dicasterialis úton, hanem legnagyobbbrészt elkülönítve tárgyalják, és az akták néhány udvari tanácsosnál (leginkább Cserei Eleknél) voltak, így azokból, mivel csak darabonként („stückweise”) található meg, nem derül ki az ügyek összefüggő menete. Blümegen támogatta volna van der Mark javaslatát arra nézve, hogy a gubernátor az unitus és nem unitus püspök ügyes kihallgatásával szerezze meg – Blümegen saját szavaival – „*ezen uniós ügy egész folyamatának összefüggő*” ismeretét. Még célravezetőbbnek („für sehr dienlich”) látta azonban, hogy Ófelsége bízta meg az Államtanács regisztratúráját, hogy az az Államtanács keretén belül („während des Staatsraths”) kibocsátott ilyen tárgyú legfelsőbb döntésekről egy másolatot adjon át. Ezekből talán pótolhatóak lesznek az aktákban hiányzó döntések és információk.[65] Mária Terézia saját kezével írta rá döntését Blümegen előterjesztésére: „Ezeket directe gróf Blümegennek küldeni, és időt nyerni, és hogy ez titokban maradjon.”[66] Koller József kabineti titkár az uralkodónő parancsára válaszul magukat a votumíveket („die Votanten Bögen”) csatolta, mivel egyedül a döntések másolataiból egy s más a dolgokban előforduló javaslatok nem biztos, hogy eléggé kivehetőek. Emellett báró Koller 1771. május 23-i előterjesztését javasolta az Erdélyi Vallási Ügyosztály elnökségét elfoglaló gróf Blümegen számára, mint ami „kétség nélkül a Consessus in Religiosis számára a legjobban használható lenne arra, hogy az uniós ügyben kiadott eddigi rendeleteket összefüggésében lehessen látni”. [67] Mivel a kabineti titkár nem tanulmányozta át van der Mark eredeti előterjesztését, nem vette (nem is vehette) észre, hogy az erdélyi kancelláriai tanácsos ismerte a Koller-féle előterjesztést, reflektált is arra, és ennek ismeretében is elégtelennek tartotta az uniós politika összefüggő ismeretét.

Az uniós ügyi összefoglalók sorát egy dátumozás nélküli 1772-es nyilatkozat („Äusserung”) zárja le, melyet Mária Terézia saját parancsával reponáltatott.[68] Az irat „brevi manu” került az Államtanácsba, vagyis Blümegen kezéhez ment, aki véleményező előterjesztésével együtt adta le oda. Ez alapján a szerzőséget szintén lehet szűkíteni: Brukenthal, Auersperg gubernátor, van der Mark és befolyásos katolikus egyháziak, mint Bajtay püspök vagy Delphini árvaház-igazgató folytattak Blümegennel ilyen típusú hivatali levelezést.[69] Ez a jelentés a korábbiakhoz hasonló megállapításokra jutott: Gyakran unitusnak tartják, ami egyáltalán nem unitus. Az áttért egyháziaknak mindössze saját hasznukra van gondjuk, tudatlanságuk nagy. Komoly szemrehányással illette őket, „mert a figyelmen kívül hagyott tanítás egy szerencsétlen népet hagy szomorú sötétségben”. [70] De nem is voltak abban a helyzetben, hogy népüknek tanítsák az igazi hittételeket.[71]

Összefoglalásként elmondhatjuk, az 1760–70-es évek erdélyi vallási uniók politikáját feloldhatatlan ellentmondások feszítették. Ezek a következők voltak: 1. Az unitusok és a latin rítusúak között kölcsönösök voltak a nemzetiségi és nemzeti ellentétekkel összefonódó vallási ellenérzések. 2. Az unitus papság megélhetési és műveltségi szintjének emelése a központi államigazgatás szerint túlzott anyagi ráfordításokat igényelt. 3. A bécsi udvar Erdély belbékéje érdekében úgy akarta tolerálni a görögkeleti felekezetet, hogy közben aktív misszionálásuk lehetőségét megőrizhesse. Mindez feloldhatatlan feszültséget eredményezett a türelmi és az uniós politika között. 4. A bécsi elit elégedetlen volt az erdélyi közigazgatás uniós ügyi javaslataival, ráadásul a protestáns Brukenthal is távol kellett tartani a kérdéstől. Az idegenek bevonása ugyanakkor több szempontból tovább nehezítette a terület hatékony kezelését. Hiába gondolta át Bartenstein 1762-ben, Koller 1768-ban és 1770–71-ben, van der Mark tanácsos 1771–72-ben alaposan a kérdést, és tettek tanúbizonyságot időnként igen alapos tudásról és zseniális megfigyelőképességről, az uniós ügy alapvető belső divergenciáit semmilyen szisztéma nem volt képes áthidalni. Az Államtanács által 1762 óta szorgalmazott rendszerszerű összefoglalás így nem született meg, s nem hozhatta meg a tőle várt eredményeket.

[a cikk elejére.](#)

[a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

* A tanulmány a szerző 2008-ban, a Szegedi Tudományegyetemen *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években c.* doktori disszertációjának egy, szerkesztett fejezete.

[1] A keleti egyházak elnevezéseiről ld. pl.: Az orthodox kereszténység. Szerk.: Berki Feriz. Bp., 1984. 8-19. p.; Egyházak és vallások a mai Magyarországon. Szerk.: Gesztelyi Tamás. Bp., 1991. 55-58. p.; I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada (1697-1792). Bp., 1946. (újra kiadva: Csíkszereda, 1998.; továbbiakban: I. Tóth, 1998.) 231-233. p.; Földvári Sándor: Bozsicskovic Bazil, az első kőrösi szerb katolikus püspök. In: *Vigilia*, 1998. 4. sz. 257-261. p.; 257. p. A felekezetképződés fogalmára például: Bahlcke, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation. (1686-1790)* Stuttgart, 2005. (Forschungen zur Geschichte und Kultur im östlichen Mitteleuropa, 23.) 16. p.

[2] A tanulmány primer forrásanyagának forráshelyei: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) B 2. (= Erdélyi Udvari Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia.); Haus-, Hof- und Statsarchiv (továbbiakban: HHStA.) Staatsratsprotokollen (továbbiakban: StRP.). Itt szeretném röviden ismertetni az Államtanács-jegyzőkönyvek szerkezetét: év/iktatószám, előterjesztő szerv, az előterjesztett irat fajtája, keltezése, az Államtanács tagjai közötti cirkulációba adás dátuma, az irat visszaküldésének, azaz a döntés expedálásának dátuma. Az Államtanács jegyzőkönyveiben megőrzött egyéb adatok forráshelyét az adott iktatószámon belül az alábbi bejegyzés-típusok szerint lehet elkülöníteni. Az Államtanács elé került ügyirat tartalmának rövid összefoglalása, esetleg mellékletei, majd egészen alul elkülönítve a resolutio vagy az ügyirat kapcsán megfogalmazott Billet-k (uralkodói kéziratok, manualis resolutiók). MOL. A 108. (= A Magyar Kancelláriai Levéltár részére a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivból 1927-ben, illetve 1945-ben átadott valamikori kabineti iratok zömében erdélyi vonatkozású – Transylvanica – iratokat tartalmazó része.) A rendszernek ezt a definícióját ld.: *Allerunterhänigste Nota (egyéb adatok nem ismeretesek) die Unions-Sachen in Siebenbürgen betreffend.* – MOL. A 108. 20. cs. 156r-165v.

[3] Báró Bartenstein 1762. szeptember 23-i előterjesztése. – MOL. A 108. 2. cs. 365r-367r.

[4] Előbbi időpont a karlócai metropolita Erdélyre való nevezetes igénybejelentésétől számolta az átmeneti időszak kezdetét. *Ohnmaßgebigste Allerunterhänigste Meynung des Freiherrn von Bartenstein ddo 4ten Juny. 1761.* – MOL. A 108. 2. cs. 352r-353v. Utóbbi Sophronius fellépésétől számolta ugyanezt, mint ami az unitus szempontból „nagy skizma” eseményéhez vezetett. Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. – MOL. A 108. 2. cs. 385r-v.

[5] Ortodox felfogás szerint az 1759–61-ben felállított püspökség annak a püspökségnek a helyreállítása, amelynek jogfolytonossága Athanasius püspök uniólásokor („árulásakor”) jó néhány évtizedre megszakadt.

[6] Trócsányi Zsolt: Erdélyi konferenciák, erdélyi miniszterek: Erdély kormányzatának legfelsőbb irányítása, 1752-1761. In: *Levéltári Közlemények*, 1988. 2. sz. 217-290. p. (továbbiakban: Trócsányi, 1988.) 221. p.

[7] „Das unionswesen betreffend, wenn mir erlaubet ist zu sagen was ich denke, und die Folgen bekräftigen, so ist man von etwelcher Zeit von dem rechten Weg abgewichen und hat sich auf den Irrwege begeben, dem mann noch stätts hin nachgeheth. Man will das walachische Volk nach Art deren gesütteten Völkern führen, lenken und wenden, dessen genius jedoch ganz anders beschaffen ist, in so lang diesem durch heimliche Wege aufgewickelten Volk keine Forcht eingetrieben und denen Aufwiklern einzuschleichen der Weg nicht verschlossen wird, so ist keine oder doch nicht beständige ruhe zu hoffen. Mir kommt Vor, daß die bestellung des exemten Bischoff, den zweck, schwehrlich erreichen werde, den ist es einer, der unter des metropoliten jurisdiction gestanden ist, so wird die wenigstens heimlich pflegende einverständnis aus schon bekant gemachter ursache nicht aufheren, einem fremden hingegen, von dessen innerlicher gesinnung man nicht vollkommenlich überwiesen ist, in solche activität zu setzen dürfte allzu bedenklich seyn, anerwogen und wenn man betrachtet, daß nicht nur die Walachey und Moldau, sondern auch die an selbe weiters angränzende lande mit lautern Schismaticiis angefüllet seind, dass verdienet die Sache ein billiges nachdenken in ansehung deren künftigen Zeiten.“

Schmiedlein előterjesztését idézi: Klima, Helmut: Die Union der siebenbürgischen Rumänen und der Wiener Staatsrat im thesianischen Zeitalter. In: *Südost-Forschungen*. Jahrgang 1941. 249-256. p. (továbbiakban: Klima, 1941.) 251. p.

[8] Az időpontra ld.: Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I. köt. Bp., 1896. (újabb kiadása: Bp., 2001.) 93. p.

[9] Valószínűleg az elterjedt szóbeszédnek miatt merült fel az államhatalmi szervekben a püspök halála után, hogy Novakovich 11.582 forint 52 krajcár összeget nem fizetett be a donumból a kincstárba, hanem ezt a pénzt a saját szakállára tartotta meg. Gróf Blümegeen notája, 1772. január 21. – MOL. A 108. 20. cs. 199r.

[10] Ld. 3. sz. jegyz.

[11] Az Erdélyi Udvari Bizottság 1746. december 9-i jegyzőkönyve. Balogh teológus jelentése. Mária Terézia saját kezű döntése (Conclusum). MOL. A 108. 19. cs. 132r-139v.

[12] „sich für Unirt angebender Poppen” – rendkívül kemény ítélet.

[13] Ld. 3. sz. jegyz.

[14] I. Tóth, 1998. 234., 252., 256-257. p.

[15] „Der übertriebene Unions Eyffer hat alle irrig vorgeben, wo nicht gerechtfertiget, doch entschuldiget.”

[16] Vagyis hogy lelepleződtek az unió gyenge pontjai, és maga az unió is kis híján odalett.

[17] „Diesen erstbemerkten umstand geruhen jedoch Euer May(estät) mit nichten dahin aufzunehmen, alß wann mann jenes so diesfalls zu selber Zeit veranlasseth worden, alß einen minder richtig bestandenen Fürgang auszudeuten wolte, die theils mit einem übertriebenen eifer befangener Benehmung der dasige Bischofe und übrigen lateinischen Cleri hatte hieran vorzüglich schuld.” Bátor Koller 1768. március 29-i előterjesztése [...], ld. 4. sz. jegyz.

[18] Álljon itt példaként a Bartenstein osztrák alkancellár és illír deputációs elnök kínos mentegetőzése, amikor kifecsegi a kifejezett uralkodói titoktartási szándék mellett meghozott határozatot az erdélyi görögkeleti püspökség felállításáról 1758-ban, és ezáltal – tápot adva Nenadovics karlócai metropolita ellenakciójának – áttételesen az 1759–61-es Sofronius-féle vallási mozgalom elindítójává vált. Trócsányi, 1988. 245. p.

[19] Ld. 3. sz. jegyz.

[20] Az Erdélyi Kancelláriánál megtalálható: Diploma super exempto Graeci ritus in Transylvania non Unitorum Episcopatu; Collationales Episcopatus exempti Graeci ritus in Transylvania non Unitorum pro Dionysio Novakovich una cum Nota Cancellarii de 29. Decembris 1761. Nota B. a Bartenstein de 24. Dec. 1761. – MOL. B 2. 502:1762. sz.

[21] „Serio sibi vetitum esse noverit, ne Romanae Catholicae Religionis incremento, et propagationi quovis modo adversetur, tanto minus Unitos, utpote Romano Catholicos ad defectionem ab Unione seu clam, seu palam sollicitare, aut pellicere praesumat.” I. Tóth, 1998. 402-403. p. (Jegyzetekben.)

[22] I. Tóth, 1998. 206-208. p.

[23] Borié vótumát a HHStA. StRA. 2325/1763. sz. alapján idézi: Ember Győző: Egy katolikus államférfi a XVIII. században. Báró Borié Egyed. In: Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. Bp., 1936. 330-331. p. ill. 330. p. (jegyzet); Klima, 1941. 252. p.

[24] Idézi: Klima, 1941. 253. p.

[25] Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. február 1. (Cirk.: február 3., recirk.: március 29., exp.: április 18.) – HHStA. StRP. 253/1765. sz.

[26] Koncertációs jegyzőkönyv az Erdélyi Kancellária és az Udvari Haditanács között, 1765. június 11. (Cirk.: június 20., exp.: június 28.) – HHStA. StRP. 1582/1765. sz.

[27] MOL. B 2. 476:1768. sz. Idézi: I. Tóth, 1998. 227. p.

[28] Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése [...], ld. 4. sz. jegyz. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre. (Talán az erdélyi görögkeleti püspökség betöltésének nehézségeire és bonyolultságára utal, hogy Mária Terézia feltűnően sok idő múlva reagált.)

[29] 1767. április 25-i dekrétum a Guberniumhoz. 1767. április 6-i átirat az Illír Udvari Deputációhoz. – MOL. B 2. 176:1767. sz.

[30] Pontosabban a szöveg szerint az uralkodói döntés egy kurrens ügyek jegyzőkönyve kapcsán keletkezett. A kurrens ügy a korabeli hivatali gyakorlatban a hivatali ügymenetben újonnan előkerülő ügyeket jelentette. A “Protocoll in Current sachen” valószínűleg azt jelenti, hogy az ilyen természetű ügyekről – ha talán külön kancelláriai tárgyaláson nem is vették elő őket – mindenképpen külön iratot szerkesztettek.

[31] Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése [...], ld. 4. sz. jegyz.

[32] Mint ahogyan báró Koller joggal vetette föl, hogy az 1767. március 9-i jegyzőkönyvre született uralkodói „placet” semmit sem kifogásolt ebben a véleményező előterjesztésben, valamint hogy az Illír Deputáció 1767. április 6-án kiadott egy különleges dekrétumot az Erdélybe kinevezett Dionisius püspöknek, amiről akkor elég volt egy barátságos átiratot kibocsátania az Erdélyi Udvari Kancellária részére. Uo. 383v.

[33] Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése [...], ld. 4. sz. jegyz.

[34] Koller maga így fogalmazott: „A leghűségesebb Illír Udvari Deputáció ... megelégszik azzal, hogy biztos reménységgel lehet afelől, hogy legkegyelmesebb tetszésre (»Aufnahm«) szolgál minden fenti dolog.” Uo. 385v.

[35] Uo. 385r.

[36] Ami tulajdonképpen egy 1762 óta függőben lévő uralkodói kezdeményezés föllevenítése volt.

[37] Az anyagi megsegítés intézkedései, amelyek már csak egy korlátozott számú unitus papságra terjedhettek ki.

[38] Az Erdélyi Bizottság 1770. június 6-i előterjesztése, cirk.: június 19., recirk.: június 25., augusztus 12., exp.: augusztus 18. – HHStA. StRP. 2105/1770. sz. Tárgy: az a kérdés, hogy az erdélyi oláh unitus pópák korlátozását illető („wegen restringirung”) expedíció és a többi, ami ehhez tartozik az Udvari Kamara által tanácsolt módon azonnal expediálandó-e, vagy ki kell ehhez várni a nyugodtabb időket a határoknál („in Confiniis”) vagy legalábbis a következő telet.

[39] „Auch sei das Volk sus seiner äußersten Dummheit zu ziehen, so wird der Hang nach Rußland benommen.“ Borié vótumát idézi: Klima, 1941. 254. p.

[40] Klima, 1941. 254. p.

[41] Ld. korábban: Billet an Freiherr von Koller. – HHStA. StRP. 2105/1770. sz.

[42] Az Illír Deputáció 1770. augusztus 23-i előterjesztése, cirk.: augusztus 28., exp.: augusztus 30. (Együtt egy augusztus 27-i kíséző irattal.) – HHStA. StRP. 2999/1770. sz.

[43] Arra, hogy mit értett Koller titkos fondorlatok alatt, egy későbbi 1774-es előterjesztése kapcsán még ki szeretnék térni.

[44] Koller előterjesztésének tartalmi összefoglalóját és Gebler vótumát közli az Államtanács-akták alapján: Klima, 1941. 254. p.

[45] MOL. B 2. 1528:1771. sz. (Az uniós ügyben 1762 óta keletkezett akták kimutatása.)

[46] Erre a Kurzbeck-féle nyomdára a későbbiekben még vissza szeretnék térni.

[47] Joseph Koller kabineti titkár notája, 1772. január 8. – MOL. A 108. 20. cs. 155r-v.

[48] Ld. 45. sz. jegyz.

[49] Az Illír Deputáció 1771. május 23-i előterjesztése, cirk.: május 23. – HHStA. StRP. 2058/1771. sz.

[50] Joseph Koller kabineti titkár notája, ld. 47. sz. jegyz.

[51] Gebler vótumát közli: Klima, 1941. 255. p.

[52] Klima, 1941. 254. p.

[53] Klima, 1941. 255. p. (Hivatkozással az Illír Deputáció előterjesztésére, ld. 49. sz. jegyz.) Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Rednik betegsége valós volt, mégis udvarias háritásnak tekinthető, mert amikor a megtámadott balázsfalvi nyomda ügyében kellett közbenjárni, a püspök kész volt az alapos jelentéstételre.

[54] Az Illír Deputáció július 20-i előterjesztése, cirk.: augusztus 6. – HHStA. StRP. 2755/1771. sz. Tárgy: Egy kettős bizottság felállítása, nevezetesen itt és Erdélyben az ottani uniós ügyek kezelésére.

[55] Az Illír Deputáció november 11-i előterjesztése, cirk.: november 12. – HHStA. StRP. 3845/1771. sz.

[56] Billet gróf Breunerhez és gróf Blümegehez. S.d. – HHStA. StRP. 4/1772. sz.

[57] Szerzőjének beazonosításához az irat személyes vonatkozásai nyújtanak támpontot: Az irat „allerunterthänigste Nota”, vagyis az uralkodónőhöz intézett személyes felség-előterjesztés. Ilyet az Államtanács jegyzőkönyvei alapján az 1770-es évek elején kizárólag az uralkodónő legközvetlenebb munkatársai, a hivatalvezetők és az uralkodónő bizalmasai intézhettek hozzá. A szerző 1771 végén már hat éve volt az Erdélyi Udvari Kancelláriánál, egy másik helyen pedig Szebenben tartózkodásának idejéről beszél. Ezek alapján a szerzőnek korábban báró Brukenthal, az Erdélyi Udvari Kancellária vezetőjét tartottam. Ld.: Kovács Kálmán Árpád: Állam – Szent Unió – Skizma. (Válogatott dokumentumok a bécsi udvar 1765 és 74 közötti erdélyi uniós politikájához.) Szeged, 2003. (Documenta Historica, 58.) 50. p. Újabb vizsgálataim során azonban az előterjesztőt egyre inkább a Kancellária idegen tanácsosában látom. Már 1761-ben felmerültek ugyanis az Államtanácsban belül az első olyan gondolatok, hogy az Erdélyi Udvari Kancelláriára örökös tartományi német tanácsost kellene kinevezni, mivel a Kancellária javaslatai nem felelnek meg az elvárásoknak. HHStA. StRA. 1194/1761.; 1302/1761. sz., idézi: Ember Győző: Der Staatsrat und die ungarische Verfassung. In: *Acta Historica*, 1959. 120., 122. p. Báró van der Mark (neve több írásmódban ismeretes), aki 1763-tól töltött be tanácsosságot az Erdélyi Udvari Bizottságban, formálisan a kancelláriai tanácsosságot gróf Bethlen Gábor erdélyi kancellár kiválásával kaphatta meg, amikor Brukenthal átvette a kancelláriai ügyvitel irányítását. Ellenőrzendő a tény, hogy 1765-ben őrá bízták-e a Kancellária levéltárának rendezését és jegyzékbe foglalását. 1770-ben elkísérte Brukenthal erdélyi útjára, ahol részt vett az új adórendszer bevezetésének munkálataiban. Az Erdélyi Vallási Ügyosztályon és a Kancellárián belül fontos vallási ügyekben referált. *Protocollum Consensus in Religiosis Transylvanicis 15^a Martii 1773. celebrati in puro.* – MOL. B 2. 1773:1591. d. sz. A Kancellária 1775-ös referenciabeosztása: Trócsányi Zsolt: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp., 1973. 51-52. p. Kornis valószínűleg az ő befolyását kívánta gyengíteni, amikor az uralkodónőtől engedélyt szerzett arra, hogy időnként változtasson a referenciabeosztáson, hogy a Kancellária tanácsosai más-más ügycsoportokban is megfelelő jártasságot szerezhessenek. Mindennek ismeretében az irat végén található olvashatatlan szignót ma „M”-nek valószínűsítem.

[58] Allerunterthänigste Nota, ld. 2. sz. jegyz. Az erdélyi uniós munkálatokkal kapcsolatos előterjesztés keletkezését két adat alapján lehet pontosan meghatározni: Az irat arról beszél, hogy Kutfalva uradalom éppen ebben az évben adatott át a balázsfalvi unitus szemináriumnak. Ennek a birtoknak a végleges átadásáról az Államtanácsban 1771. januárjában született döntés. Az Erdélyi Kancellária 1770. szeptember 26-i előterjesztése, cirk.: október 16. – HHStA. StRP. 3675/1770. sz., vide 1143/1770., 3337/1770., 3960/1770, 62/1771. sz. Utóbbi Bajtay 1770. december 19-i Szebenben keltezett irata – tehát ez minden bizonnyal még ebben az évben megtörtént. 1772. január 5-én viszont már gróf Blümegen nyilvánított véleményt erről az iratról egy saját iratban. E két adat alapján az irat keletkezését 1771. legvégére kell tennünk.

[59] Van der Mark összefoglalóját egy későbbi tanulmányomban szeretném részletes vizsgálatnak alávetni.

[60] Allerunterthänigste Nota, ld. 2. sz. jegyz.

[61] „Um bey den Dienst Ersetzungen auf das Gleichgewicht deren Catholiquen fürdenken zu können“.

[62] 2 Br van der Mark két irata, s.d., cirk. január 22. – HHStA. StRP. 257/1771. sz.

[63] Számomra érthetetlen módon Helmut Klima névtelennek, azonosíthatatlannak tartja a jelentések szerzőjét. Klima, 1941. 255. p.

[64] „Ohne im Stande zu sein, das mindeste bestimmen zu können, in was denn jenes bestünde, was der Bischof glaubt.“

[65] Gróf Blümegen notája, 1772. január 5. – MOL. A 108. 20. cs. 154r-v. Tárgy: Annak módja, ahogyan meg lehetne összefüggően ismerni az uniós ügyben a dolgok menetét.

[66] „Allerhöchst eigenhändige Resolution“. – Uo.

[67] Joseph Koller kabineti titkár notája, ld. 47. sz. jegyz.

[68] Brevi manu egy névtelen nyilatkozata, „1772 ...“ (sic!) – HHStA. StRP. 1061/1772. sz. Tárgy: az erdélyországi unió.

[69] A kérdéshez ld.: Kovács Kálmán Árpád: Adalékok az erdélyi vallásügy államtanácsi, kancelláriai és guberniumi tárgyalásaihoz, 1765–1773. In: *Regnum – Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2002. 1-4. sz. 119-121. p.

[70] „Dan den außer Acht gelassenen Unterricht ein unglückliches Volk in der bedauerlichen Dunkelheit.“

[71] „Die wahren Glaubenssätze beizubringen“. Idézi a 68. sz. jegyz.-ben említett névtelen nyilatkozat alapján: Klima, 1941. 255. p.

13.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMXII

Galo Vilmos: A Beretkei Református Árvaház története, 1929–1944*

Az 1923 júniusában Léván tartott törvényhozó zsinaton a csehszlovákiai reformátusok vezetői kimondták a három egyházkerületből és tíz egyházmegyéből álló Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház megalakulását. Az új egyház, mely a trianoni béke következményeként a történelem kényszerítő erejének köszönhetően jött létre, 215 ezer főt számlált, melynek több mint kilencven százaléka magyar nemzetiségű volt.

A szlovákiai és kárpátaljai reformátusok az állami szervek részéről – a többi felekezethez viszonyítva – mindvégig mostoha elbánásban részesültek. Ennek legfőbb oka, hogy vezetőik gyakran hallatták hangjukat az őket ért nemzeti sérelmek miatt, emellett erősen ragaszkodtak a történelmi Magyarországon korábban élvezett széles körű belső igazgatási és oktatási autonómiájukhoz. Jelentős teljesítmény volt az egyház részéről, hogy kedvezőtlen helyzete ellenére önerőből meg tudta teremteni a megmaradásához szükséges intézményrendszerét (teológiai akadémia, református tanítóképző), de emellett elismerés illeti a belmisszió és a szeretetmunka terén végzett munkájáért is. Utóbbinak ékes bizonyítékai az 1928 és 1936 között Szlovákiában és Kárpátalján felállított négy református árvaház (Kiskoszmály, Beretke, Munkács, Nagyszőlős) és a Nagydob-ronyban életre hívott idősek otthona. Tanulmányomban e négy árvaotthon egyikének, a Beretkén létrehozott árvaháznak a történetét szeretném bemutatni az alapítás előzményeitől kezdve 1944 végén bekövetkezett megszűnéséig.

A szlovákiai és kárpátaljai reformátusok 20. századi történetéről mindeddig kevés, a korszerű tudományos történetírásnak is megfelelő írás látott napvilágot. A kárpátaljai területet leszámítva nem történt próbálkozás a református egyház két világháború között végzett szociális tevékenységének a feldolgozására sem, így hiába keresnénk, nem találunk a beretkei árvaházra vonatkozó tudományos értékű írásokat sem. Mindazonáltal a közelmúltban több visszaemlékezés is napvilágot látott az árvaház egy-egy időszakáról. Ezek közül Borza Zoltán és Rencsok Béláné írásai főként az árvaház utolsó éveiről, míg Bácsy Gyulának, az árvaház első igazgatójának és feleségének az önéletírásai az intézmény alapításának körülményeiről és első hat évről szolgálnak értékes információkat.^[1] E tanulmány szövege – az említett visszaemlékezések mellett – a korabeli református folyóiratok és naptárak, a nyomtatásban megjelent egyházmegyei, egyházkerületi és konventi jegyzőkönyvek és a vonatkozó szakirodalom feldolgozására, továbbá Gérecz Lajosné (született Végh Mária), egykori beretkei árva birtokában levő hivatalos dokumentumokra támaszkodik.

Előzmények

1928. május 3-án és 4-én Rimaszombat városa református leánykonferenciának adott otthont. A nagy érdeklődés mellett megtartott rendezvénynek a presztízst nagyban emelte, hogy elnökének a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület püspökét, egyben az Egyetemes Egyház konventjének elnökét, Pálóczi-Czinke Istvánt választották. A mintegy 350 résztvevő Szlovákia és Kárpátalja olyan kiváló református lelkészeinek az előadásait hallgathatta, mint dr. Kenessey Kálmán, Bácsy Gyula, Galambos Zoltán, Zsemlye Lajos vagy Szőke István. A beszámolók szerint a kiváló hangulatban megtartott összejövetel messzemenően elérte a szervezők célját, a fiatal leányok hitbéli elmélyülését és lelki megújulását.[2] Esetünkben azonban az összejövetel egy másik szempontból érdemel megkülönböztetett figyelmet. A rendezvényen megjelent nagyszámú lelkész és világi részvételével megtartott közös értekezleten ugyanis Bácsy Gyula,[3] a kárpátaljai kerület missziós lelkésze felvetette az akkor épp új gazdát kereső rozsnyói gyógyfürdő szálloda-épületének egy árvaház és belmissziós központ céljaira való megvásárlását. A felvetés maradéktalanul elnyerte a résztvevők tetszését, és döntés született annak az egyetemes konventhez való felterjesztéséről. Mielőtt még azonban a javaslat a konventi közgyűlés asztalára kerülhetett volna, a Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház Egyetemes Konventje Elnöki Tanácsának[4] a konferencián megjelent tagjai május 5-én Rozsnyóra utaztak, szemügyre vették a megvételre javasolt objektumot, majd egy rögtönzött ülést tartva – a konvent utólagos beleegyezésére számítva – az épület megvásárlása mellett döntöttek.[5] A vásárlásra vonatkozó adásvételi szerződés tervezetét a május 31-én Rozsnyón tartott rendkívüli ülésen terjesztették a konvent elé, mely azonban – igaz, mindössze egyetlen szavazatkülönbséggel – a vásárlás elhalasztása mellett foglalt állást. Voltak, akik az épületért kért összeget (400 000 Kč) minősítették túl magasnak, míg mások Rozsnyó városát nem tartották megfelelő helynek egy református magyar árvaház létesítésére. E- mellett a konvent határozatot hozott egy bizottság felállításáról is, melynek feladata egy körültekintőbb javaslat elkészítése volt a következő ülésre.[6]

A konvent döntése ellentétes reakciókat szült, mely kapcsán az egyház hivatalos lapja, a *Református Egyház és Iskola* hasábjain éles vita bontakozott ki. Komoly ellenérzést leginkább a Gömői Református Egyházmegye lelkészi karának soraiban keltett, akik a rimaszombati leánykonferencián majd' teljes számban képviseltették magukat, és a rozsnyói fürdő megvásárlásának lelkes támogatói voltak. Ők úgy érezték, a konvent egyes tagjai elgáncsolták az árvaház felállítására irányuló törekvésüket, és a szeretetház ügyét – sok korábbi építő javaslathoz hasonlóan – oktalan halogatásukkal és túlzott óvatosságukkal lassú elhalásra ítélték. Kövér Árpád tornaljai lelkész elmarasztaló cikket jelentetett meg a hivatalos lap július 1-jei számában, cselekvésképtelenséggel és a cselekedni vágyók akadályozásával vádolva az egyetemes konventet.[7] A gömői lelkészek a július 4-én Rozsnyón megtartott egyházmegyei lelkészértekezleten végül önálló cselekvésre szánták el magukat, határozatilag mondták ki egy árvaház felállításának szükségességét, a helyre vonatkozóan azonban nem határoztak, „mert a fő dolog az, hogy az eszme megvalósuljon”, s cselekvésre kérték föl az egyházmegyei közgyűlést.[8] A gömői egyházmegye július 30-án Szalócon tartott rendes közgyűlésén foglalkozott a felterjesztéssel. Tornallyay Zoltán[9] egyházmegyei főgondnok a gyűlést megnyitó beszédében szintén a szeretetház mielőbbi létrehozása mellett foglalt állást:

„Meg kell szerezni egy objektumot, legyen az kicsi vagy nagy, és szerezzé azt meg akár az egyetemes egyház, akár a kerület, akár egy egyházmegye vagy egy egyház, de cselekedni kell. Meg kell végre mutatnunk, hogy élünk és élni akarunk. [...] Nem tudjuk mi mindent rejthet méhében ennek a szeretetháznak a megalkotása. Én ettől és az ezt életre keltő lelki megmozdulástól várom egyházi életünk sok krónikus bajának meggyógyulását. Az alkotás vágyának öröme, a megnövekedett önbizalom tettekben fog megnyilvánulni ott is, ahol eddig csak szavakban tört elő az akarat. Főleg ennek az intézetnek áldó hatásától várom az egyházi közszellem előnyös megváltozását.”^[10]

A jelenlévők is egyöntetűen az árvaház felállítása mellett foglaltak állást, elhelyezésére pedig a rozsnyói fürdő épületét javasolták. A közgyűlés mindazonáltal határozatilag kimondta, hogy az egyházmegye lelkészei és tanítói az 1928. évtől kezdődően tíz éven keresztül jövedelmük 2%-val kötelesek hozzájárulni e nemes cél megvalósításához. Az egyházmegye a felállítandó árvaházat a sajátjaként szándékozta megalapítani, de azt készségesen felajánlotta a tiszáninneri egyházkerületnek, ezen keresztül pedig a konventnek, hogy egyetemes egyházi célokat szolgáljon. Mindazonáltal a közgyűlés résztvevői, önzetlenségüket bizonyítandó, helyben 43 180 Kč adományt ajánlottak fel a létesítendő árvaház javára.^[11]

Az egyetemes konvent fentebb tárgyalt döntése mindazonáltal nemcsak a vitát, de az adakozást is elindította a tervezett szeretetintézmény javára. Pálóczi-Czinke István még május 20-án megjelent cikkében felajánlotta énekeskönyvének és vallástani kézikönyveinek bevételeiből származó teljes jövedelmét az árvaház javára, egyúttal másokat is felszólított az adakozásra.^[12] Ennek eredményeként augusztus közepéig több mint 10 000 Kč adományt juttattak el a konvent elnökéhez. A gömöri lelkészek és tanítók nagylelkű felajánlásától felbuzdulva az Ungi és az Abaújtornai Református Egyházmegye is kilátásba helyezte anyagi támogatását.^[13]

A tiszáninneri egyházkerület november 11–12-én Kassán tartotta soros közgyűlését, melynek egyik központi témája a tervezett szeretetintézmény felállítása körül kialakult helyzet volt. A gyűlésen nem volt jelen Lukács Géza egyházkerületi főgondnok, aki levélben értesítette a közgyűlés résztvevőit főgondnoki tisztségéről való lemondásáról. Távozásának döntő okaként a konvent májusi ülésének a rozsnyói vasas-fürdő árvaház és diakonisszaképző céljaira való megvásárlását elhalasztó határozatát nevezte meg: „Erős meggyőződés, hogy a konventi ülésen többségre emelkedett vélemény oly csapást jelent Egyetemes Egyházunkra, amelyet talán belátható időn belül sem heverhet ki, – és, hogy ez nem építő munka, hanem destructiót képez, amivel személyemet nem azonosíthatom, – részesévé nem tehetem.”^[14] Véleménye szerint a konventi tagok többsége csupán azért nem támogatta a nevezett ingatlan szeretetotthon céljára való megvásárlását, „mert az eszme mások agyában született meg”. Pálóczi-Czinke püspök évertékelő beszédében szintén a felállítandó árvaház támogatását kérte a jelenlevőktől, így egyáltalán nem meglepő módon az egyházkerület képviselői határozatilag kimondták, hogy az árvaház létesítésének a gondolatát felkarolják, és 1929. szeptember 1-jéig megvalósítják. Felállításának a helyéül azonban – bár sok tekintetben Rózsnyót ideálisnak tartották – „az egyetemességre való törekvés és a

fekvés adta sok előnyökre való tekintettel” Rimaszombatot jelölték ki. Felállítottak továbbá egy bizottságot, melyet felhatalmaztak az intézmény számára megfelelő hely vásárlására. Az ingatlan megvételére és a szeretetház kiépítésére a kerület 364 630 Kč-t ígért. Határozat született arról is, hogy a felállítandó és a jövőben a kerület által anyagilag fenntartott árvaház a „Szlovenszkói keleti ref. Egyházkerület Árvaháza” nevet fogja viselni, egyúttal az intézményt felajánlották az egyetemes konventnek.[15]

A konvent elutasító döntése ellenére az árvaház ügye, ha lassan is, de biztosan haladt az alsóbb egyházigazgatási szervek útján a megvalósulás felé. Ezért is lehet meglepő, hogy az események további menetére mégsem egy közgyűlési vita vagy határozat, hanem egy apró gömöri falucska lelkészlakában megejtett bensőséges esti beszélgetés volt döntő hatással:

„1928. december 4-én este hárman beszélgettek együtt a beretkei szegényes paplak ebédlőjében: a szegény lelkipásztor, a felesége és Tornallyay Margit,[16] a birtokos úrnő.

Lelküket az Isten országa, különösen az árvák ügye és a református egyház nagy szegénysége foglalkoztatta.

[...] hát én már mondtam – szólott Margit asszony – hogy odaadom a Beretky ősi kastélyt és adok 100 000 koronát az árvaház céljaira.

Meggondolta-e jól nagyságos asszony? – kérdezte komolyan a lelkész.

Hát hogyne gondoltam volna meg! – volt a válasz.

Akkor tessék leülni az asztalhoz és tessék megírni, amit gondolt, aztán majd meglátjuk, mit tehet vele Isten...

Amikor készen volt az okmány, a lelkész meghatottan, imára kulcsolt kezekkel mondta rá az áment.

Ez az Isten lelke által előkészített elhatározás szülte a beretkei árvaházat.”[17]

A visszaemlékezést a beszélgetés egyik résztvevője, a beretkei „szegény lelkipásztor”, Bácsy Gyula vetette papírra. Bácsy, aki a rimaszombati konferencián az árvaház ötletét felvetette, és akinek Czinke püspök már akkor felajánlotta annak vezetését, még 1928 augusztusában az intézmény gyors felállításának a reményében hagyta ott Kárpátalját és fogadta el a beretkei gyülekezet meghívását.[18] L. Tornallyay Margit nagylelkű felajánlása már másnap ott feküdt a Tornaljára összehívott rendkívüli egyházmegyei közgyűlés résztvevőinek asztalán, akik „hálás örömmel” fogadták a nagy értékű adományt.[19]

Egy hét múlva, december 13-án a konvent Kassán tartott soros közgyűlésén az előző rendkívüli ülésen felállított bizottság[20] ismertette jelentését az egyetemes

egyház által felállítani tervezett szeretetház elhelyezéséről. Öt épület megtekintése után a bizottság az általa meghatározott szempontok alapján az L. Tornallyay Margit jóvoltából felajánlott Beretky-kúriát találta a legmegfelelőbbnek egy árvaház felállítására, egyúttal javasolta a konventnek e „nagyszerű alapítvány” elfogadását, mivel nézete szerint „ez volna az a mustármag, amelyből az egyetemes egyház szeretetintézményeinek terebélyes fája egykor kihajtana”. A tárgyban továbbá olvastatott a tiszáninneri egyházkerület említett határozata, valamint Szabó Béla huszti lelkész levele, melyben értesítette a konventet, hogy a huszti egyház szintén egy szeretetház felállítását határozta el, s kérte a konvent erkölcsi támogatását. Ugyanekkor Balogh Elemér, a Dunáninneri Református Egyházkerület püspöke közölte, hogy saját kerülete is megmozdult egy szeretetintézmény felállítása érdekében, és ehhez a konvent jóindulatát kéri. A konvent meghatottan és hálás köszönettel fogadta a beretkei úrnő felajánlását. A továbbiakban felhatalmazott egy bizottságot az adomány átvételére, illetve a kastély átalakítási terveinek az elkészítésére azzal a kikötéssel, hogy az intézet 1929. szeptember 1-jén megnyitható legyen. A konvent – tekintettel arra, hogy az árvaházat az egyetemes egyház tulajdonának szánták – kimondta, hogy a tiszáninneri egyházkerület vonatkozó határozatát tárgytalannak tekinti (azt egyébként is felajánlotta a konventnek), a fenntartására felajánlott pénzüsszegre azonban igényt tartott, egyúttal felszólított mindenkit az adakozásra. A tervezett további szeretetintézmények felállítása kapcsán örömet fejezte ki, és azokat erkölcsi támogatásáról biztosította.[21]

A konvent által kiküldött bizottság 1929. június 10-én tartott ülésén az egyház nevében L. Tornallyay Margit alapító oklevelét, a felajánlott ingatlant és tartozékait átvette.[22] Az alapítólevélben az úrnő kikötötte, hogy az ajándékozott ingatlan csak Beretkéhez kötötten és csak árvaház vagy belmissziós központ céljaira használható fel, el nem idegeníthető módon. A felajánlott 100 000 Kč pénzüsszeg szintén kizárólag ezen intézmény fejlesztésére volt fordítható. Kimondták, hogy amennyiben az árvaház valamilyen oknál fogva megszűnne az alapítólevélben lefektetett célt szolgálni, az visszaszáll az alapítóra, illetőleg annak református vallású jogutódaira. A bizottság a továbbiakban az árvaház számára megvásárolta a szomszédos telken álló Beretkei Református Egyház iskolaépületét 25 000 Kč-ért, és utasításokat adott mind ennek, mind a Beretky-kastély épületének az átépítése ügyében.[23] A leendő intézmény vezetését – a konvent utólagos jóváhagyásának reményében – Bácsy Gyulára és feleségére bízta.[24]

Hamarosan megkezdődtek az építkezési munkálatok, és a megszabott határidőt némileg átlépve, október végére a szükséges átalakításokat el is végezték. Az átépítéshez szükséges terveket díjtalanul Tornallyay Zoltán építész, a tiszáninneri egyházkerület főgondnoka készítette, valamint ő felügyelte a munkálatokat is.[25] A berendezési tárgyak költségét majd’ teljes mértékben fedezték az önkéntesen befolyt adományok. A pénzadományokon kívül az adományozók terménnyel, bútorokkal, ágyneművel, házi szőttesekkel, ruhaneművel stb. segítették az induló árvaházat. Bácsy Gyula az év elejétől kezdve számos adománygyűjtő-körutat tett, ezek alkalmával „vallásos-estélyeket” tartott a református gyülekezetekben, melyeken bemutatta az árvaház eddigi történetét, és adakozásra szólította fel a jelenlévőket.[26] A nemes ügy másokat is cselekvésre ösztönzött. Szent-Iványi Józsefné (született Wlassics Margit) bárónő Batta Sámuelné úrnővel együtt öt községet látogatott meg házról házra járva, hogy adományokat gyűjtsenek, és egy szekérszék edényt és fehérműt szedtek össze az árvaház javára.[27]

Végül 1929. október 31-én, másfél évvel a rimaszombati leánykonferencia után Beretkén 12 árvával (10 fiú, 2 lány) megnyitotta kapuit a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház első egyetemes fenntartású árvaháza.[28]

Az árvák felvétele, létszáma

Az első árvák felvételi kérelmeit augusztus 10-ig kellett eljuttatni az árvaház igazgatói tanácsához Beretkére, míg a felvételt ugyanezen testület szeptember 30-án tartotta meg. A felvételi szabályzat értelmében először a teljes-, majd a félárvák kerültek felvételre, nemre és társadalmi osztályra való tekintet nélkül. Azok az árvák, akiknek anyagi helyzetük megengedte vagy rendszeres neveltetési segélyben részesültek, évi járulékkal kellett hozzájárulniuk neveltetésük költségeihez.[29] Lelencet vagy más vallású árvát nem vettek fel az intézménybe. Előbbit azért nem, mivel az egyház nem szeretett volna segítőkészet nyújtani ahhoz, hogy „fiatal anyák lerázhassák a nyakukról gyermekeiket és bűnös életüket így könnyebben élhessék tovább”,[30] míg az utóbbiak kizárásával más felekezetek esetleges rosszallását próbálták elkerülni, nehogy a „lélekhalászat” gyanúja vetődjön rájuk.[31] A lelenc gyermekek felvétele a későbbiekben is felmerült, de az árvaházi bizottság 1935-ben ismételten kimondta, hogy csak törvényes házasságból született árvákat vesz fel, egyúttal javasolta a konventnek egy egyetemes református lelencház felállítását.[32] Az elsőként felvett árvák kivétel nélkül szegény családok, földművesek, iparosok, napszámosok gyermekei voltak. Dusza János gömöri esperes furcsának, egyben jelzésértékűnek tartotta, hogy csak kétkezi munkások árvái kerültek az intézetbe, szerinte ez arról tanúskodott, hogy az értelmiség, főként a lelkészek és tanítók egyelőre nem fordultak kellő bizalommal az árvaház felé.[33]

Az árvaházi bizottság nemcsak árvákat és félárvákat vett fel az intézetbe. 1930-ban például két olyan lakója is volt az árvaháznak, akik ugyan nem voltak árvák, de nagyon rossz szociális körülmények között éltek.[34] Amennyiben idővel valamelyik félárva vagy rossz szociális helyzete miatt ide került gyermek családi körülményei jelentősen javultak, akkor őket visszaküldték családjukhoz.[35]

A beretkei árvaház lakói a közelebb fekvő vidékekről, elsősorban a tiszáninenni egyházközségtől verbuválódtak. 1934-ben az itt nevelt gyermekekből 25 a tiszáninenni, 8–8 pedig a dunáninenni, illetve kárpátaljai kerületekből került az intézetbe.[36] Mivel 1935-ben Nagyszőlősen a református egyháznak újabb árvaháza jött létre, a Kárpátaljáról származó gyerekeket ide helyezték át. Idővel gyakorlattá vált az árvák idegen családoknál való elhelyezése. Az árvák iránti érdeklődés is egyre intenzívebbé vált: akadt, aki nevelésre, más befogadásra kért gyermeket az árvaháztól. Az árvaházi bizottság minden alkalommal alapos vizsgálat alá vette a befogadó családot, hogy megbizonyosodjon: a kiadott árvák minden szempontból megfelelő helyre kerülnek. 1935-ben az intézet kötelékébe tartozó 41 árvából 12 már családoknál volt elhelyezve. Ugyanebben az évben egy árva nyelvtanulás céljából a lipótszentmiklósi evangélikus árvaházban tartózkodott cseregyerekként.[37]

1. sz. táblázat

Az árvaház gondozásában levő árvák száma éves bontásban

(1929–1938)[38]

Év	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Árvák száma	19	30	30-36	38	39	41	38	43	33	43
Ebből családoknál, iparosoknál, kereskedőknél	–	–	–	?	3	?	12	13	?	10

Az árvaház irányítása

A beretkei árvaház felett a konvent gyakorolt felügyeleti jogot, az ügyek intézésére árvaházi bizottságot hozott létre, ez nevezte ki az intézmény igazgatóját. Az árvaház vezetői: 1929. október 31-től 1935. augusztus 15-ig, távozásáig, Bácsy Gyula beretkei lelkész; 1936 januárjától[39] 1937. augusztus 31-ig az új beretkei lelkész, Borza Zoltán;[40] 1937. szeptember 1. és 1947. szeptember 30. között – kezdetben helyettesi igazgatói minőségben, majd rendes igazgatóként – Gérecz Lajos[41] beretkei iskolaigazgató; majd az ő távozását követően megbízott igazgatóként 1949-ig újra Borza Zoltán. Az árvaházi bizottság, mely kezdetben 6–7 férfitagból állt,[42] a konvent döntése értelmében 1935-ben további férfitagokkal és egy szűkebb hölgybizottsággal egészítette ki magát.[43] A bizottság évente egy-két alkalommal ülésezett, általában Beretkén, tagjai pedig csaknem kizárólag a gömöri egyházmegyéből kerültek ki. A konvent egy másik, korábbi határozata minden egyházmegyében árvaházi segítőbizottságok létrehozását rendelte el.[44] Ennek értelmében a gömöri egyházmegye 1930-ban állította fel a maga bizottságát, melynek feladata az árvaház munkájának a református hívekkel való megismertése és adományok gyűjtése volt.[45] A gömöri lelkészi kar mindig kiemelt figyelemmel követte az árvaház sorsát. 1935-ben az egyházmegyei lelkészértekezleten egy bizottság kiküldését határozta el, azzal a feladattal, hogy dolgozzon ki egy tervezetet az intézmény rendszeres és kielégítő pénzügyi ellátásának a biztosítására.[46] A bizottság jelentését az egyházkerület elé terjesztette, melyben javasolta a lelkészek, tanárok és gyülekezetek kötelező megadóztatását az árvaház javára, de ezt a kerület nem fogadta el.[47]

Az árvaház pénzügyi helyzete

Az árvaház vezetőségének az intézmény fennállása során mindvégig komoly erőfeszítéseket kellett tennie a működéshez szükséges anyagiak előteremtéséhez. Mivel a református egyház a csehszlovák államtól csak minimális anyagi támogatásban részesült, így annak oktatási és szociális céllal létrejött intézményei csaknem teljes mértékben a református hívek áldozatkészségére voltak utalva.

A fenntartásban különösen nagy anyagi áldozatot vállalt a Gömői Református Egyházmegye. Az intézmény ugyan az egyetemes egyház tulajdonát képezte, azonban a gömöriek mindvégig megkülönböztetett figyelemmel kísérték annak sorsát, mintegy saját intézményüknek tekintve azt. (Az irányító bizottságban is gömöriek foglaltak helyet.)

Mint említettük, a gömői lelkészek és tanítók elsőként ajánlották fel önkéntes adójukat az árvaház javára. Példájuk követésre talált, és az elkövetkező években több egyházmegye is éves „árvaházi adót” vetett ki lelkészeire, tanítóira és gyülekezeteire.[48] Ezen járulékok rendszeres fizetése stabil anyagi háttérrel biztosíthatott volna az árvaház számára, de a lelkészek gyakran kétségbeejtő gazdasági helyzete és a térségbe begyűrűző gazdasági válság következtében az erre irányuló határozatok sokszor papíron maradtak. Dusza János gömői egyházmegyei esperes 1930-ban már arról panaszkodott, hogy a kezdeti adakozók edv gyorsan elapadt: az egyházmegyéje tagjai által megajánlott egyszeri 50 000 Kč alapítványi tőkéből 15 000 Kč hiányzott.[49] Hasonló volt a helyzet az évi rendszeres járulékokkal is. Bácsy Gyula az 1930-as évre vonatkozó, a gömői egyházmegye számára készített jelentésében nehezményezte, hogy az egyes egyházmegyék által megszavazott évi hozzájárulást sem a lelkészek, sem a tanítók, sem a gyülekezetek nem fizetik be időre, és már tetemes hátralékot halmoztak fel.[50] A gömői egyházmegye hiába próbált saját hatáskörében szankciókat alkalmazni az adósságot felhalmozókkal szemben,[51] az éves árvaházi járulékok befizetése továbbra is akadózott. Kudarcba fulladtak azok a próbálkozások is, melyek az árvaházi járulékok fizetésének kötelezővé tételét szerették volna elérni összegyházi vagy legalább egyházkerületi szinten. E próbálkozások háttérében minden esetben gömői lelkészek, egyháztagok álltak. A gömői lelkészértekezlet 1932 májusában Rimaszécsen tartott ülésén felkérte a konventet, hogy az egyházi tisztviselők és egyháztagok beretkei árvaház céljaira történő megadóztatását tegye egységessé és kötelezővé minden egyházmegye számára.[52] A konvent elutasította a javaslatot, mint ahogy a tiszáninneni egyházkerület is elvetette a Gömői Árvaházi Ellátási Bizottság azon indítványát, mely értelmében a kerület lelkészeit és tanítóit évi 30 Kč, a gyülekezeteket pedig 10 fillér/fő befizetésére kötelezzék az árvaház javára.[53] Az egyre szaporodó hátralékok idővel arra kényszerítették a gömői egyházmegyét, hogy felülvizsgálja eddigi, árvaházi célokat szolgáló adóztatási politikáját, és 1935. január 1-jétől 60 Kč -ra szállította le a lelkészek-tanárok éves árvaházi járulékát, míg a hátralékot felhalmozók számára annak kifizetésére kölcsönt ajánlott fel évi 6%-os kamattal.[54] Ez sem hozta meg a várt eredményt, úgyhogy két év elteltével ismételen felére csökkentették a befizetendő járulék összeget.[55]

Fontos bevételi forrást jelentettek az intézmény számára az önkéntes adományok, melyek egy részét alapítványi formában, másik részét pedig egyszer felhasználható adományként jegyezték. Az utóbbiból származó bevételek a gazdasági válság elhatalmasodásával párhuzamosan csökkentek, majd a harmincas évek közepétől újra növekedést mutattak. Az alapítványtevők közül ki kell emelni az 1929-ben leköszönt tiszáninenni püspököt, Pálóczi-Czinke Istvánt, aki az általa írt és roppant népszerű vallásoktatási könyveinek teljes jövedelmét ajánlotta fel az árvaház céljaira.[56] Kezdetben a konventen keresztül történt a könyvek terjesztése, a bevételt pedig a konventi pénztár az árvaház számlájára utalta, majd 1935-től maga az árvaház vette át a terjesztéssel járó feladatokat is.[57] Az alapítványokban felhalmozott tőkét nem kizárólag betétkönyveken kamatoztatta az árvaház. 1933-ban az alapítványi pénzek egy részéből 87 868.50 Kč értékben szántóföldet vásárolt Gömörpanyit és Csoltó határában, melyet bérbe is adott.[58]

Nem magas, de rendszeres bevételt eredményeztek a mindenkori árvaházi igazgatók személyes gyűjtőútjai. Kezdetben Bácsy Gyula egyedül járta a református gyülekezeteket adományokért, később viszont már a közelebbi, főként gömöri gyülekezetekbe az árvákat is magával vitte, akik műsorral örvendeztették meg a jelenlevőket. Ezeken az árvaesteken az árvaház vezetője rövid prédikációt tartott, diavetítéssel egybekötve bemutatta az árvaház történetét és az ott végzett munkát, majd a kis árvák versekkel, énekekkel, rövid színdarabokkal szórakoztatták a publikumot. A megható műsorszámok után nem volt olyan résztvevője az estnek, akinek ne nyílt volna meg a pénztárcája az árvák javára.[59]

A konvent – lehetőségeihez mérten – anyagilag is igyekezett segítséget nyújtani az intézménynek. 1930-ban 30 000 Kč kamatmentes (később adománnyá átminősített)[60] kölcsönt és 20 000 Kč pénzsegélyt szavazott meg az árvaháznak,[61] majd 1936-ig évente változó (4 000 – 20 000 Kč) összegű támogatást folyósított.[62] 1932-ben saját költségen kiadott 50 000 darab iskolai füzetet juttatott az árvaháznak terjesztésre, melyből származó jövedelmet az intézet megtarthatta.[63] A gömöri egyházmegye ekkor ugyan kötelezővé tette iskoláinak, hogy ezen a téren szükségleteiket az árvaházból rendelt füzetekkel fedezzék, ennek ellenére a füzet-akció végül kudarcot vallott. A szétküldött füzeteket sok református iskola bontatlanul visszaküldte, ezzel érzékeny veszteséget okozva az árvaháznak.[64]

Nagyobb sikerrel járt az árvaházi perselyek szétküldése. 1934-ben a konventi árvaházi bizottság templomok, iskolák számára perselyek készítését határozta el, melyek bevétele a tervek szerint a beretkei árvaházat illették volna. A perselyek, bár előállításuk jelentős kiadással járt, végül jó befektetésnek bizonyultak, az intézetnek rendszeres, biztos bevételt jelentettek.[65]

Nem nagy értékűek, de rendszeresek voltak a természetbeni juttatások, valamint gyakoriak voltak például a ruhanemű és egyéb tárgyi adományok is, itt megemlíthetjük Andrassy Manó gróf nevét, aki vaságyakkal látta el az árvaházat.[66]

A 30-as évek második felében az állam is megjelent a támogatók sorában. Az Országos Hivatal 1936-tól az I. bécsi döntésig évente 10 000 Kč-val segítette az árvaházat.[67]

Egyházmegyei, egyházkerületi és konventi szinten is számos határozat született a beretkei árvaház rendezett gazdasági hátterének a megteremtése érdekében. A problémát az jelentette – mint ahogy erre az árvaházi bizottság 1931-es jelentésében is rámutatott –, hogy ezeket nem hajtották végre.[68] Ennek oka csak kisebb részben kereshető a lelkészek és tanítók árvaházzal szembeni indifferens magatartásában, inkább magyarázható a gyülekezetek és lelkészeik rossz gazdasági helyzetével, továbbá más egyházi intézmények létrejöttével, melyek fenntartási költségeit szintén a gyülekezetek viselték. Mindehhez járult, hogy az árvaház csaknem a New York-i tőzsdekrachhal egy időben nyitotta meg kapuit. A világgazdaság összeomlásának negatív hatásai hamarosan érezhetővé váltak Csehszlovákiában is, erősen rányomva bélyegét a református hívők adakozó-kezdéire. Minden pénzügyi nehézség ellenére a beretkei árvaház átlag éves bevétele 1929 és 1938 között 90 000 Kč körül mozgott, melyből 30-35 árvát tartottak el. Amennyiben ezt összevetjük a barsi egyházmegyében működő, egyházmegyei fenntartású kiskosz-mályi árvaház bevételével, ahol évente átlagosan 60 000 Kč-ből mintegy 45 árva és agg gondozását látták el,[69] akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy a beretkei árvaház finansziális állapota viszonylag kielégítőnek volt tekinthető.

2. sz. táblázat

A beretkei árvaház költségvetése 1929 és 1938 között (Kč-ban)[70]

Év	1929	1930	1931	1933
Bevétel	215 930*	115 090	136 780**	77 446
Kiadás	125 460	110 799	86 208	71585
Év	1934	1935	1936	1938
Bevétel	88 055	55 447	76 372	114 336**
Kiadás	72 219	73 864	51 514	73 125***

* Az összegben nem szerepel L.Tornallyay Margit adománya.

** Az előző évről fennmaradt összeggel együtt.

*** Ebből több mint 23 000 Kč saját alapokra való átírás.

3. sz. táblázat

Adományok a beretkei árvaház javára 1929 és 1935 között (Kč-ban)[71]

	Dunai e.k.	Tiszai e.k. (ebből a gömöri e.m.)	Kárpátaljai e.k.	Összesen
1929	33869	195 781 (74 147)	36 858	266 508
1930	16311	44 831 (29 806)	19 595	80 737
1931	8213	20 820 (12 560)	18 946	47 979
1932	6591	24 334	21 093	52 018
1933	6153	19 536 (10 847)	18 116	43 805
1934	5739	20 753	15 218	41 710
1935	5273	34 173 (15 000)	4 508	43 954
Össz:	82 149	360 228	134 334	576 711
%	14,2	62,5	23,3	100,0

Élet az árvaházban

A Beretkére került árvákat minden tekintetben kifogástalan körülmények fogadták. A fiúk és lányok külön hálószobában aludtak. Az árvaház mindenkori irányítói nagy figyelmet szenteltek a gyermekek testi, szellemi és – egyházi intézmény lévén – a vallásos lelki nevelésére is.

Az árvák taníttatása a község református elemi iskolájában folyt a helyi diákokkal együtt. Mivel az árvaház saját célra megvásárolta az iskola épületét, ezért az egyházközség még 1929-ben új iskolaépületet emelt. Az egy tanerős, egy helységgel rendelkező iskola azonban kicsinek bizonyult, ezért a következő évben egy újabb tantermet építettek hozzá, az intézményt pedig két tanerőssé fejlesztették.[72] Az iskola igazgatója, Gérecz Lajos nagy gonddal látta el nevelői-oktatói feladatát, az árvákkal délutánonként külön foglalkozott, ennek keretén belül hetente kétszer szlovák nyelvórákat tartott a számukra.[73] Az árvaház vezetősége igyekezett mindenkit képességei szerint taníttatni. A legjobb előmenetelt felmutató árvák tandíjmentesen a gömöri evangélikus polgári iskolában folytathatták tanulmányaikat, ahol ingyen tankönyveket is kaptak.[74] A Beretke és Gömör közti mintegy öt kilométer hosszú utat naponta kétszer gyalogszerrel kellett megtenni a diákoknak.[75] A felcseperedő fiúárvák többségét iparossegédnek adták, míg a legtehetségesebbeket gimnáziumba vagy tanítóképzőbe írták be. Az intézmény lakóit a mindennapi élethez szükséges gyakorlati tudással is igyekeztek felvértezni. A lányok stoppolni, foltozni, varrni, kézimunkázni, dagasztani, sütni, főzni tanultak, míg a fiúk kosárfonásban és kertészkedésben szereztek jártasságot.[76]

Az árvák egészségi állapotáért Dr. Rothman Sándor tornaljai orvos felelt, a munkájáért kapott honoráriumot több alkalommal az általa, az árvaház megsegítésére létesített Rothman-alapítvány számlájára utalta. A kiváló orvosi

ellátásnak is köszönhető, hogy az árvaházban nem fordult elő haláleset.[77]

Az első évtől kezdve minden esztendőben gondoskodtak arról, hogy az árva gyerekeknek felejthetetlen nyári vakációjuk legyen. Az ún. nyaraltatási akció során olyan családok jelentkezhettek az árvákért, akik hajlandóak voltak gondoskodni a gyerekek nyári ellátásáról.[78] A nyaraltatási program idővel olyan sikeressé vált, hogy például 1933-ban 39 árvából 35-öt tudtak elhelyezni családoknál a nyári időszakra. Ez jelentős anyagi megtakarítást is eredményezett az árvaháznak.[79]

Az árvaházat ért támadások

A Beretkei Árvaháznak – főként az első években – voltak ellenzői is, nemcsak támogatói. Dusza János gömöri esperes már az intézmény megnyitását követő első egyházmegyei közgyűlésen javasolta, hogy a jelenlévők tiltakozzanak „minden olyan törekvés ellen, amely akár nyílt, akár rejtett formában” az árvaház megszüntetését célozza.[80] Ugyanebben az évben Bácsy Gyula a tiszáninneni egyházkerület közgyűlésére felterjesztett árvaházi jelentésében írta: „Amit sohase mertünk volna hinni, ellenségei is vannak az árvaháznak, akik, ha lehetne, már ma megsemmisítenék, és nem segíteni, hanem ártani igyekeznek.”[81] Az árvaházzal szemben leggyakrabban felhozott vád a túl magas fenntartási költségére vonatkozott. Az intézet irányítói szerint azonban ennyi pénzre szüksége volt az árvaháznak, hogy az árvák kulturált környezetben nőjenek fel. „Tény az – fogalmazta meg Tornallyay Zoltán a konvent állandó bizottságának egyik ülésén –, hogy a beretkei árvaház nem akarja utánozni a marcelházai árvaházban uralkodó állapotokat, ahol a gyermekek földes házban és ketten egy ágyban vannak elhelyezve. De urakat sem akar nevelni, és egyedüli luxus benne a tisztaság.”[82] Ugyanezen az ülésen Tornallyay immáron nevesítve kért magyarázatot az árvaház működését ért támadásokra:

„Mint az árvaházi bizottság egyik szerény tagja, kénytelen vagyok egyetlen egy fájó momentumot leszegezni és szóvá tenni [...] Nehezemre esik a szó, de kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ez a fájó momentum Balogh Elemér konventi lelkész elnök úrnak az árvaház iránti viselkedése. Az árvaházi bizottság szerény véleménye szerint a püspök úr mentalitása nem szolgálja az árvaház ügyét, nem, sőt alkalmas arra, hogy az árvaház iránti bizalmat és jövőjébe vetett hitet meggyöngítse és az árvaházi bizottság nehéz munkáját megbénítsa. Balogh Elemér konventi lelkész elnök úr nem rokonszenvez a beretkei árvaházzal és ennek következetesen kifejezést ad.”

A későbbiekben az árvaházzal szembeni kritikus hangok elcsendesedtek.

A két világháború közötti időszakban a három református egyházkerület között kényszerű együttműködés alakult ki, de igazi szolidaritás nem. Ennek okát a nagy földrajzi távolság mellett a kerületek eltérő történelmi fejlődésében kereshetjük. Úgy tűnik, a dunáninneni püspök nehezményezte, hogy saját kerülete

egyházközsegeinek anyagi hozzájárulásával az egyetemes egyház a tiszán-inneni egyházkerülethez tartozó Beretkén tart fenn árvaházat és diakonisszaképzőt, ezért foglalt több esetben negatívan állást az árvaházzal kapcsolatban. Mindvégig a leggazdagabb dunáninnen egyházkerületből érkezett a legkevesebb adomány, melyből arra következtethetünk, hogy a nyugati gyülekezetek nem érezték magukénak az intézményt, bár itt figyelembe kell vennünk azt is, hogy adományaiknak egy részét a kiskoszmályi árvaház vonta el. A kárpátaljai és tiszáninnen kerületek között sem volt ideális a kapcsolat, de a legszegényebb kárpátaljai egyházközsegek minden bizonnyal Bácsy Gyulának az itteni gyülekezetekkel és Bertók Béla kárpátaljai püspökkel fennálló jó kapcsolatának, valamint a püspök belmisszió iránti elkötelezettségének köszönhetően – a munkácsi és nagyszőlősi árvaházak 1935-ös felállításáig – erőn felül támogatták a beretkei árvaotthont.[83]

Az árvaház története 1938 és 1947 között

Az első bécsi döntés (1938. november 2.) értelmében Szlovákia és Kárpátalja déli, többségében magyar lakta területei Magyarországhoz kerültek. A két országrész magyar lakossága kitörő örömmel fogadta a határmódosítást. A visszacsatolt területek településein virágözön és éljenző tömeg fogadta az ünnepélyes keretek között bevonuló magyar honvédeket. Az eufória azonban nem tartott sokáig, és hamarosan az anyaországhoz visszakerülő, de húsz évig más gazdasági-társadalmi-politikai viszonyok között élő lakosság reintegrációjának a problémái kerültek előtérbe.

Új helyzetben találták magukat a Magyarországhoz visszacsatolt reformátusok is. Vezetőik ugyan egyhangúlag az anyaországi egyházzal való egyesülés mellett foglaltak állást, de többen közülük nem értettek egyet a Magyarországi Református Egyház Zsinatának azon döntésével, amely a visszatért területek vonatkozásában – kisebb változtatásoktól eltekintve – visszaállította a Trianon előtti egyházkerületi és egyházmegyei határokat.[84] Bizonytalan volt a csehszlovákiai magyar reformátusság által a Trianon utáni specifikus léthelyzetre való válaszként létrehozott intézményrendszer jövője is. A nemzeti és felekezeti megmaradás egyik zálogának tekintett közép- és felsőoktatási intézményeiknek (losonci teológia, komáromi református tanítóképző) pusztán létjogosultsága vált kérdésessé a magyar állam keretei között, míg a főként szociális célokat szolgáló szeretetintézmények esetében leginkább a további működés szervezeti keretei voltak kérdésesek.

Az árvaházi bizottság 1939 februárjában tartott kerületi közgyűlésen elhangzott jelentésében immáron az intézmény nemzeti érdekeket szolgáló funkciója került előtérbe.

„Árvaházunk életében fordulópontot jelent az 1938-ik esztendő. Mert a 20 éves csehszlovák uralom alól való boldog felszabadulás áldásokban gazdag jövőt ígér árvaházunk számára is. Bekapcsolódunk egy nagy református magyar egyházba, szabad magyar hazánk vérkeringésébe. Boldogan és fölemelt fővel bocsájtjuk 10 esztendőös nemzetvédő munkánkat az anyaország bírálata alá. Úgy hisszük, hogy

hűségesen sáfárkodtunk a reánk bízott javakkal, mert az elnemzetlenítésre ítélt elhagyott árvák százait mentettük meg egyházunknak és nemzetünknek.”[85]

A jelentés szerint az 1939-es esztendő legfontosabb teendői az árvaház anyaországi református szeretetmunkába való bekapcsolása, valamint az adománygyűjtő munkának az átszervezése, intenzívebbé tétele lett. Tornallyay Zoltán főgondnok továbbá – a részben ugyancsak maga által készített árvaházi jelentés optimista hangvételével szemben – félelmének is hangot adott az intézmény esetleges megszüntetésétől tartva: „Ezt az intézményt nem szabad megszüntetni, mert bizony van árva elég és egy szeretetotthon sohasem válhat feleslegessé.”[86]

Az intézménnyel kapcsolatban felmerült legfontosabb kérdés az volt, hogy az árvaház a csehszlovákiai református egyház megszűnése után melyik egyházkormányzati szerv ellenőrzése alá kerüljön. A szeptemberben tartott gömöri egyházmegyei közgyűlésen az árvaházi bizottság tagjai az árvaház egyházmegyei intézménnyé való átalakítását kezdeményezték. Javaslatukat azzal indokolták, hogy az árvaház alapítása Gömörhöz fűződött, és a fenntartási költségek nagy részét ugyancsak a gömöri reformátusok biztosították. A javaslat háttérében főként az a félelem húzódtott meg, hogy az árvaház esetleg beolvad az Országos Református Szeretetszövetségbe, és ezzel kiesik az irányítása azok kezéből, akik felállításáért és fenntartásáért a múltban oly sok áldozatot hoztak, és érzelmileg is erősen kötődtek hozzá.[87] A gömöri egyházmegye vezetőinek a törekvését végül siker koronázta, a konvent 1940 áprilisában tartott ülésén az intézményt a gömöri egyházmegye „felügyelete, pártfogása és védelme” alá helyezte.[88]

A hatalomváltás egyes következményei negatívan érintették az árvaházat is. A csehszlovák korona pengőre való átváltása például érzékeny veszteséget okozott az árvaház vagyonában,[89] ráadásul elesett az 1936-tól élvezett állami támogatástól is, és közvetlenül a határváltozás utáni időszakban megcsappant az önkéntes adományok mértéke is. Ezek a kiesések azonban együttesen sem veszélyeztették az intézmény megfelelő működését. 1940-ben a tiszáninneni egyházkerület 4000 pengős támogatást szavazott meg az árvaház javára, maga a püspök, Farkas István pedig ugyanezen évben 2 q búzát küldött, hogy az árváknak friss kalács jusson a karácsonyi asztalra.[90] A gömöri egyházmegye is igyekezett minden segítséget megadni. 1941-ben több mint 6000 pengő támogatásban részesítette az intézményt. Az árvaház ekkori kedvező anyagi helyzetét mutatja, hogy ugyanebben az évben 20 000 pengőjét ingatlanba fektette.[91]

Az árvaház bevételei a háborúba való belépést követően hullámozást mutatnak. A pengőben kimutatott bevételek ugyan emelkedtek, annak reálértékét tekintve azonban az infláció következtében csökkenés regisztrálható, kivéve az 1942. évet, amikor is a „gyűjtéseket szinte példa nélküli jó eredményekkel” zárták.[92]

4. sz. táblázat

A beretkei árvaház költségvetése 1940 és 43 között, valamint 1947-ben (pengőben)[93]

Év	1940	1941	1942	1943	1947 (Kč-ban)
Bevétel	18 811	10 510	20 726	37 688	28 465
Kiadás	17 363	8 393	15 644	31 372	8496

A határmódosítás után valósult meg az árvaház épületének a modernizálása is, mely az elektromos áram, valamint a vezetékes ivóvíz bevezetését jelentette – utóbbi a Magyar a Magyarért Mozgalom segítségével, mely 2 000 pengős támogatást folyósított a munka kivitelezéshez.[94]

1938-tól kezdődően az árvaház két, rendszeres időközönként napvilágot látó kiadványt is megjelentetett, mindkettőt Gérecz Lajos szerkesztésében. Az év elején indult útjára a *Beretkei Árvaház* c. lap.[95] A kiadvány az árvaház életével kapcsolatos híreket, rövid írásokat közölt, valamint az adakozók hosszú névsorát. Mivel 1941-től az árvaház már nem kapott lapkiadási engedélyt, így azt a továbbiakban körlevél formájában juttatták el az olvasókhöz.[96] Ugyancsak az 1938-as év végén látott először napvilágot a *Beretkei Árvaház Kis Naptára*, mely éves rendszerességgel 1943-ig jelent meg. A naptárat 1940-ben 1500, míg 1942-ben már 3000-es példányszámban adták ki, de ilyen mennyiségben is kevésnek bizonyult.[97]

A hatalomváltás az árvaház belső életét tekintve nem jelentett változást. Az árvákra éjjel-nappal egy, esetenként két gondozónő felügyelt, személyük azonban gyakran változott. Orvosi ellátásukat ekkor már Dr. Kotsis Béla gömörpanyiti orvos végezte ellenszolgáltatás nélkül.[98] Gérecz Lajos igazgatósága alatt nagyrészt ugyanazok a nevelési elvek érvényesültek, melyeket még Bácsy honosított meg az árvaházban. Eszerint a gyermekek mindennapjait a tanulás – munka – játék tevékenységi formák hármasa határozta meg. Számos munkát ők végeztek az árvaház körül: takarítás, mosás, favágás, kertészkedés stb.[99] Ugyan továbbra is nagy gondot fordítottak az árvák fizikai felkészítésére is, azonban a hangsúly a vallásos lelki nevelésen volt: „Legnagyobb gondot fordítjuk az árvák lelki nevelésére – írta az árvaház igazgatója 1940-ben –, mert a lélek drágább a testnél. Azt akarjuk, hogy bibliás, zoltáros kálvinista magyarok legyenek a beretkei árvákból.”[100]

5. sz. táblázat

Az árvák száma éves lebontásban (1939–1944)[101]

Év	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Árvák száma	32	29	24	35	32	22

Továbbra is sikeresen folyt a nyaraltatási program. Az árvákat a szünidőben, a nyári munkák idején családok fogadták be, ahol a segítségükért cserébe ruhát, cipőt,

esetenként némi zsebpénzt kaptak.[102] Az árvák lelkileg is feltöltődtek a befogadó családoknál, hisz legtöbbször családi légkörben tölthették a nyarat, ahol sok szeretetet kaptak:

„Hogy mennyi ez a szeretet, azt csak úgy tudom megmérni, hogy azt mondom, hogy a gyermekek úgy emlegetik a családokat, nálunk. Otthon voltak ők a családban. Sok családban emlegetik könnyezve nem egyszer az árvaházba visszatért árvát [...] A kicsinyek melegséget, simogató kis kezeket visznek a családokhoz. Mesélnek, regélnek az árvaházról, ahol oly pontos a rend. Ahol mindennap énekelnek, imádkoznak, bibliát olvasnak, ahol megtalálják az elveszett lelket, összeforrasztják az összetört életet. Visszatérve a kis vándorok mesélnek, regélnek a munkáról, amit végeztek. Dicsekednek munkájuk eredményeiről. Hirdetik a nyert szereteten keresztül, jó az ember.”[103]

Hogy lelkileg milyen sokat jelentett a befogadó családok számára is az árvák ott-tartózkodása, azt jól érzékelteti az árvaház igazgatójának küldött egyik köszönőlevél részlete is: „Az ő [a beretkei árva – G. V.] áldott lelke, komoly építő hite, magaviselete, magatartása, beszédmodora, szelídsége, igaz vallásossága olyan nyomott hagyott azoknak a lelkén, akikkel érintkezett, hogy egy leányarcot-lelket ismertek meg a bibliából, a beretkei árvaház neveltjeiből.”[104]

1943-ban a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke, Enyedy Andor tett látogatást az árvaházban, mely során a legmesszebbmenőkig való támogatásáról biztosította az intézményt. „Az Urtól lett és csodálatos a mi szemeink előtt” – írta az árvaház emlékkönyvébe.[105]

Az árvaház életében a második világháború sokáig nem érezte hatását, de annak elhúzódásával ez fokozatosan megváltozott. 1943-ban érkezett a hír az első beretkei árvaházban nevelkedett árva, György Árpád haláláról.[106] Ugyanebben az évben az árvaházi bizottság úgy döntött, hogy a maga eszközeivel megpróbál hozzájárulni a háború okozta szenvedések enyhítéséhez, ezért 10 hadiárva gondozását vállalta magára, a hadiárvák azonban nem érkeztek meg az intézménybe.[107]

Az árvaházi bizottság a háború alatti utolsó ülését 1944. január 17-én tartotta Tornalján. A gyerekek még ez évben is a szokásos módon, befogadó családoknál, rokonoknál töltötték a nyári szünidőt, míg a tanév kezdetére annak rendje és módja szerint visszatértek Beretkére. Az árvaház élete azonban ekkor már nem folytatható tovább a megszokott módon. A háborús front közeledtével Gérecz, az árvaházi bizottság elnökével, Tornallyay Zoltánnal való egyeztetés után október 12-én értesítette a gyermekek hozzátartozóit, hogy tekintettel a várható negatív háborús fejleményekre „óhajuk szerint az árvákat magukhoz vehetik”. Szerették volna elérni, hogy a harcoló csapatok megérkezésekor már egyetlen árva se tartózkodjon az árvaházban, de minden igyekezetük ellenére novemberben a huszonkét árvából még mindig öten ott voltak.[108] Hármat közülük végül mégis sikerült elhelyezni, mivel a front közel volt, és vonatok már nem jártak, gyalogosan indították őket

útnak Pelsőc felé. Erről egy visszaemlékező így számolt be:

„Én másik két gyerekkel Pelsőcre mentem gyalog. [...] Ők ott maradtak, mert megtalálták azokat, akikhez mentek, úgyhogy innen egyedül mentem tovább. Sokat sírtam, hogy milyen jó azoknak, akiknek van kihez menni. Így sírva jutottam el Berzétére. Úgy tudtam, hogy ott laknak a nagymamámék és testvérem, Józsika. Meg is találtam őket, bekopogtattam hozzájuk és sírva borultunk egymás nyakába. Végre megtaláltam én is azokat, akikhez tartoztam.”^[109]

Két árva, Szabó Béla és Kovács Sándor azonban így is Beretkén maradt, őket Gérecz Lajos vette magához. Az igazgató megpróbálta biztonságba helyezni az intézmény ingóságait, értékeit is, ezek nagy részét az árvaház épületének a pincéjébe helyezte el.^[110]

A front mögötti német és magyar csapatok hamarosan megérkeztek a faluba. Gérecz igyekezett a katonákat távol tartani az árvaház épületétől. Az előrenyomuló szovjet csapatok december 17-én elfoglalták a közeli Tornalját, majd a következő napokban elkezdték lőni Beretkét. Gérecz ebben az időben családjával és a két árvával az iskola udvarán található szivattyúházban húzta meg magát. Mikor a falu a közvetlen harcok színterévé vált, elhagyták menedékhelyüket, és mintegy hatvan falusi lakossal együtt egy közeli erdei sziklabarlangban találtak menedéket. Ekkor már megkezdődött a pusztítás az árvaház épületében is. A katonák feltörték a pince bejáratát, és elvitték az ott elraktározott értékeket. Öthetes ágyúzás után január 12-én végül a szovjet csapatok elfoglalták Beretkét. „Azonnal hazatértünk – idézi fel később ezt az időszakot az egykori igazgató. – Mindenütt csak romokat találtam. Sírva láttam életem minden munkájának vesztét.”^[111]

Gérecz azonnal hozzálátott a romok eltakarításához. Ugyan egy gránát az árvaházi főépület tetőzetében robbant fel, ennek ellenére az épület viszonylag épségben megúszta a front átvonulását.^[112] Ez kizárólag annak volt köszönhető, hogy az árvaház közvetlen közelében található két templom, a katolikus és a református felfogták a lövedékek nagy részét, igaz, azokból jóformán csak négy fal maradt. Egy 1947-ben írt jelentése szerint a háború folyamán az épületben 62 210 pengő, azaz 124 420 Kč értékű kár keletkezett. Ezt jóval meghaladta a belső berendezésben elszenvedett veszteség, mely 358 253 Kč-t tett ki.^[113]

Az árvák a háború befejeztével ugyan már nem tértek vissza az árvaházba, de Gérecz igyekezett továbbra is figyelemmel kísérni sorsukat, és lehetőség szerint segíteni nekik. Az árvaház készpénzben levő vagyonából több árvát vagy más rászoruló személyt is segélyben részesített.^[114]

Gérecz Lajost 1947-ben Málnapatakra nevezték ki tanítónak, ezért az egyházmegye Lenkey Lajos esperes vezetésével szeptember 30-án egy bizottságot küldött ki az árvaház ingó és ingatlan vagyonának az átvételére. Az átvételi jegyzőkönyv szerint a régi igazgató lemondását követően ideiglenesen Borza Zoltánra bízta az

intézmény vezetését mindaddig, míg nem történik meg egy rendes igazgató kinevezése. A helyi lelkész utasítást kapott az épületen keletkezett háborús károk kijavítására is.[115] Az egyházmegye tehát ekkor még bízott az árvaház újraindításában, melyet azonban a bekövetkező politikai változások már nem tettek lehetővé.

Gérecz még 1946-ban kijavíttatta az árvaház tetőzetében keletkezett károkat,[116] mely további kisebb javítások után lakhatóvá vált, így Borza Zoltán lelkész családjával a szintén találatot kapott lelkészlakból ide költözhetett. Ők 1944-ben a front közeledtére elhagyták a falut, és csak 1947-ben tértek vissza. 1949 novemberéig laktak az árvaház épületében, majd Géreczhez hasonlóan ők is távoztak Beretkéről.[117]

Az árvaház kastélyépületét a kommunista hatalomátvételt követően államosították. Az ötvenes évek elején bányászati igazgatóság székelte benne, később a helyi óvodának, majd egy üzletnek adott otthont. A református egyház a rendszerváltás után visszakapta az épületet, melynek falain még mindig láthatóak a második világháború nyomai. Jelenleg egy roma család lakik benne, de a megfelelő karbantartás hiányában állaga évről évre romlik. Időnként ugyan születnek elképzelések az egykori kastélyépület felújítására és hasznosítására – legújabbban turistaházzá való átalakítása merült fel –, de ezek megvalósítása egyelőre még várat magára.

[a cikk elejére.](#)

[a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

* Tanulmányunk az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszéke doktori képzése keretében készülő disszertáció egyik fejezetének rövidített változata.

[1] Rencsok Béláné: Jó kezekben volt az árvaház. In: *Kálvinista Szemle*, 2009. 1. sz. (továbbiakban: Rencsokné, 2009.) 4. p.; Borza Zoltán: Volt egyszer egy árvaház. In: *Kálvinista Szemle*, 2007. 1. sz. 3-4. p. (továbbiakban: Borza, 2007.); Bácsy Gyula, Bácsy Gyuláné sz. Kolozsváry Erzsébet. In: *Itt viharzott át felettünk... Református lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből*. I. köt. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2008. (továbbiakban: Szabadi, 2008.) 14-48. p.

[2] Magda Sándor: A rimaszombati leánykör. In: *Református Egyház és Iskola*, 1928. 20. sz. 1-3. p.

[3] Bácsy Gyula (1873-1943) lelkész, árvaházi igazgató. Szolgálatát 1897-ben kezdte, több kárpátaljai gyülekezet, majd 1925-től a Kárpátaljai Egyházkerület missziós lelkésze. Később beretkei (1928-1935), majd a Szlovenszkoí Tiszáninnyi Egyházkerület missziós lelkésze (1928-31), később a beretkei árvaház igazgatója (1929-35). 1935-ben visszaköltözött Kárpátaljára, ahol a munkácsi és a nagyszőlősi árvaházak igazgatója, illetve püspöki titkár (1935-39). Galo Vilmos: *Arcképek a Beretkei Református Árvaház történetéből*. In: *Gömörország*, 2011. 3. sz. (továbbiakban: Galo, 2011.) 37-40. p.

[4] Ez idő szerint a konvent elnöki tanácsának és a tiszáninnyi egyházkerület elnökségének a tagjait ugyanazon személyek alkották.

[5] Pálóczi-Czinke István: Kérő szó a református árvaház érdekében. In: *Református Egyház és Iskola*, 1928. 21. sz. (továbbiakban: Pálóczi-Czinke, 1928.) 1-2. p.

[6] A Szlovenszkoí és Kárpátaljai Egyetemes Ref. Egyház Konventje Rozsnyón 1928. évi május hó 31-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve. Szerk.: Patay Károly. H. n., 1929. (8) 5. p. Megjegyzés: Az egyházmegyei, egyházkerületi és konventi jegyzőkönyvekre való hivatkozáskor első helyen (zárójelben) a napirendi pont száma szerepel, s ezt követi az oldalszám.

[7] Kővér Árpád: Cselekedjünk! In: *Református Egyház és Iskola*, 1928. 27. sz. 2-3. p.

[8] A Gömöri Református Egyházmegye 1928. évi július hó 30-án Szalócon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Csabay Pál. H. n., 1928. (továbbiakban: Csabay, 1928.) (14) 23. p.

[9] Tornallyay Zoltán (Tornalja, 1882 – Tornalja, 1946) földbirtokos, építészmérnök, református egyházkerületi főgondnok. Iskoláit Tornalján, Gömörön és Losoncon végezte. Építészmérnöki diplomát a budapesti műegyetemen szerzett 1905-ben, majd ugyanitt négy évig volt tanársegéd. Ezt követően Takáts Lászlóval közösen tervezői irodát nyitott a fővárosban, és 1914-ig itt dolgozott. 1914 és 18 között katonai szolgálatot teljesített, majd a háború végével visszaköltözött Tornaljára, ahol élete végéig aktív közéleti szerepet játszott. 1922 és 29 között a Gömöri Református Egyházmegye gondnoka, 1929 és 39 között a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnoka volt. Ld.: Galo Vilmos: Tornallyay Zoltán, az építész és közéleti ember. In: *Gömörország*, 2005. 2. sz. 28–39. p.

[10] Csabay, 1928. (3) 6. p.

[11] Csabay, 1928. (14) 24. p.

[12] Pálóczi-Czinke, 1928. 2. p. Végül az árvaház csak Pálóczi-Czinke vallástani könyveinek a jövedelmét kapta meg. Ld. Az árvaház pénzügyi helyzete c. fejezetet

[13] Bácsy Gyula: Cselekedet. In: *Református Egyház és Iskola*, 1928. 34. sz. 1. p.; Ungi Református Egyházmegye 1928. évben tartott rendes köz- és bírósági üléseinek jegyzőkönyve. Szerk.: Kőmíves Sándor. H. n., 1929. 30. p.

[14] A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Kassán, 1928. évi november hó 11. és 12. napján tartott lelkészszenteléssel egybekötött rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Péter Mihály. H. n., 1929. (4) 9. p.

[15] Uo.

[16] L. Tornallyay Margit (Tornalja, 1879 – Rozsnyó, 1957) földbirtokos. Iskoláit szülővárosában és Budapesten végezte. 1910-ben férjhez ment Laszkáry Gyula miniszteri fogalmazóhoz, de hamarosan elváltak. A fővárosból hazatérve Beretkére költözött, és élete végéig itt élt. Galo, 2011. 43. p.

[17] Bácsy Gyula: A beretkei református árvaház keletkezése. In: *A Szeretet Naptára az 1930-ik évre*. H. n., 1929. 112–113. p.

[18] Szabadi, 2008. 33–34. p.

[19] A Gömöri Református Egyházmegye 1928. évi december hó 5-én Tornalján és 1929. évi január hó 15-én Pelsőczön tartott rendkívüli közgyűléseinek jegyzőkönyve. Szerk.: Csabay Pál. H. n., 1929. (17) 12–13. p.

[20] A bizottság Bácsy Gyula missziós lelkésszel egészítette ki magát. A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Ref. Egyház Egyetemes Konventje 1928. évi december 13-án, Kassán tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. Szerk.: Patay Károly. H. n., 1929. (20) 23. p.

[21] Uo. 27-28. p.

[22] Bácsy Gyula: Adatok árvaházunk történetéhez. In: *Református Egyház és Iskola*, 1929. 33. sz. (továbbiakban: Bácsy, 1929.) 5. p.

[23] Bácsy, 1929. 4–5. p.

[24] Barna Béla – Tornallyay Zoltán – Dr. Kovács László – Dusza János – Dr. Kathona László – Boza Lajos – Bácsy Gyula: Bizottsági jelentés a beretkei ref. árvaházról. In: *Református Egyház és Iskola*, 1930. 19. sz. (továbbiakban: Barna et al., 1930.) 5. p.

[25] Az átalakítási munkálatokért 1929 végéig 83 547 Kč-t fizettek. Barna et al., 1930. 4. p.

[26] Beretke felé... In: *Református Egyház és Iskola*, 1929. 17. sz. 9. p. Fennmaradt Bácsyról, hogy adománygyűjtő útjai során meglehetősen rövid prédikációkat tartott, és ha ezt szóvá tették neki, akkor azt felelte. „Magyar ember kolbászból hosszút szeret, prédikációból rövidet.” Ld. Keresztyének humora. (Beküldte: Erdélyi Zoltán Léváról.) In: *Református Újság*, 2008. 4. sz. 4. p.

[27] A Gömői Református Egyházmegye Pelsőczön 1929. évi október hó 16-án tartott rendes és Tornalján, 1929. évi december hó 19-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Csabay Pál. H. n., 1930. (továbbiakban: Csabay, 1930.) (7) 16. p.

[28] Csabay, 1929. (7) 16. p.

[29] Bácsy, 1929. 5–6. p.

[30] Hírek a Beretkei Árvaházból. In: *Református Egyház és Iskola*, 1929. 43. sz. 11. p.

[31] Hírek a Beretkei Árvaházból. In: *Református Egyház és Iskola*, 1930. 31. sz. 4. p.

[32] Csabay, 1930. (10) 30. p.

[33] Csabay, 1930. (7.) 16. p. A későbbiekben a helyzet némileg megváltozott, és értelmiségi szülők árvái is kerültek az intézménybe. 1933-ban 39 gyermek közül 1 tisztviselő, 2 tanítók árvája volt. A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konvent Losonczon 1934. évi június hó 27-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. Szerk.: Soós Károly. H. n., 1935. (továbbiakban: Soós, 1935.) (Melléklet az 56. számhoz) 167. p.

[34] A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konvent Kassán, 1931. évi március hó 18-án tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. Szerk.: Dusza János. H. n., 1932. (továbbiakban: Dusza, 1932/a.) (35) 62. p.

[35] 1934-ben 5 gyermek került így vissza családjához. A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konvent Kassán, 1935. évi május hó 23-án tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. Szerk.: Soós Károly. H. n., é. n. [1935.] (továbbiakban: Soós, 1935/a.) (40) 50. p.

[36] A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konvent Kassán, 1936. évi október hó 15-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. Szerk.: Soós Károly. H. n., é. n. [1936.] (továbbiakban: Soós, 1936.) (40) 50. p.

[37] Soós, 1936. (I. sz. melléklet) 109. p.

[38] A Gömői Református Egyházmegye Rozsnyón 1930. évi szeptember hó 12-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Csabay Pál. H. n., 1931. (továbbiakban: Csabay, 1931/a.) (Függelék) 105. p.; A Gömői Református Egyházmegye Rozsnyón, 1932. évi augusztus hó 31-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Csabay Pál. H. n., 1932. (továbbiakban: Csabay, 1932.) (106) 96. p.; A Gömői Református Egyházmegye 1936. évi június hó 4-én Tornalján tartott rendes tavaszi – és 1936. évi szept. hó 17-én Tornalján tartott rendes őszi közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Lenkey Lajos. H. n., é. n. [1936.] (10) 31. p.; A Gömői Református Egyházmegye 1937. évi június hó 10-én Rimaszombatban tartott rendes tavaszi – és 1937. évi szeptember 23-án Tornalján tartott rendes őszi közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Lenkey Lajos. H. n., é. n. [1937.] (továbbiakban: Lenkey, 1937.) (10) 32. p.; Gérecz Lajos: A beretkei református árvaházból. In: *A Beretkei Árvaház Kis Naptára*, 1939. Beretke, é. n. [1938.] (továbbiakban: Gérecz, 1938.) 39. p.; Dusza, 1932/a. (35) 62. p.; Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz.) 166. p.; Soós, 1935/a. (40) 49. p.; Hírek a Beretkei Árvaházból. In: *Szeretet*, 1933. 10. sz. 5. p.

[39] Hírek. In: *Református Egyház és Iskola*, 1936. 5. sz. 7. p.

[40] Jelentés a beretkei református árvaház 1937. évi működéséről. Sárospataki Református Kollégium Levéltára. Felvidék, Püspöki irattár, 1938. PF 26. 1. 143. 1. p.

[41] Gérecz Lajos (Beje, 1902 – Tornalja, 1990) iskolai és árvaházi igazgató. Iskoláit Bejében és Sajógömörön, a tanítóképzőt Sárospatakon végezte. Barkán, Almágyban, Szkároson, majd 1930-tól Beretkén volt tanító, utóbbi helyen iskolaigazgató, árvaházi helyettes, majd rendes igazgató. 1950 és 54 között a tornaljai nyolcosztályos magyar tannyelvű középiskola élén állt. Súlyos infarktuson esett át, ezért 1954-ben nyugdíjazták. Galo, 2011. 42–43. p.

[42] Az Árvaházi Bizottság tagjai 1930-ban: Barna Béla – gömői egyházmegyei gondnok, a bizottság elnöke, Tornallyay Zoltán – tiszáninneri egyházkerületi főgondnok, dr. Kovács László – konventi ügyész, Dusza János – gömői egyházmegyei esperes, Dr. Kathona László gömői egyházmegyei tanácsbíró, Boza Lajos – tanító, egyesületi elnök, Bácsy Gyula – árvaházi igazgató. Barna et al., 1930. 6. p.

[43] Soós, é. n./b. (I. sz. melléklet az 51. számhoz) 110. p.

[44] A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konvent 1932. évi március hó 17-én Ungvárott tartott rendes gyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Dusza János. H. n., 1932. (továbbiakban: Dusza, 1932/b.) (3. sz. függelék) 87. p. A határozatot a megyék többsége nem teljesítette.

[45] Csabay, 1931/a. (9) 28. p.

[46] A Gömöri Református Egyházmegye 1935. évi augusztus hó 29-én Hanván tartott – esperesi beiktatási ünnepélyel egybekötött – őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Lenkey Lajos. H. n., é. n. [1935.] (17) 59. p.

[47] A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Kassán 1935. évi október hó 24-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Szőke István. H. n., 1935. (továbbiakban: Szőke, 1935.) (94) 134. p.

[48] Abaúji Ref. Egyházmegye évi 120–120 Kč/lelkész, tanító (1929/29. sz. határozat), az Ungi Ref. Egyházmegye évi 60–60 Kč/lelkész, tanító és 10 F/gyülekezet/fő (1931/38), Felsőzempléni Ref. Egyházmegye évi 50 Kč/lelkész és 20 F/gyülekezet/fő (1930/6), Kárpátaljai Ungi Ref. Egyházmegye évi 60–60 Kč/lelkész, tanító, gyülekezet (1929/ 15), Ugocsai Ref. Egyházmegye évi 30–30 Kč/lelkész, tanító és 10 F/gyülekezet/fő. Dusza, 1932/b. (3. sz. függelék) 86. p.

[49] Csabay, 1931/a. (9) 11. p.

[50] A Gömöri Református Egyházmegye Tornalján 1931. évi október hó 9-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Csabay Pál. H. n., 1931. (továbbiakban: Csabay, 1931/b.) (3. sz. függelék) 107. p.

[51] A Gömöri Ref. Egyházmegye a korábban önként jegyzett, de be nem fizetett adományok befizetésére két év haladékot adott, míg a rendszeres évi járulék utáni hátraléokra évi 6%-os kamatot vetett ki. Csabay, 1931/b. (11) 13. p.

[52] Csabay, 1932. (35) 34-35. p.

[53] Szőke, 1935. (94) 134. p.

[54] A Gömöri Református Egyházmegye 1935. évi június hó 3-án Tornalján tartott rendes tavaszi – és 1935. évi augusztus hó 29-én Hanván – esperesi beiktatási ünnepélyel egybekötött – őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Lenkey Lajos. H. n., é. n. [1935.] (30) 42. p.

[55] Lenkey, 1935. (31) 51–52. p.

[56] 1938-ban az ún. Czinke-alap mintegy 64 000 Kč, vagyis 10 000 pengő értéket képviselt. A Gömöri Református Egyházmegye 1939. szeptember hó 21. napján Tornalján tartott évi rendes közgyűlé-sének s bírósági üléseinek jegyzőkönyve. Szerk.: Konkoly-Th.[ege] István. H. n., é. n. [1939.] (továbbiakban: Konkoly-Thege., 1939.) (III. függelék) 124. p.

[57] Soós, 1936. (1. sz. melléklet) 110. p.

[58] Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz) 172. p.

[59] Árvaest Gömörben. In: *Református Egyház és Iskola*, 1938.12. sz. 4–5. p.

[60] A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Kassán 1937. évi november 4-én Kassán tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Kőmíves Sándor. H. n., 1938. (14) 79. p.

[61] Dusza, 1932/a. (1. sz. melléklet) 133–134. p.

[62] Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz) 173. p.; Soós, 1935/a. (40) 54. p.; Soós, 1936. (Melléklet az 51. számhoz) 114. p.; A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konventje Komáromban, 1937. évi április hó 14-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. Szerk.: Czeglédy Pál. H. n., 1937. (továbbiakban: Czeglédy, 1937.) (29) 30. p.

[63] Csabay, 1932. (107) 98-99. p.

[64] Soós, 1935. (Melléklet az 56.számhoz.) 171. p.

EPA03307_egyhaztorteneri_2012_02_029-051.htm

[65] Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz) 170. p. Az árvaháznak 1936-ban 2 206,55 Kč bevétele származott a perselypénzből. Czeglédy, 1937. (29) 30. p.

[66] Dusza, 1932/a. (35) 63. p.

[67] Czeglédy, 1937. (29) 30. p., A Felvidéki Tiszáninneri Református Egyházkerület 1939. évi február 2. napján Sátoraljaújhelyen tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Kőmíves Sándor. H. n., 1939. (továbbiakban: Kőmíves, 1939.) (17) 78. p.

[68] Dusza, 1932/a. (35) 66. p.

[69] A Barsi Református Egyházmegye 1934. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Szerk.: Agyagási Sándor. H. n., 1934. (10) 71. p.; A Barsi Református Egyházmegye 1935. évi közgyűlési- és bírósági jegyzőkönyve. Szerk.: Agyagási Sándor. H. n., é. n. (17) 60. p.; A Barsi Református Egyházmegye 1936. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Szerk.: Agyagási Sándor. H. n., 1936. (14) 47–48. p.; A Barsi Ref. Egyházmegye 1937. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Szerk.: Agyagási Sándor. H. n., 1937. (19) 46–47. p.

[70] Barna et al., 1930. 19. p.; Dusza, 1932/a. (11. és 13. sz. melléklet) 174-177. p.; Csabay, 1932. (106) 97. p.; Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz) 171. p.; Soós, 1935/a. (40) 54-55. p.; Soós, 1936. (II. sz. melléklet az 51. számhoz) 114-115. p.; Czeglédy, 1937. (29) 29 p.; Konkoly-Thege., 1939. (III. sz. függelék) 125. p.

[71] Barna et al., 1930. 19. p.; Dusza, 1932/a. (11. sz. melléklet) 174. p.; Csabay, 1932. (106) 97. p.; Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz) 176-177. p.; Soós, 1936. (II. sz. melléklet) 117. p.

[72] Csabay, 1931/a. (9) 20. p.

[73] Soós, 1935. (Melléklet az 56.számhoz) 168. p.; Soós, 1935/a. (40) 51. p.

[74] Csabay, 1932. (106) 96. p. A beretkei és a gömöri iskoláról és tanáraitól a vonatkozó időszakra ld.: Hegedűs Gyula: Így váltam pedagógussá – s tanárként tanítvánná. In: Üzenet az iskolának. Bp., 1973. 131–140. p.

[75] Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz) 168. p.

[76] Soós, 1935/a. (40) 50. p.

[77] Gérecz, 1938. 40–41. p.

[78] Csabay, 1931/a. (9) 11. p.

[79] Soós, 1935. (Melléklet az 56. számhoz) 170. p.

[80] Csabay, 1931/a. (9) 13. p.

[81] A Szlovenszkoí Tiszáninneri Református Egyházkerület 1930. évi október hó 9-én Kassán megtartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Magda Sándor. H. n., 1930. (15) 84. p.

[82] Dusza, 1932/a. (2. számú melléklet) 159. p. A Nehézy Károly kezdeményezésére alapított marcelházi árvaház 1928. április 2-án nyitotta meg kapuit 2 árvával. 1931-ben az árvaház a Léva mellett fekvő Kiskoszmályba költözött. 1934-ben a Barsi Református Egyházmegye tulajdonába került az intézményt.

[83] Lásd a 3. sz. táblázatot.

[84] Kőmíves, 1939. (8) 36. p.

[85] Konkoly-Thege., 1939. (III. sz. függelék) 123. p.

[86] Kőmíves, 1939. (2) 9. p.

[87] Konkoly-Thege., 1939. (63) 116. p.

[88] A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1940. évi április hó 17–19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1940. (továbbiakban: Konvent, 1940.) (59) 59. p.

[89] A csehszlovák koronát 7:1 arányban váltották át pengőre, mely az utóbbinak kedvezett.

[90] Konvent, 1940. (105) 78. p.

[91] A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1942. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1942. (továbbiakban: Konvent, 1942.) (327) 405. p.

[92] A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1943. évi május hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1943. (továbbiakban: Konvent, 1943.) (320) 432. p.

[93] A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1941. évi május hó 6–8. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1941. (továbbiakban: Konvent, 1941.); Konvent, 1942. (327) 405. p.; Konvent, 1943. (320) 432. p.; A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1944. (79) 96. p.

[94] Konvent, 1941. (56) 56. p.; Gérecz Lajos: Árvaházunk élete az elmúlt évben. In: A Beretkei Árvaház Kis Naptára, 1940. Beretke, é. n. [1939.] 31. p. A mozgalom célja az első bécsi döntés következtében Magyarországhoz csatolt területek anyagi megsegítése volt.

[95] A beretkei árvaház újságja. In: *Református Egyház és Iskola*, 1938. 5. sz. 7. p.

[96] [Gérecz Lajos:] Kedves Testvérünk! In: *Körlevél a Beretkei Árvaház Jótévedőihöz, Pártfogóihoz, Barátaihoz*. 1941. február 1. 1. p.

[97] Konvent, 1943. 320. p.

[98] Gérecz Lajos: Árvaházunk élete az elmúlt év folyamán. In: Beretkei Árvaház Naptára, 1943. Beretke, é. n. [1942.] (továbbiakban: Gérecz, 1942.) 39. p.

[99] Gérecz, 1942. 38–39. p.

[100] Gérecz Lajos: Árvaházunk élete az elmúlt év folyamán. In: A Beretkei Árvaház Kis Naptára, 1941. Beretke, é. n. [1940.] 34. p.

[101] Konvent, 1941. (56) 56. p.; Konvent, 1941. (105) 78. p.; Konvent, 1942. (327) 405. p.; Gérecz, 1942. 38. p.; Konvent, 1944. (79) 96. p.; Gérecz Lajos: Jelentés a beretkei ref. árvaház helyzetéről 1944 januárjától. 1947. augusztus 20. [Kézirat.] – Gérecz Lajosné tulajdonában. (továbbiakban: Gérecz, 1947.) 1. p.

[102] Gérecz, 1942. 31. p.; [Gérecz Lajos:] Árvaházunk élete az elmúlt év folyamán. In: A Beretkei Árvaház Kis Naptára, 1942. Beretke, é. n. [1941.] (továbbiakban: Gérecz, 1941.) 39. p.

[103] Gérecz, 1942. 40. p.

[104] Gérecz, 1941. 39–40. p.

[105] Gérecz, 1943. 37. p.

[106] Munkácson töltötte katonai szolgálatát, mikor megbetegedett. Tuberkulózissal szállították a budakalászi szanatóriumba, ahol azonban már nem tudtak rajta segíteni. Gérecz, 1943. 42. p.

[107] Konvent, 1943. (320) 432. p.

[108] Gérecz, 1947. 1. p.

[109] Rencsokné, 2009. 4. p.

[110] Gérecz, 1947. 1–2. p.

[111] Gérecz, 1947. 2. p.

[112] Gérecz, 1947. 2. p.

[113] Gérecz, 1947. 3. p.

[114] Gérecz, 1947. 3. p.

[115] Jegyzőkönyv. Felvétetett Beretkén 1947. szeptember 30-án, a beretkei ref. árvaház átadása és átvétele ügyében. – Gérecz Lajosné tulajdonában. 1-2. p.

[116] Gérecz, 1947. 2. p.

[117] Borza, 2007. 4. p.

13.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMXII

Molnár János: Az 1962-es kolozsvári református püspökválasztás és a Szekuritáté

1960. december 11-én távozott az élők sorából Vásárhelyi János, aki 24 évig volt a Kolozsvári Református Egyházkerület püspöke. Ő a népegyházi struktúra és szemlélet képviselőjeként maradt fenn a kortársak emlékezetében. Ami az egyház-állam viszonyt illeti, kompromisszumra törekedett, és az így szerzett befolyást adott esetben felhasználta az általa fontosnak tartott személyiségek védelmére. Tőkés István egyházkerületi tanácsos 1950-es letartóztatásának, és Molnár Dezső teológiai tanár 1959-es fogva tartásának megszüntetését az ő közbenjárásának tulajdonítják. Dávid Gyula főjegyző fiának 1957-es letartóztatása ügyében is megpróbált közbenjárni.[1] Ugyanakkor az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharc erdélyi visszhangja nyomán meghurcolt teológiai hallgatók, tanárok és lelkészek ügyében nem tett lépéseket. Megjegyzendő, hogy ekkor a Szekuritáté eltávolítását fontolgatta.

A korszak belpolitikájában a román nemzeti vonal megerősödött. Vásárhelyi halálának évében, december 24-én, alkotmánymódosítással megváltoztatták a Magyar Autonóm Tartomány nevét és területét, ami a nemzetiségi arányt a románság javára módosította. 1961. november 11-én Sztálinváros visszakapta eredeti nevét: Braşov/Brassó. A külpolitika terén fokozódott a kommunista tömbön belüli feszültség a szovjet és a kínai-albán vonal között, illetve Románia ellenállt a KGST-n belüli gazdasági integrációs terveknek. Nemzetközi szinten a kommunista és kapitalista világregnd közti versengésnek két, majdnem világháború kirobbanásához vezető feszültségi góca is kialakult. Mindkettőt kommunista oldalról kezdeményezték. 1961. augusztus 13-án a szovjet megszálló csapatok megkezdték a berlini fal építését. Nagy Gyula, az új kolozsvári püspök beiktatásának másnapján (1962. október 22.) pedig kirobbant a karibi válság.[2] A világ keresztyénsége is jelentős események tanúja volt. 1961. november 19-én először tartotta nagygyűlését az Egyházak Világtanácsa (EVT) egy nem keresztyén országban, Indiában. Új-Delhiben lépett be az orosz ortodox egyház, s – mint utólag kiderült – vele együtt a KGB az ökumenikus mozgalomba. Romániai református vonatkozása is akadt az eseménynek: az ortodox küldöttség szimbolikus bevezetése a még csak nagyváradi református püspökjelölt, Búthi Sándor feladata volt. A másik, még több keresztyént érintő esemény, hogy 1962. október 11-én megnyílt a II. Vatikáni Zsinat.[3]

A püspök halála természetesen felvetette az utódlás kérdését mind egyházi, mind állami szempontból. Az első időszakban úgy tűnt, az utóbbi püspökválasztások tradíciója érvényesült: ahogy Nagy Károlyt főjegyzője Makkai Sándor, Makkait az ő főjegyzője, Vásárhelyi, az elhunyt Vásárhelyi Jánost az akkori főjegyző, Dávid Gyula követheti a püspöki székben. A helyzetet bonyolította, hogy 1961. szeptember 16-án meghalt a nagyváradi református egyházkerület püspöke, Arday Aladár is. A két kerület közvéleményében megjelent a versengés szelleme: nem mindegy, hol választanak előbb püspököt, mert akit előbb megválasztanak, az lesz a

rangidős a zsinaton. Továbbá, ahogy az I. majd a II. világháború után, újból felmerült a román állam részéről a két egyházkerület egyesítésének ötlete is. Márpedig ha ez bekövetkezett volna, nem mindegy, kinek a fősege alatt történik. Az államhatalom azt a látszatot akarta kelteni, hogy az egyház és állam szétválasztásának a híve, miközben korábban nem tapasztalt intoleranciával, a hatalmi erőszakszervezetek bevonásával erőltette rá akaratát az egyházakra. Jelen dolgozat azt tűzte ki célul, hogy bemutassa az eddig napvilágra került dokumentumok alapján, hogyan jelentkezett a püspöki szék betöltésének kérdése a román állambiztonság irataiban.

A kolozsvári püspök halála után az illetékes egyházi szerv megtette a szükséges lépést. Sajnálatos módon épp az ügydöntő igazgatótanácsi jegyzőkönyvek elkallódtak, a Román Állami Levéltár kultuszügyekre vonatkozó dokumentumai csak részlegesen kutathatók, a vallásügyi felügyelők iratait tartalmazó akták pedig egyelőre elérhetetlenek. A forráshiány így megnöveli, ugyanakkor ellenőrizhetetlenné teszi a politikai rendőrség iratainak információ-értékét.

A korszak eseményeiről többnyire a börtönből egy évvel korábban szabadult „Szabó Béla” fedőnevű (továbbiakban: fn.) ügynök információs feljegyzéseiből értesülhetünk. Ő jelentette Dávid Gyulának a jelenlétében elhangzott kifakadását, miszerint az Igazgatótanács megtette a szükséges lépést: őt és Tőkés Istvánt terjesztették fel a Vallásügyi Államtitkárságra püspökjelöltekként, de választ azóta sem kaptak.[4] Hogy az állam képviselője miért nem válaszolt, nem derül ki a dokumentumokból. Viszont az 1961-es jelentések a két jelöltről sejtetik, hogy egyikük sem felelt meg az eljövendő püspök iránt támasztott elvárásoknak.

Bende Béla, a Kolozsvári Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet unitárius prorektora, a Román Munkáspárt (RMP) tagja, aki saját nevén írta jelentéseit a Szekuritátának, 1961. január 10-én arra figyelmeztette az állambiztonságot, hogy Dávid Gyula börtönben ülő családtagjai miatt nem megbízható. A sógora, Bencze József nyugalmazott lelképásztor és kulák, Dávid Gyulával együtt szenvedélyes vadászok, fegyvereiket a rendszerváltáskor nem adták le a hatóságoknak. Benczénél házkutatást tartottak és megtalálták a fegyvereket, aki – hogy mentse sógorát – a magáénak vallotta azokat. 16 év börtönbüntetést kapott, amelyet még nem töltött le. A főjegyző sógornőjét, Imre Magdát, 10 év börtönre ítélték „rendszerellenes tevékenységért” a magyarországi 1956-os „ellenforradalmat” követően. A főjegyző legidősebb fiát, aki akkor a Bolyai Tudományegyetem tanársegédje volt, ugyanakkor „árulásért” 7 évre ítélték. 1961. december 18-án Bende arról értesítette a Szekuritátét, hogy Dávid Gyula politikailag is sötét múltú figura. Udvarhelyre a Magyar Párt-beli kapcsolata, dr. Sebesi János földbirtokos segítségével került. Rajta kívül dr. Sebesi Ákossal és más „imredistákkal” tartott szoros kapcsolatot. Nem véletlen – fogalmazott –, hogy Románia átállása után, 1944-ben elmenekült a „fasiszta” hivatalnokokkal együtt, „gazdátlanul hagyva a parókiát”, s majd csak a háború befejezése után, 1945-ben tért vissza.[5]

Nem volt szerencsés Dávid Gyula szempontjából, hogy ugyanebben az évben tartóztatták le Horváth László széki lelkészt, akinek ügyét a katonai ügyészség vizsgálta. A Fényes Ferenc százados, vizsgálótiszt és Nagy Károly főhadnagy, katonai ügyész jelenlétében felvett vizsgálati jegyzőkönyv szerint a társadalmi rend felforgatásával vádolták. Ez az általa elismert vád abban a tényállásban valósult

meg, hogy főleg Kuyper Abrahamtól fordított műveket, s azok előszavában nem általában a református egyházra, hanem a „magyar református egyházra” utalt, amivel beismerte, hogy úgymond „nacionalista-soviniszta eszmét propagált”. Azt is beismerte, hogy mivel Kuyper nyomán ő bírálta a püspöki rendszert, lényegében a román államrendet megsértette, mert az püspöki rendszerben élő református egyházat ismert el. Dávid Gyulát – aki egy másik jelentés szerint szó szerint hülyeségnek nevezte Horváth László viselkedését – annyiban érintette kínosan a kivizsgálás, hogy ő is kapott sok más egyházi vezetővel együtt ezekből a sokszorosított fordításokból, és nem jelentette azokat.[6] Grădinaru Aurel kivizsgálása is rossz fényt vet rá, mert ahogy „Alexa” fn. ügynök egyik feljegyzéséből kiviláglik, nevezett Grădinaru gyanús tartalmú könyvet tett félre Dávid Gyula számára. A főjegyzőt érdeklő könyv az 1941-ben kiadott *Erdély magyar egyeteme* c. mű volt. Erdélyt úgy emlegették benne, mint „elfoglalt” és „visszanyert” területet, és sok korabeli magyar politikus képét is közölte, többek közt Horthy Miklós kormányzójét és Teleky Pál miniszterelnökét.[7]

A „Szabó Béla” fn. ügynök 1961. szeptember 22-én Dávid Gyula Ady László kiskapusi lelkésznek és Debreczeni László művészettörténésznek a kolozsvári belvárosi lelkézi hivatalban folytatott beszélgetését reprodukálta:

„Debreczeni: Igaz, hogy abbahagyták a vasérc keresését a környéken? Ady László: Ellenkezőleg, fokozták. Sőt már elterjesztették a szegény hegylakók közt, hogy lesz majd munkájuk a bányában. Ha megnyílik a bánya a környék kis egyházközségei, mint a kiskapusi, el fognak tűnni. Dávid: Milyen kár, hogy az egyház semmit sem tesz a magyarság beolvadása ellen. Ha a románok lejönnek a hegyekből, a mi kis parókiáink el fognak tűnni. Debreczeni: Lenne nekünk erőnk arra, hogy megállítsuk? Dávid: Ma is lenne erőnk, ha az egyház tényleg egyház lenne. De ölbe tett kézzel nézzük, hogy olvad be népünk a románságba. Debreczeni: Mit tehetnénk a mai időben? Dávid: Nagyobb összetartás kellene, szorosabb egység. De nálunk, ha egy püspöknek, vagy lelkésznek valami baja van, rohan a vallásügyi felügyelőhöz. A központi vezetés már alig számít nálunk, annyira ránk telepedett az állam.”[8]

Ilyen jelentések nyomán nem csoda, hogy késett a Vallásügyi Államtitkárság válasza Dávid Gyula jelölésére. Pedig 1961. szeptember 1-jén, amikor azért gyűltek össze az esperesek, hogy meghallgassák Juhász István beszámolóját a Prágai Békekonferenciáról, „Nagy Gyula, Gazda Lajos és Nagy István meglátogatták Dávid Gyulát és közölték a gyülekezetek elkeseredését, hogy nincs püspökük. Ajánlkoztak, hogy ők felmennek Bukarestbe, hogy beszéljenek az illetékesekkel. A püspökhelyettes visszautasította ezt, mondván, ő nem akar kezdeményezni. Az Igazgatótanács az ő és a Tőkés jelölését terjesztette fel, erre várják a választ. Nem akarja, hogy esetleges visszautasítását így közöljék vele. Ha nem felel meg, közölje azt vele az állam.” Az idézetből az sejlik, Dávid Gyula sejtette, hogy miért hallgat az állam, és nem akarta megkönnyíteni az államtitkárság helyzetét.

Arday Aladár halálával a találgatások és híresztelések már-már elviselhetetlen léghőrt teremtenek a püspökségen, amit szintén „Szabó Béla” jelzett. 1961.

november 7-én tudatta, hogy Dávid Gyula sokat veszített a népszerűségéből Arday halála óta. Úgy tudták, Nagyváradon az esperesek Búthi Sándort jelölték püspöknek, aki köztudottan jó kapcsolatot ápolott az állammal. Dávid Gyula nem lépett semmit, ő a maga részéről megtette, amit kellett, az állam pedig addig nem reagált. A frissen végzett lelkészek elégedetlenek voltak, mert nem kaptak kihelyezést. Püspökhelyettesként sokan azt várták tőle, hogy szüntesse meg a Daróczi Ferenc-féle pénzügyi vezetést, amely kizárólag saját családi érdekeit szolgálta. Ehelyett Daróczi szabad kezet kapott, „most nagyobb úr, mint az apósa idején volt”. Tőkés István tanácsos szintén sokat veszített népszerűségéből, azt beszéltek, ő javasolta a vikáriusnak a passzivitást. Október 28-án volt „egy bizalmas konferencia, amiről semmi sem szivárgott ki. De Nagy Gyula esperes és Martonossy főgondnok ezután Bukarestbe mentek. Martonossy a bukaresti út után járt Kolozsváron, és találkozott a püspökhelyettesrel, de hogy mi az eredmény, arról semmi biztos nem tudható. A közvélemény úgy hiszi, Juhász rektor, vagy Szócs professzor lesz a püspök. Őket biztos elismerné az állam. Közülük Juhász a népszerűbb. Ha az emberek tudnák, hogy támogatja őket az állam, hamar megtörténhetne megválasztásuk.” Mărgineanu Emil százados azt javasolta, szedjenek össze minden adatot és tegyenek javaslatot a püspökválasztással kapcsolatban a III. Igazgatóságának.

1961. november 20-án „Szabó Béla” már a főgondnok és a nagyszebeni esperes bukaresti útja utáni helyzetről jelentette, hogy Dávid Gyula a belvárosi lelkészi hivatalban november 11-én kifakadt:

„A püspökségen senki sem dolgozik. Mindenki püspököt választ. Ahelyett, hogy a munkájukkal törődnének, azon törik a fejüket, ki lesz a püspök. A püspökválasztás az én dolgom. Én kaptam erre felhatalmazást.[...] amikor Vásárhelyi meghalt én megtettem az első lépéseket az állam felé, most, egy év elteltével ők is tettek egy lépést felém. Most várjon az állam is egy évig, hogy válaszoljak. Ez így törvényes. Nem tudom, ez a Nagy Géza is, állandóan keveri a kártyákat. Most is a fejemre küldte [Kós] Károlyt, majd Szász Istvánt, hogy küldjenek Bukarestbe. [...] Én nem megyek. Nekem erre nincs szükségem. [...] Ha valaki azt mondja, Teleky lesz a püspök, mindenki rohan hozzá, hogy hajbókoljon előtte. Ha Juhász látszik jól kijönni a kombinációból, mindenki nála vizitel. Végezze mindenki a maga munkáját, én is végzem a kötelességemet.”

Mărgineanu Emil tartótiszt intézkedési javaslata az, hogy a 4-es Iroda egész ügynöki apparátusát mozgósítsák a püspökségi közhangulat felderítésére.[9]

Tőkés Istvánról ebből a korszakból kevesebb az információ. Az 1958-as sikertelen beszerzési kísérlet után további megfigyelés alatt tartották.[10] A püspökválasztás előzményeinek és körülményeinek pontosabb feltérképezéséhez a szekus-dossziék kutatása sem adott meg eddig rá vonatkozóan minden támpontot. Mindenesetre Tőkés István kudarcához adalék az 1961. október 12-én készült állambiztonsági referátum, amely több informátor véleményére támaszkodva, öt oldalon keresztül sorolta a tanácsos rendszerellenességének bizonyítékait. A kor mértéke szerint az állampolgár helyét a társadalomban mindenekelőtt a származása

határozta meg. Tőkés István ebből a szempontból rossz lappal indult, mert az apja „nagy kizsákmányoló és politikus (képviselő a horthysta parlamentben Budapesten) [...], volt egy malma, nagy kiterjedésű szántói és erdeje”, tagja a Zsinatnak és az Igazgatótanácsnak. A fiú, apai ráhatásra erősen román-ellenesnek számított. Noha pártban nem politizált, cikkei jelentek meg, amelyek bizonyítják kommunizmus-ellenességét (*A cikkeket „Gábor István” fedőnéven Maksay Albert nyugalmazott teológiai tanár szállította.*). A már korábban felhánytorgatott bűnök mellett a következők sorolhatók fel: A háború után a külföldi rádióadók alapján Tőkés a rendszer ideiglenességét propagálta (*Ezeket a híreket a „Radu” fn. ügynök, vagyis Rapp Zoltán evangélikus lelkész jegyezte fel.*). Az 1952-es pénzreform idején kijelentette, az nem más, mint a munkásemberek kifosztása. Vásárhelyi János tanácsadójaként segítette a püspököt abban, hogy ne engedjenek a központba „haladó és a rendszer iránt elkötelezett” személyeket. Jelenleg sem engedett egyetlen egy frissen végzett, „haladó szellemű” fiatal sem városi gyülekezetekbe, idős, sokszor nyugdíjkorhatáron túli, „kétes múltú, haladásellenes” lelkészek szolgáltak Kolozsváron. De amikor bizalmi emberét, Nagy Istvánt^[11] akarta Kolozsvárra bevinni, és nem volt üres parókiá, képes volt Dávid Gyulát felbiztatni, hogy kérjen támogatást a tartományi pártbizottságtól, azt állítva Nagyról, hogy „pozitív elem”, ami nem igaz. 1956-ban a „haladó” Bereczky budapesti püspök irányában passzív magatartást tanúsított, míg „az ellenséges, a magyar ellenforradalomban komoly szerepet játszó Ravasz László szűk körben tartott bibliaóráján elfogadta annak teóriáit és reakció beállítottságát”.^[12] Élesen kritizálta a nagyváradi egyházkerület vezetését, mindenekelőtt Búthi Sándor püspökhelyettest, hogy az ő „haladó magatartásuk” miatt a kolozsváriak is kénytelenek a váradiakéhoz hasonló intézkedéseket hozni. „Minden alkalmat megragad, hogy a lelkészeknek teológiai előadásokat tartson”, szociális-társadalmi nevelésüket viszont elhanyagolta. „Fanatikus miszticizmusának következtében 1959-ben memorandumban kérte, hogy a Kolozsvári Egyetemes Fokú Protestáns Teológiai Intézet működési szabályzatát, amelyet a Vallásügyi Államtitkárság már jóváhagyott, módosítsák.” Miközben a Vallásügyi Államtitkárság véleményét formálisan elfogadta, „alaptalan érveléssel” saját akaratát igyekezett érvényesíteni. Egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy a lelkészi állások betöltésénél ne hangsúlyozza, hogy a Vallásügyi Államtitkárság döntött az elutasítás vagy jóváhagyás kérdésében. Bányai Ferenc kérői (*később dési esperes*) és Márkus János vajdakamarási lelkészek esetével támasztotta alá állítását. Előbbinek azt mondta Tőkés, a tartományi vallásügyi felügyelő nem engedi, hogy Székre pályázzon, ami arra készítette Bányait, „hogy hozzánk [ti. a Szekuritáéhoz] jöjjön számon kérni, miért nem ismerik el megválasztását”. A vajdakamarási lelkész ügyében Tőkés, noha maga is elismerte, észrevette, hogy a lelkész félreértette a vallásügyi felügyelő utasítását, hagyta, hadd cselekedjen helytelenül. A Szekuritáté szerint Tőkés tudatosan kompromittálta a Vallásügyi Államtitkárságot. Ugyancsak fejtörést okozott az állami szervnek, amikor egy bizalmasát szerette volna a tordai parókiára megválasztatni, s a tordaiakat felbujtatta, hogy kérjék az államtitkárságtól az illető támogatását. Amikor Juhász István az esperesi kar előtt beszámolt a prágai békekonferenciáról, Tőkés tendenciózus kérdést tett fel neki: „Vajon köteles-e az egyház együtt haladni az állampolitikával?” Igyekezett a lelkészi kar körében népszerűsége szert tenni, hogy támogassák püspökké választását. A referátum szerint nemhogy püspöknek, még aktuális tisztségének sem felelt meg: „Következésképpen múltja és jelenlegi viselkedése alapján teljességgel helytelennek tartjuk Tőkés István tanácsos magatartását, nehézségeket okoz a Vallásügyi Államtitkárságnak, nem lehet bízni benne, nézetünk szerint azonnali

leváltása időszerű, annál inkább, hogy közeledik a püspökválasztás.”[13] Arról, hogy a javasolt leváltás miért nem következett be, nincs adat a dossziében.

Az egyházi közéletben elterjedt szóbeszédre, miszerint a püspökjelöltek egymást áztatták el, egy példa található, és bizonyíthatóan csak az „önjelölt” „Zöldi” fn. ügynökre érvényes (*Juhász Istvánnal, Dávid Gyulával, Csutak Csabával szemben is.*) „Zöldi” alias Szőcs Endre kollégáira, teológiai professzorokra hivatkozva közölte az állambiztonsággal 1961. március 21-én:

„Dávid Gyula főjegyző, Tőkés István tanácsos, és Juhász István rektor állandó szoros kapcsolatot tartanak fenn a volt grófokkal és földesurakkal, akikkel a püspökségen vagy a teológiai istentiszteletek alkalmával találkoznak. [...] Feltételezhető, hogy a volt földesurak titkos alapokból pénzadományokhoz jutnak, mert Marosvásárhelyen is megállapították az egyházközségek pénzügyi ellenőrzésekor, hogy komoly összegeket kaptak segély formájában az egykori kizsákmányolók. [...] Befejezésül az új püspök személyét alaposan át kell gondolni, és le kell leplezni azokat az opportunistá elemeket, akik a Vallásügyi Államtitkárságon Dávid Gyulát támogatják, mert Dávid Gyula nem megfelelő elem. [...]”.[14]

Figyelemre méltó, hogy „Zöldi” tudott a politikai rendőrség és az egyházügyi hivatal véleménykülönbségéről a püspökjelöltekkel kapcsolatban, egyébként nyilván nem merészelné támadni a vallásügyi államtitkárságot.

De lássuk, hogyan értékelte a román állambiztonság három hónappal Vásárhelyi János halála után a püspökválasztás kérdését. A Belügyminisztérium (BM.) Kolozs Tartományi Igazgatósága a következő jelentést küldte 1961. március 9-én a BM. III. Igazgatóságának, személyesen Nicolae Budişteanu ezredesnek Bukarestbe:

„1960.12.11-én Vásárhelyi János halálával a kolozsvári püspöki szék megürült. A püspöki tisztségre igényt tartanak: Dávid Gyula [...] a múltban az Erdélyi Magyar Párt tagja [...] 1953. április 1-én beszervezte ügynöknek a BM Magyar Autonóm Tartományi Igazgatósága hazafias alapon, jelenleg is a hálózat tagja. [...] őszintétlen elemnek bizonyult, kategorikusan megtagadta írásbeli anyagok adását, az egyes személyekre és tényállásokra vonatkozó szóbeli információk során pedig, elferdítette a valóságot, úgy mutatva be mindent és mindenkit, mint lojális népi demokráciánk iránt, azzal a céllal, hogy megtévessze szerveinket. A rá vonatkozó anyagból kiderül az is, hogy kompromittált elem, [...] jelenleg fia, ifj. Dávid Gyula és sógora, Bencze Gyula büntetését tölti ellenforradalmi tevékenység miatt. [...] Tőkés István [...] sem a múltban, sem a jelenben politikai párt tagja nem volt. [...] Informatív anyagokból és kivizsgálások alapján következik, hogy 1944. augusztus 23. előtt tüzes nacionalista-soviniszta elem volt. Jelzett dátumtól máig ellenséges megnyilatkozásairól jelentettek, amiért 1950-ben le is volt tartóztatva. 1958-ban Tőkés Istvánt beszervezte a belügy, de röviddel ezután visszautasította az együttműködést, sőt ellenséges álláspontra helyezkedett. A fentiek miatt, és mert a

jövendő püspök megválasztására hívatott közgyűlés véleménye szerint olyan személyt kell megválasztani, akiben népi demokratikus rendszerünk teljes mértékben megbízik, szerveink figyelme Búthi Sándor felé fordult, [...] aki jelenleg a Nagyváradi Egyházkerület püspökhelyettese, [...] szakmailag jól képzett, a szociális életre és a környező valóságra nézve elég széles látókörrel rendelkezik. A református lelkészi kar elismeri és kedveli. Úgyszintén a hatalom helyi szervei és a Vallásügyi Államtitkárság igen elégedettek azzal a hozzájárulással, amivel támogatta a demokratikus rendszer megerősítését. Megemlíjtük, hogy Búthi Sándor jelenleg a BM. I. Igazgatóságának ügynöke, és míg a BM. Krisána Tartományi Igazgatóságának kötelékében dolgozott, értékes információkkal szolgált. Szerveink érdeklődésének oka Búthi Sándor iránt az a tény, hogy elérkezett a kolozsvári és nagyváradi református püspökségek egyesítésének ideje. A nagyváradi református püspökség léte semmivel sem igazolható, új képződmény, a román állam csak 1940-ben ismerte el, [...] azért sem igazolható a léte, mert nincs elég híve. [...] A kultusztörvény 178/1948-as paragrafusa is biztosítja az egyesítést [...] A kolozsvári református püspökség régi történelmi gyökerekkel rendelkezik, amely a reformáció erdélyi megjelenéséig nyúlik vissza. [...] Kétszer annyi híve van, mint a nagyváradinak. A Protestáns Teológiai Intézet Kolozsváron van, s noha jelenleg (az újjászervezés miatt) nem függ közvetlenül a kolozsvári püspökségtől, indokolt, hogy az őt fenntartó püspökség közelében legyen. A kolozsvári és nagyváradi püspökségek között sohasem volt egyetértés [...] Az egyesítés a következő intézkedések révén lenne megvalósítható: 1. Arday Aladár nagyváradi püspök nyugdíjazása (súlyos, gyógyíthatatlan beteg) és a presbitériumok irányítása, hogy kérjék a csatlakozást Kolozsvárhoz. 2. A Vallásügyi Államtitkárság főtitkára, Dumitru Dogaru folytasson tárgyalásokat Dávid Gyula püspökhelyetttel és Tőkés István tanácsossal a kolozsváriak részéről, illetve Búthi Sándor püspökhelyetttel és Benedek Imre tanácsossal a nagyváradi püspökség részéről, hogy megtalálják az egyesítés leghatékonyabb módozatait. Az egyesítés után kerülhetne napirendre Vásárhelyi János utódlásának kérdése és Búthi Sándor megválasztatása. [...] Megjegyzendő, hogy Búthi Sándor megválasztatása elképzelhető a két kerület egyesítése nélkül is, [...] ebben az esetben el kell indítani népszerűsítését. [...] A fentiek összegzéséből következik, hogy a kolozsvári püspöki tisztségre jelenleg pályázók, Dávid Gyula és Tőkés István [...] nem jelentenek garanciát arra nézve, hogy ilyen tisztségbe jutásuk hozzájárul az országunkban lévő népi demokrácia konszolidálásához. Úgyszintén a Vallásügyi Államtitkárság helyi szervei nem értenek egyet azzal, hogy fentiek kerüljenek ilyen pozícióba. [...] Egy idegen személy püspökké választása ugyanakkor megszüntetné a két jelenlegi pályázó közti nézeteltérést, és egészséges légkört teremtene a református lelkészi kar kebelében. [...] Megjegyezzük, hogy a Román Munkáspárt tartományi szervei egyetértenek a javaslattal.”[15]

Jelenleg nem tudni, hogy mikor és miért vetette el a Vallásügyi Államtitkárság a kerületek egyesítésének tervét. Mindenesetre az állam figyelme egy viszonylag fiatal, több nyelvet beszélő, tudományosan is képzett lelkész, Csutak Csaba felé fordult. Érdekes módon a hivatalos egyházi közvélemény erről nem vett tudomást, ahogy látni fogjuk, egy évvel később a főgondnok őszintén meglepődött a kolozsvári vallási felügyelő ilyen irányú célzásán. A „Zöldi” fn. ügynöknek már korábban is vetélytársa volt, Vásárhelyi püspök ugyanis Csutakot teológiai tanárként szerette volna látni. „Zöldi” résen volt és igyekezett semlegesíteni a

vetélytársat, ezért alaposan bekormozta a hatóságok előtt. 1960. június 12-én írta:

„Csutak Csaba 1948-ig kizárólag vallásanár volt. Ebben a minőségében, ha jól emlékszem kétszer is kritizálták a Világosság című kolozsvári újságban. [...] Mindig kihangsúlyozza a vallásos emberek felsőbbrendűségét a vallástalanokkal szemben, és gyakran nyilatkozza, hogy szocializmust sem lehet építeni Krisztus nélkül. A felesége hasonló mentalitású, ezért is zárták ki a tanügyből 1959-ben.”

A feljelentés előtti napon Csutak Csaba a Farkas-utcai templomban prédikált („tanú rá László Éva kántor is”). „Zöldi” a Máté 28:18-22 alapján tartott igehirdetést az alábbiak szerint idézte, illetve ismertette:

„Isten megvédi az övéit. Azt is mondta, hogy a világ nem tehet azt, amit akar, mert Istené a hatalom fölötte is, és ő dönti el, mi történjen. Aztán biztatta a híveket, hogy legyenek Krisztus propagandistái a templomba nem járók között. Végül azzal fejezte be a prédikációt, hogy azoké a jövő, akik hisznek Istenben és a Szentháromságban. A többiek elvesznek. Általában a prédikáció elvont, nem vonatkoztat a mai életre, ha igen, csak negatívumként.”^[16]

A feljegyzés hatékony lehetett, az ószövetségi katedrát „Zöldi” kapta meg, de feltehetően észrevette, hogy Csutak állambiztonsági megítélése a későbbiekben megváltozott. 1961. november 20-án már nem közvetlenül szidta. Jakab Gyula felsőlónai lelkész szájába adta szavait: Csutak Csabát esperesnek kellene megválasztani, noha nem híve az ateista szocializmusnak. A püspökjelöltek közt viszont nem említette a nevét. Jakab szerint a püspökjelöltek „Zöldi” ügynökön kívül: Dávid Gyula, Búthi Sándor, Tőkés István, Juhász István, Nagy Gyula, Teleky Mihály. A feljegyzés azért érdekes, mert a tartótiszt kommentárja újfent igazolja azokat a gyakran pletykának minősített híreszteléseket, hogy az állam egyesíteni szeretne volna a két református egyházkerületet:

„Megjegyzendő, hogy pár nappal ezelőtt alulírott [*Ioan Onac főhadnagy*] kaptam egy telefonüzenetet a Belügyminisztérium III. Igazgatóságától, Mihuş A. századostól, aki parancsként közölte, a minisztérium vezetése jóváhagyta Búthi Sándor püspökké választását Nagyváradon, amit követően egyesíteni fogják a nagyváradi és kolozsvári püspökséget. Az Államtanács is ebbe az irányba tájékozódik és közölték is ezt Dumitru Dogarival, a Vallásügyi Államtitkárság titkárával.”^[17]

Hogy erről „Zöldi”-nek voltak-e információi, nem tudni. 1962. május 9-én Rostás Dénes unitárius teológiai tanárral mondatta ki Csutak Csaba alkalmatlanságát a püspökségre:

„Nevezett csodálkozik azon, hogy Bende Béla rektorhelyettes jelenleg támogatja Csutak Csaba püspökké választását. Bende Bélának eddig más véleménye volt Csutakról. Úgy emlegette, mint barthiánust és mint akinek a doktori dolgozatában csak negatívumokat lehet kimutatni, sőt a szóbeli vizsgán, Bende Béla mutatott rá a hiányosságokra, és Csutaknak fogadalmat kellett tennie, hogy átírja a doktori dolgozatát az elhangzott kritika és útmutatások figyelembevételével, [...] eddig konzervatív lelkészként emlegette Csutakot, most pedig haladónak, akiből református püspök lesz. Rostás professzor [...] lánya, Éva, [...] elmesélte, hogy Marosvásárhely rajonban, Kelementelkén Csutak Csaba és a felesége részt vett egy szüreten és mind ő, mind a felesége úgy evett, ivott, táncolt, mintha nem is lenne lelkész, mindenki csodálkozott a viselkedésükön. Összegzésképpen Rostás professzor csodálkozott, hogyan lehet püspökjelölt egy ilyen fiatal lelkész.”^[18]

Egy héttel később az állam iránt elkötelezett – Maksay Albert nyugdíjas professzorra hivatkozó – Kassay Géza kolozsvári esperessel mondatta ki „Zöldi”, miért nem alkalmas Csutak püspöknek:

„A hír, hogy az új püspök 40-45 év körüli lesz, felháborító és nevetséges. Ilyen még nem történt a kolozsvári református egyházkerület történetében. Minthogy a püspököt életfogytiglan választják, 50-55 évesnek kell lennie, mert elég, ha egy püspök tíz-tizenöt évig uralkodik. Egy fiatal püspök akár harminc évig is püspökösködhet, s ha nem megfelelő, az egyház nem tehet ellene semmit. [...] Csutak Csaba megválasztása esetén saját klikkjével kormányozna, az aranyosgyéresi Nagy Istvánnal, a tordai Péntek Árpáddal és a kerületi tisztviselő Nagy Gézával, ami nem lenne egészséges a református egyház szempontjából.”^[19]

Rostás valószínűleg nem tudta, de Bende mint a Román Munkáspárt tagja sejthette, hogy miért változott Csutak Csaba megítélése. 1961. december 15-én beszervezték. Az előzetes találkozók a Szekuritáté gépkocsijában történtek, a konkrét akció előtt, ötször. A jelzett napon a gépkocsi bevitte az ügynök- és püspökjelöltet a székházba. A beszélgetés a kritikus pontokkal kezdődött, a háború alatti és utáni tevékenységgel. Majd rátértek az addig írott (a dossziében jelenleg nem található) feljegyzések hiányosságaira, amivel a jelölt egyetértett. Ezután a jelölt további szorosabb együttműködésének szükségességét hangsúlyozták és megírták a kötelezvényt. Ők adták neki a „Balog Márton” fedőnevet. Az instrukciók közben Csutak állítólag megígérte, hogy nem fognak benne csalódni. A négy órát igénylő beszerzési akciót Ioan Onac főhadnagy végezte Ioan Gogan századosnak, a 4. iroda főnökének a segítségével.^[20]

Minden áskálódás ellenére a Kolozsvár tartományi állambiztonsági és pártszervek támogatták Csutak Csaba püspökké választását. Sőt, a „Zöldi”-féle feljegyzés végére a tartótiszt odaírta, hogy Maksay és Kassay a hálózat tagjai, kötelezni fogják őket Csutak támogatására. Érdeemes figyelni az időpontra: „Zöldi” egy május 14-i találkozóról jelentett, tehát alig egy héttel azelőtt, hogy Martonossy főgondnokkal közölnék az államtitkárság végleges döntését a püspökjelöltekkel kapcsolatban. A tiszti kommentár arra utal, hogy az állambiztonsági szerveket is meglepetésként éri majd a bejelentés.

Mindenesetre még 1962. április 20-án a Belügyminisztérium 203-as kolozsvári Katonai Egysége (*nagy valószínűséggel a kémelhárítás*) átiratban ismertette Vasile Vaidaval, a tartományi pártbizottság első titkárával, hogyan áll a püspökválasztás a kolozsvári református egyházkerületben. Ebből válik világossá, nem volt egyetértés a politikai rendőrség és a vallásügyi hivatal között.

„Ellenőrzött információk birtokában vagyunk arról, hogy a Vallásügyi Államtitkárság központi vezetősége, folyó év márciusában Nagyszebenben járt, és tárgyalásokat folytatott Nagy Gyula református esperessel, hogy fogadja el a püspökséget. Miután Nagy Gyula számtalanszor elutasította a tisztséget, a nyomásgyakorlás fokozódott. Szerveink információi szerint az elutasítás okai a következők:

– Nem rendelkezik azokkal az elméleti és szociálpolitikai ismeretekkel, amelyek egy ilyen nagy egyházkerület vezetéséhez szükségesek.

– Idős [*60 éves*] kora ellenére igen befolyásolható és nincs meg a szükséges tekintélye a kerületben.

– A püspöki székre szintén pályázó jelenlegi főjegyzővel és tanácsosokkal jó kapcsolatot ápol, és nem akarja a tisztség megszerzésével lerombolni ezeket a kapcsolatokat, hisz nyilván ezek a tisztségviselők utólag elégedetlenek lesznek.

– Nagy Gyula tud arról, hogy a jelenlegi tanácsosok politikai előélete eléggé dubiózus, pénzügyi tekintetben kompromittálódtak, és nem akar belekeveredni velük együtt egy helytelen egyházpolitikába, ugyanis a Vallásügyi Államtitkárság nem tervezi ezek lecserélését.

Informatív úton tudomásunkra jutott, hogy a Vallásügyi Államtitkárság belső pénzügyi ellenőrzése a püspökség pénzügyvitelének vizsgálata közben felfedezte, hogy Daróczi István [sic! helyesen: Ferenc, egyébként *Vásárhelyi János néhai püspök veje*] tanácsos 1952-től kezdve kettős könyvelést vezetett, és mintegy 600.000 lejt utaltak ki a titkos keretből, nem megfelelő magatartású személyeknek. [Akik kompromittálódtak a rendszerrel szemben.] Noha a vizsgálatot el kellett volna mélyíteni, a Vallásügyi Államtitkárság a vizsgálat lezárását rendelte el, és semmilyen büntető intézkedést nem hoztak, hogy a kerület vezetése ne kompromittálódjon, [...] tehát leváltásukat sem tervezik. Nagy Gyula [...] igen jó viszonyban van Ion Rodeanuval, a Vallásügyi Államtitkárság igazgatójával, aki akarata ellenére szívósan támogatja megválasztását. A felsorolt érvek alátámasztják véleményünket, hogy Nagy Gyula nem felel meg püspöknek, [...] kérjük,

támogassák a Vallásügyi Államtitkárságnál korábbi javaslatunkat, hogy a püspöki tisztségbe Csutak Csaba református lelkész kerüljön.”

A kísérőlevélre Vaida Vasile első titkár egyértelműen ráírta, egyetért a javaslattal.[21] Sem Csutak Csaba, sem Tőkés István, sem Juhász István, sem Dávid Gyula, sem Nagy Gyula dossziéjából nem derül ki egyértelműen, miért nem támogatta a Vallásügyi Államtitkárság a kommunista párt és a Szekuritáté közös jelöltjét. *Mint ahogy az sem, milyen érv győzte meg Nagy Gyulát, hogy eredeti elutasító magatartását elfogadóra módosítsa. Feltételezhetően azzal zsarolták, hogy Búthi vezérlete alatt egyesítik a két egyházkerületet, amennyiben nem vállalja a tisztséget. A Nagyvárad vezérlete alatti egyesítés ódiúmat, egyetlen egy kolozsvári jelentős egyházi személyiség sem merte volna felvállalni.*

Csutak, ha püspök nem is lett belőle, fiának középiskolai felvételét mégiscsak támogatta a Szekuritáté. 1962. szeptember 3-án Ioan Onac tartótiszt jelentésben kérte főnökeit, hogy a pártszerveknél támogassák „Balog Márton” fn. ügynök fiának felvételét. A gyermek, noha kitűnő tanuló, „szociális háttéré miatt” nem jutott be a Brassai Sámuel Líceumba. „Balog Márton” ügynöki tevékenysége pozitív – vélekedtek –, ezért megérdemelte a városi pártbizottság támogatását.

Szintén beszervezett ügynök volt az ötödik püspökjelölt is, de tevékenységét sok fenntartással kísérte a politikai rendőrség. 1961. szeptember 30-án készült az első elemzés Juhász István rektor informátori tevékenységéről, aminek az is volt a célja, hogy megállapítsák: kiküldhető-e Új-Delhibe az EVT. közgyűlésére. Az alábbiakat állapították meg róla:

„Reaktivizálása után is csak felszínes információkat nyújtott, amelyek nem tükrözik az őt körülvevő nacionalista elemek ellenséges magatartását. A találkozók jóindulatúnak, a béke és a rendszer hívének mutatkozik, de ez a magatartás az informatív anyagból hiányzik. Őszinteségében is kételkedünk, ugyanis 1961. június 12–18-án részt vett a Prágai Keresztyén Békekonferencián, ebből az alkalomból a prágai Hromadka professzortól megkapta Barth Dogmatikájának 10 kötetét, amit a gyűlésről készült feljegyzésében nem említ.”

A továbbiakból kitűnik, hogy két Prágába küldött egyházi ügynök-társának nem nyerte el a szimpátiáját. Mind az „Adalbert” fn. unitárius,[22] mind a „Simon Simon” fn. református tanártársa elmarasztalóan és irigyen nyilatkoztak prágai szerepléséről, ezért nem küldték azon a nyáron Zürichbe. Az EVT. nagygyűlésre való kiküldését mégis megfontolandónak tartották, épp a jelzett ügynökök által irigyelt kapcsolatteremtő képessége miatt. Amúgy is „3 jó ügynök lesz a kíséretében, akik informálni fognak kapcsolatairól és tevékenységéről, és az általa szolgáltatott anyag alkalmas lesz őszinteségének vagy hamisságának eldöntéséhez”.[23]

Mi tudható arról az esperesről, aki a hatvanas évek elejétől az erdélyi reformátusság figyelmének központjába került? Két irat ismertette életrajzát. Az egyik másfél oldalas, névtelen, de mivel a kísérelőlevelek egy Ţepeş Hoinărescu tartományi felügyelő által írt „jellemzést” emlegetnek, neki kell tulajdonítanunk. A másik sokkal hosszabb, a már idézett Bende Béla unitárius kolozsvári prorektortól származik, aki a maga epés, rosszindulatú, a pozitívumot is negatívumként exponáló stílusában tért ki Nagy Gyula életrajzának részleteire.

A Hoinărescunak tulajdonított életrajz így szól:

„1909-ben született, Sepsiszentgyörgy rajonban, közép fokú tanulmányait Nagyenyeden végezte. 1928-1932 közt a kolozsvári Református Teológiai Fakultáson tanult, »jó/közepes« eredménnyel végzett. Anyanyelvén kívül románul tud, más nyelven nem beszél. [...] A Kolozsvári Református Egyházkerületben betöltött szerepe a következőkben jellemezhető:

- a) A néhai Vásárhelyi Jánossal tartott kapcsolata jó lehetett. 5-6 éve a Mihail Kogălniceanu utcabeli templomban prédikált, lelkézszen telés alkalmából. [...] Nagy Gyula prédikációja nem volt más, mint a néhai püspök hízelgő stílusban megfogalmazott dicsőítése. Nagyon rossz benyomást tett a mélyebb tartalom nélküli beszéd, mai napig emlegetik a papok.
- b) Vásárhelyi püspök halála után úgy hírlett, Dávid Gyula püspökségét és Tőkés István főjegyzőségét támogatja, abban a reményben, hogy ő kerülhet Tőkés helyére.
- c) Tőkés István tanácsos barátjaként ismert.
- d) Az Igazgatótanács ülésein gyakran vet fel személyes problémákat. Az 1961. júliusi gyűlésen azért szólalt fel, hogy az Igazgatótanács tűzze napirendre Juhász István jelölését a Prágai Keresztyén Békekonferenciára. Nem tűzték napirendre a kérdést, mert mindenki tudta, Nagy Gyula azért akarja kérdésessé tenni a kiküldetést, mert nem az egyház, hanem »onnan fentről« jelölték.
- e) A nagyszebeni egyházmegye Segesváron, 1962 márciusában tartott gyűlésén élesen kritizálta Dávid Gyula magatartását a püspökválasztás kérdésében. Nagy Gyula esperes álláspontjában ez újdonság, mert 1961 őszén ajánlkozott, hogy fellép a Vallásügyi Államtitkárságon Dávid Gyula érdekében, ezért 1961 novemberében az Igazgatótanács el is küldte Bukarestbe.
- f) Dr. Nagy József professzorral beszélve, aki Nagyszebenben is tanít, és jól ismeri Nagy Gyulát, azt mondta, hogy jó lelkész és esperes, de alkalmatlan magasabb tisztségekre.”[24]

A Bende Béla-féle változat:

„A szülei középparasztok voltak.[...] Régeni György gazdag ingatlantulajdonos fogadott lányát jegyezte el. Apósa 100.000 lejt adományozott a teológiának. Makkai püspök hálából azonnal kinevezte Nagy Gyulát egy jó városi gyülekezetbe, Petrosényba lelkésznek. [...] Így férközött a püspök kegyeibe és közeledett a kizsákmányoló osztályhoz. [...] Kolozsváron fényes esküvőt rendeztek, Maksay Albert professzor végezte a szertartást. [...] Nagy Gyula szülei nem voltak jelen. A papság ezt úgy értelmezte, hogy Nagy Gyula szégyelli a szüleit. [...] Opportunistának tekintették, aki mindenre képes, hogy ambícióit megvalósítsa. Előbb Makkai embere volt, majd Vásárhelyit szolgálta. Vásárhelyi támogatásával lett nagyszabasi esperes. [...] Jó adminisztrátor, első volt az esperesek közt a központi járulékok beszédésében. Ki is tüntették ezért. [...] Így került az Igazgatótanácsba és a Zsinatba. [...] Kerületi lelkészi aljegyzővé avanszált, ő készítette a kerületi közgyűlés jegyzőkönyveit. [...] Prédikált is Vásárhelyi János megbízásából a Mihai Kogălniceanu utcai templomban az egyházkerületi közgyűlésben. 150 pap (kb. 20 esperes) jelenlétében a prédikációban felmagasztalta Vásárhelyit annyira, hogy az sírt a meghatódástól. [...] A papság azt a következtetést vont le, hogy Nagy Gyula a püspök szolgája, ezért nem kedvelték. [...] A papok akarata ellenére lett esperes. Az egyházmegyei választáson, a Vallásügyi Államtitkárság felügyelője, Găină, a református egyház statútumának rendelkezésével ellentétben, nem adott helyt a titkos szavazásnak.[25] [...] Teológiai szempontból is képzetlen. [...] Könyvtárában csak prédikációsköteteket talál, főleg Ravaszt és Vásárhelyit. Tőlük tanulja a prédikációkat, az ő stílusukban prédikál. Tény, hogy jó szónok és jó adminisztrátor, de nincs tekintélye a lelkészi kar előtt, és nem szeretik. Korrekt, nincsenek káros szenvedélyei, de a lelkészekről elszigetelten él. [...] Az Igazgatótanács ülésein Vásárhelyi püspököt, illetve Tőkés és Daróczy tanácsosokat támogatta mindig. Például, amikor Rodeanu főigazgató elvtárs jelenlétében tárgyalták a katechizáció szabályozását, Vásárhelyi püspök kijelentette, nem tart szükségesnek semmilyen intézkedést, mert megmondta a lelkészeknek, mindenki úgy végezze a katechézist, ahogy a helyi hatóságokkal meg tud egyezni. Nagy Gyula akkor azt mondta, a katechizációt Vásárhelyi már szabályozta, nincs szükség olyan körlevélre, amelyet a nagyváradi püspökség kiadott.[26] Vagyis nem tetszett neki a vallásoktatás szabályozása. Amikor a Protestáns Teológiai Intézet új szabályzatát tárgyalták,[27] Tőkés, Daróczy és Vásárhelyi álláspontját támogatta, miszerint intézzenek memorandumot a Vallásügyi Államtitkársághoz, hogy a református egyház örökségét ne sajátítsák ki. [...] Vásárhelyi püspök halála után Dávid Gyula álláspontját tette magáévá. 1961. szeptember 1-én kész volt közbenjárni a Vallásügyi Államtitkárságon Dávid Gyula püspöksége érdekében. [...] Ami a nagyváradi egyházkerülettel kapcsolatos magatartást illeti, szintén Vásárhelyit követte. [...] Amikor a nagyváradiak valami haladó intézkedést tettek, [...] akár csak Vásárhelyi, kijelentette, mi más úton megyünk. [...] Ellene volt annak, hogy Szőcs Endre esperest a zsinat tagjává válasszák, mert ő a nagyváradiakkal fog szavazni. [...] Érdekember lévén, Nagy Gyula, akár csak Vásárhelyi, Pál apostol levele szerint viszonyul a hatalomhoz, vagyis minden rendszerhez lojálisnak kell lenni, akár reakciós-fasiszta, akár szocialista. [...] Nem lát különbséget a két rendszer között. [...] Összegezve kitűnik, Nagy Gyula esperes [...] testestől-lelkestől a néhai Vásárhelyi János klikkjéhez tartozik.”

Nem tudni, Bende honnan vette információit (noha sok tekintetben megegyezik a Dávid Gyula dossziéjában fellelhető, „Zöldi” fn. ügynök által leírtakkal), de minden tényt osztályharcos szemszögből vizsgálva, sikerült reakcióként feltüntetni azt, akit akkor és később is az egyházi közvélemény a kommunista állam emberének tekintett.

Megjegyzendő, hogy a groteszk életrajz akkor készült, amikor még nem lehetett tudni, ki lesz a püspök. A Kolozsvár tartományi Szekuritáté azzal a meghagyással küldte Bukarestbe Bende Béla „művét” 1962. április 26-án, hogy „intézkedjenek annak érdekében, hogy nevezett [Nagy Gyulát] ne válasszák meg Kolozsváron püspöknek”.^[28] Ebben az időben azonban Bende Béla véleményére, úgy tűnik, már nem sokat adott az állam. Ahogy azt a BM. III. Igazgatóság századosa, Avram Mihaj, a „Referátum a nagyszebeni Nagy Gyula beszerzéséről ügynöknek” című, 1962. március 16-án kelt elemzésében megállapította, Dávid Gyula és Tőkés István szerettek volna püspökök lenni. Mindkettő „ellenséges, nacionalista”. Dávidot „a mi szerveink bizonyos akciója nyomán, a hívő tömegek és a hivatalos szervek előtt lelepleztük, mint nem megfelelő”, ezért egyelőre lemondott a tisztségről (Tőkésről nem nyilatkozott.). Két nekik tetsző jelöltet említett: Csutak Csabát, aki már ügynök, és Nagy Gyulát, aki „tiszteséges”, de még nem ügynök. A százados azt is jelezte, hogy a bukarestiek inkább Nagyot támogatják, mint a kolozsvári Szekuritáté és a pártszervek jelöltjét, Csutakot.^[29]

A Vallásügyi Államtitkárság egy megnevezetlen felügyelőt küldött Nagyszebenbe, aki hosszasan tárgyalt Nagy Gyulával a lehetséges jelöltekről. Ezt a jelentést egy szintén megnevezetlen ügynök „eltulajdonította”, hogy a Szekuritáté lemásolhassa, majd visszaopták eredeti tárolási helyére. A megfogalmazás szintén arra utal, amit már jeleztünk, hogy a két állami szerv ebben a vonatkozásban nem volt összhangban. A referátum néhány érdekessége, hogy a felügyelő, Nagy Gyulával beszélgetve értett meg néhány korábbi egyházi történetet. Visszaulva az 1952-es főjegyzőválasztásra, Dávid Gyula magatartása, miszerint a „reakciós elemeket” támogatja, vezetett oda, hogy nem lehetett Tőkés Istvánt főjegyzővé választani. Nem Tőkés István jelölése ellen volt kifogás, hanem elterjedt a papság körében, hogy az ő megválasztása nyomán, elkerülhetetlen lesz, hogy a helyére ne Szócs Endre kerüljön, akit senki sem akart az egyházkerület vezető testületeiben látni.^[30]

Az államtitkárságtól ellopott beszámoló szerint Nagy Gyula úgy látta, Szócs Endre és Teleky Mihály jelenléte a Kolozsvári Egyetemes Fokú Protestáns Teológiai Intézetben sokban javította az ottani állapotokat:

„A szóbeszéd által emlegetett püspökjelöltek közül Nagy a legalkalmasabbnak Tőkést tekinti. Ami Dávid Gyulát illeti, elmondta az álláspontját. [Értsd: Dávid „reakciókat” támogat.] Az általa nagyra becsült Juhász nem lehet püspök, a ma már ismert múltbeli magatartása miatt, és mert nincs kapcsolata az egyházi élettel. Juhász világi történetnár volt, igen felkészült ebben a tudományban, de hiányzanak az egyházi kötődések. Ami a többi »önjelöltet« illeti, komolytalannak tartja, és semmi esélyük nincs, hogy a kerület lelkészeinek elismerését megkapják. [...] Tőkést jó teológusnak tekinti, akinél senki sem ismeri jobban a kerületet, ahol hosszú ideje dolgozik, a tekintélyes lelkészek elismerését bírja, viszont nem képes a »hivatalnok egyház«^[31] különféle reakciós irányzatainak harmonizálására, képes

viszont együtt dolgozni az állammal. Nagy kijelentette, hogy semmilyen ellenséges megnyilatkozásról nincs tudomása. [Mármint Tőkessel kapcsolatban.] Végül felvettem, hogy mi lenne, ha őt jelölnék püspöknek, hiszen formálisan ennek semmi akadály. Nagy azt válaszolta, hogy nem érzi felkészültnek magát erre a tisztségre, és nem vállalná. Azt mondta, a reformátusoknál a püspök mindig is személyiség volt, jól körvonalazható autoritással bírt, szavának súlya kell legyen, ő úgy érzi, semmi olyan különlegeset nem tett, amivel tekintélyt szerezzen. Ezért nem áhítozik a posztra.(Nagy sportoló típus, ténylegesen sportolt is, magáról beszélve kijelentette, 1,70-et átugrott, és tudja, hogy nem fog 1,80-at ugrani, így van ez a püspökséggel is).”

A felügyelő számára a legfontosabb tanulság, hogy Nagy Gyula tudatában volt annak, hogy az egyházkerületi központ politikája túl kell lépjen a „hivatalnok egyház” gyakorlatán. Noha Nagy azt mondja, „még legalább tízen vannak olyanok, mint én”, ez a szerénység a körülményeknek is betudható. A felügyelő szerint lehetne motiválni a püspökjelöltre, mert

1. Állampolgári magatartás és múltbeli szereplés szempontjából mindegyik jelölnél jobban áll.
2. „Jó kiállású, világos gondolkozású, kimondja, amit gondol, a beszélgetésekben egészséges tájékozódásról tesz tanúságot, napjaink etikáját követi.
3. Lelkészként elismert, anélkül, hogy elsőrendű teológus lenne. Jó szervező (jó esperes).
4. Beszél magyarul, románul is jól, kevésbé jól németül.
5. Nem tudtam megállapítani, mi a véleménye róla a többi esperesnek.”

Javaslatok:

- a) Megismerésének elmélyítése a Vallásügyi Államtitkárság vezetése részéről, valamint egyházi vonalon.
- b) Ha állampolgári szempontból megfelel, mozgósítani kell az egyházi befolyásos köröket, de nem a területi meghatalmazottak, hanem a központi vezetés szintjén, hogy a siker biztosítva legyen.[32]

A százados Gheorghe Moldovan tartományi felügyelő jellemzését is közölte, amelyik a már idézettekhez képest más információkat is tartalmaz. Szerinte Nagy

felesége egy hatgyerekes hadiözvegy lánya. Nagy petrozsényi lelkészként több, nem egyházi funkciót is betöltött. Tagja volt az Erdélyi Magyar Pártnak a háború előtt, utána pedig a Magyar Nemzeti Szövetségnek. Hitoktató is volt a petrozsényi líceumban, 1944 és 1949 közt természettudományos tantárgyakat oktatott, majd kinevezett sporttanár volt. Nem írja pontosan mikor, de nyilván az 1944. augusztus 23-i román átállítás után, öt hónapig házi őrizetben tartották. Esperesként pontosságot, szigorú fegyelmet követelt a beosztottaitól. Kimondta, amit gondol, ezért a megkritizáltak nem szerették. Ő maga együttműködött a hatóságokkal, és erre buzdította a lelkészeket is.[33]

Miután megfelelőnek minősítették a beszerzésre, és egyik püspökjelöltként tartották számon, Avram Mihuş százados Andrei Olimpiu alezredes jóváhagyásával 1962. március 23-án Nagyszebenbe utazott. Megvárta, míg besötétedett, és mindenki eltávozott az esperességről. Nagy Gyula egyedül maradt, s ekkor jelentkezett nála, „leleplezte” önmagát, és „némi baráti beszélgetést követően meghívta” a Szekuritáté helyi székházába, ahova este kilenc után érkeztek. Miután megegyeztek abban, hogy milyen óriási különbség van a burzsoá-földesúri rendszer és a jelenlegi rendszer közt, és megállapították, hogy azért vannak „fizikai személyek”, akiknek nem tetszenek a változások, a tiszt rátért a konkrétumokra. Állítása szerint Nagy Gyula fenntartások nélkül megírta a kötelezvényt,[34] s megígérte, hogy senkinek, a feleségének sem szól a titkos együttműködésről. Másnap újra felvette az ügynökkel a kapcsolatot: „Megfelelő színvonalon jelentkezett. Leadta az önéletrajzát és bizonyos anyagokat.” Majd megbeszélték a kapcsolattartást.[35]

A jelölések tekintetében a rangidős kerületi főgondnok bevonása hozta mozgásba a püspökválasztás mozdíthatatlannak látszó gépezetét. A „Vasilescu” fn. ügynök 1962. április 8-án a következő jelentést készítette tartótisztje számára:

„Információs feljegyzés a Kolozsvári Református Egyházkerületre és a püspöki tisztség betöltésére tekintettel. A Déván, 1962. április 3-án kapott útbaigazítások értelmében, alulírott dr. Martonossy György a Kolozsvári Református Egyházkerület főgondnoka, Déva, Bariþiu tér 4. sz. alatti lakos, 1962. április 7-én, kérésemre fogadott Kolozsváron, a Kolozs Tartományi Néptanács Hoinărescu elvtárs, vallásügyi főbiztos, hogy megbeszéljük az új kolozsvári püspök megválasztását. Azt igényeltem Hoinărescu elvtárstól, hogy a püspökjelöltek listájára feltehető személyek névsorának megállapításában segítsen. [...] Azt mondta, hogy az elmúlt napokban volt Bukarestben [...] ahol várják, hogy leellenőrzés végett az egyházkerület terjessze fel a jelöltek névsorát. Erre a megjegyzésre megmutattam azt a petíciót, amit 1962 márciusában készítettem a Vallásügyi Államtitkárságnak címezve, amelyben azt kértem, beszéljük meg együtt a jelöltek listáját, s amit nem küldtem el, mert a nagyváradi püspök, Búthi Sándor beiktatásakor Bărbulescu főigazgató elvtárs azt mondta, hogy telefonon egyeztessenek velük a meghallgatást illetően, amire eddig nem volt időm, hivatali teendőim miatt, a Dévai CLDC vállalatnál vagyok jogtanácsos.[36] [...] Hoinărescu elvtárs tanácsára elhatároztam, hogy a Vallásügyi Államtitkárság által megállapított időpontban Nagy Gyula nagyszebeni esperes úrral fogok megjelenni a Vallásügyi Államtitkárságon, akivel tavaly ősszel egyszer már voltunk ott meghallgatáson. Megkértem Hoinărescu elvtársat, mutasson rá azokra a nevekre, jobban ismerve

nálam a helyzetet, akiket választanunk kellene. Azt mondta, nincs tudomása arról, hogy a Vallásügyi Államtitkárság kiválasztotta volna a jelölteket, csak híresztelésekről hallott, beszélnek dr.Tőkés Istvánról, Szőcs Endréről, Nagy Gyuláról, Barabás Benedekről, dr. Juhász Istvánról. Mindenesetre ő azt javasolja, olyan személyekben gondolkozzon a kerület jelenlegi vezetése, akik rendelkeznek teológiai doktorátussal és a püspöki tisztségnek minden tekintetben megfelelnek. Megfontolandó szempont legyen a kor kérdése is, ne legyenek túl idősek, olyan 40-50 közötti az ideális. [...] A püspökségen dr. Dávid Gyula vikáriussal és dr. Tőkés István generális igazgatóval megtárgyaltuk a vallásügyi főbiztosnál elhangzott neveket és a következő jellemzést állítottuk össze: 1. Dr. Tőkés István 47 éves, rendelkezik doktorátussal, a magyar mellett románul és németül beszél, ért franciául és angolul, és ismeri a klasszikus nyelvek közül a latint és a görögöt. Teológiai tanári diplomával bír, a kerület vezetésében tanácsosként hosszú ideje részt vesz, megválasztották generális direktornak is, ami a püspök és a vikárius után a harmadik legmagasabb tisztség az egyházban, csak lelkész-jellegű személy választható rá [megjegyzés: itt tulajdonképp cáfolta Bende Bélát], élvezi a hívek teljes bizalmát, az egyházi körökhöz nagyon közelálló ember. Megérdemli, hogy első helyen legyen a jelöltek közt. 2. Nagy Gyula nagyszebeni esperes második a listán, mert ő a rangidős az esperesek közt, az Igazgatótanács tagja, van tehetsége és gyakorlata a kormányzáshoz, beszél románul, és kevésbé jól németül, a nagyszebeni egyházmegyét példásan irányítja. 3. Szőcs Endre teológiai tanár, volt esperes, az Igazgatótanács tagja, a Kultuszminisztérium egykori tisztségviselője, jól beszél románul, németül, angolul, állami kitüntetésben részesült, adminisztratív és vezetői gyakorlattal bír, őt is feltesszük a listára. 4. Barabás Benedek, marosvásárhelyi esperes, az Igazgatótanács tagja, nagypap [sic! „preot de frunte”], Szőcs Endréhez hasonlóan kitüntette az állam, jól beszél románul, kevésbé jól németül, felkerül ő is a listára. 5. Dr. Juhász István, a Teológiai Intézet rektora, a Debreceni Egyetemen szerzett doktorátust, jól beszél románul, németül, kicsit franciául, jól ismeri a latin és görög nyelvet. Dávid Gyulán, Tőkés Istvánon és Juhász Istvánon kívül nincs jelenleg más teológiai doktorátussal rendelkező emberünk. Az ifjabb generációból doktorandusz Csutak Csaba. [...] Van még egy jól felkészült, szorgalmas magiszterjelöltünk, Péntek Árpád tordai lelkész, akit legutóbb egyházmegyei főjegyzőnek választottak. Csutak Csabát szintén megválasztották főjegyzőnek a kolozsvári egyházmegyében.[...] Ami az én személyes véleményemet illeti a jelöltekkel kapcsolatban: Azt gondolom, hogy dr. Tőkés István egyházkerületi szempontból minden, a püspöki tisztséggel kapcsolatos elvárásnak megfelel. Bírja a hívek, lelkészek, esperesek teljes bizalmát és tiszteletét, jelen körülmények közt a legindokoltabb első helyen való jelölése. Ami Nagy Gyulát, Szőcs Endrét és Barabás Benedeket illeti, tiszteletreméltó személyiségek, de mivel ötvenen túl vannak, inkább közel a hatvanhoz, nem számíthatnának a püspöki jelölésre. Ami Juhász István urat illeti, amellet hogy általános műveltség terén elismerésreméltó képességekkel rendelkezik, nem kiegyensúlyozott személyiség. Ezt a véleményemet a következőkre alapozom: információim szerint a református teológia befejezése után cserediák volt a bukaresti ortodox teológián 1936–37-ben, aztán szenior volt a kolozsvári református teológián, majd 1939–1940-ben elhagyta a [lelkészi] pályát, és a bukaresti diákokotthon igazgatója lett. Aztán a Magyar Tudományos Kutatóintézet szolgálatában állt annak megszűnéséig, 1946-ig. 1946 és 1948 között visszatért a teológiára, mint óraadó román nyelv-tanár, ahhoz hogy 1948-ban tanszékvezető tanárrá válasszák a Kolozsvári Teológiai Intézetben, s itt működik máig. Vagyis életpályája folyton változott. Emellett nincs gyakorlata sem a gyülekezeti, sem az

egyházmegyei vezetés terén, következőképpen rá kell mutatnom, hogy nem rendelkezik a püspöki funkció betöltéséhez szükséges kompetenciákkal. És hogy az ún. ifjú gárdáról is mondjak valamit, mind Csutak Csaba, mind Péntek Árpád értékes személyiségek, akik előtt szép jövő állhat, de túl fiatalok lévén, egyházmegyei vezetői gyakorlat nélkül, püspökjelölti listára kerülésük nagyon rossz visszhangot keltene a hívek és a lelkeszi kar körében [...] Magasabb tisztségekre 10-15 év múlva jöhetnének számításba. »Vasilescu«”

Az iroda jegyzete:

„1962. 04. 03-án kapcsolatba léptünk Vasilescu ügynökkel Déván. A kolozsvári református egyházkerületben fontos tisztséget visel, ezért a püspökválasztásról folyt a tárgyalás. Szükségesnek ítélvén Kolozsvárra küldését, a feladat teljesítése után április 8-án jelentkezett a jelöltekre vonatkozó listával. [...] Miután a fentiek szerint bemutatta a helyzetet, az ügynököt szembesítettük azokkal az adatokkal, amelyek ellentmondanak egyes személyek jelölésének, mint Csipo [sic! A név bizonyosan elírás, ilyen nevű lelkész nem volt a korszakban], Juhász, Tőkés és mások, hogy állami szempontból és a tisztség tekintélyét figyelembe véve nem érdemlik meg a püspökséget. Az ügynök egészséges magatartást tanúsított a hallottak iránt, kijelentette, ezekről nem volt tudomása, és a jövőben figyelembe veszi azokat. Fentiek alapján az ügynök Bukarestből való visszatérése után, Csutak, Nagy Gyula, Teleky és mások felé fogja irányítani a tömegek figyelmét, akik egészségesebb magatartást tanúsítanak. Az ügynökön keresztül végrehajtott intézkedés kimozdította a holtpontról a jelölések kérdését. A jelölteket más ügynökök is támogatni fogják, akárcsak a vallásügyi főbiztos, minthogy az intézkedés tekintetében Ioan Onac főhadnagy megkapta a szükséges utasításokat, alulírott részéről, aki részt vett a jelzett megbeszélésen. A nekünk tetsző jelöltek: Csutak Csaba és Nagy Gyula. Megjegyezzük, hogy a III. ügyosztály 4. Irodája mostanáig nem intézkedett, hogy Vasilescu ügynökön keresztül dolgozzon, akitől nagymértékben függ a püspök megválasztása, noha alulírottól megkapta a szükséges utasításokat, amikor 1962. február 5. és 10. közt a tartományba utazott.[37] A református problematika akcióterve is előirányozta ezt a feladatot. Vasilescu ügynök konkrét feladatokat kapott a püspökjelöltek megnevezésére nézve, illetve arra, hogyan kell dolgoznia és pozitívan befolyásolnia ahhoz, hogy ne lepleződjön. Az ügynök a dévai egyházközséggel kapcsolatban is kapott feladatokat, mert nem vagyunk velük teljesen tisztában. Avram Mihut biztonsági százados.”

Mihut feljegyzéséből levonható konzekvenciák: 1. Dávid Gyula ekkor már nem tartozott a jelöltek közé. 2. A Szekuritáté, noha elfogadta Nagy Gyula jelölését, továbbra is Csutak Csabát támogatta, s a főgondnok-ügynököt is az ő népszerűsítésére szólította fel még április 20-án, május 11-es végrehajtási határidővel. 3. A Szekuritáté az egyházkerület által elfogadott és felterjesztett jelöltlistán szereplőket a fent említettek kivételével elutasította.

Az egyházkerület a püspökjelöltség kérdésével hivatalosan az 1962. május 24-én tartott „igazgatótanácsi értekezleten” foglalkozott, aminek a jegyzőkönyve nem maradt fenn. A későbbi jegyzőkönyvek ugyanakkor arra hivatkoznak, hogy ezen az értekezleten foglaltak állást amellett, hogy az Igazgatótanács Nagy Gyula nagyszebeni esperest támogassa egyedüli jelöltként a püspöki tisztségre. Ezt minden igazgatótanácsi tag írásban is kinyilatkozta.

Az 1962-es kolozsvári püspökválasztásra, ezen belül az április 20. és május 24. közt történetekre nézve Jánosi Csongor kolozsvári doktorandusz végzett kutatást, amelyet román nyelvű tanulmányában közöl,[38] az állambiztonsági aspektust viszont nem vizsgálta. Egyik forrása az a jelentés, amelyet Martonossy György tett bukaresti meghallgatásáról a május 24-i rendkívüli igazgatótanácsi értekezleten. Ez az egyházkerületi levéltárból hiányzó dokumentum (vagy talán annak másolata) ifj. Dávid Gyula, a néhai főjegyző és püspökjelölt fiának birtokában van, innen Jánosi idézi. Martonossy főgondnok jelentésében „természetesen” nem tett említést arról, hogy a Szekuritáté milyen szerepet játszott a kérdésben, „csak” a vallásügyi felügyelőkre hivatkozott. Az említett kolozsvári meghallgatást követően az új jelöltlistával a főgondnok április 17-én Bukarestben jelentkezett a Vallásügyi Államtitkárságon. Vendéglátói a listával elégedettek voltak, és közölték vele, hogy a legmagasabb szintű egyeztetéseket követően nyilatkoznak majd az álláspontjukról. Május 21-én újra Bukarestbe rendelték Martonossyt. Ott „Dogaru főtitkárhelyettes Nenciu főfelügyelő jelenlétében közölte, hogy nevezett jelöltek közül, csak a nagyszebeni esperes, Nagy Gyula fog az állam jóváhagyásának örvendeni, amennyiben az egyházkerületi közgyűlés megválasztja püspöknek.”

Nagy Gyula jelölése azonban így sem volt teljesen problémamentes. A május 24-i értekezletről külföldi kiküldetése miatt hiányzott Juhász István rektor. Baráti körben utólag úgy értékelte kiküldetését, hogy így akarták távol tartani a püspökjelölésről a döntő pillanatban. Nyilvánosan azonban az egyházkerület Igazgatótanácsának 1962. június 15-én tartott rendkívüli ülésén felolvasta írásos bizonyoságtételét Nagy Gyula püspökké választása mellett.[39] Egy világi vezető is ellenállást szított. Az „Albescu Gheorghe” fn. ügynök nem más, mint a még Vásárhelyi János püspöksége idején megválasztott munkásember-főgondnok, aki nagyszebeniként már korábbról ismerte Nagy Gyulát. A „Hanti Eugen” fn. ügynök 1962. május 24-én, az Igazgatótanács püspökjelölő gyűlése után írt feljegyzése szerint, „Geróffy Jenő szebeni gondnok” még a gyűlés előtt közölte vele, hogy nem támogatja Nagy Gyula megválasztását. „Teológiaiag képzetlen” – mondta róla, (megjegyezzük, „egyszerű munkásemberként” ezt biztos nem magától találta ki), és az esperesek egy része nem szereti. A gyűlés után közölte, hogy mégis megszavazta a jelölését, „hogy ne legyenek kellemetlenségei”. [40] Megválasztása előtti időkből elkeseredetten gyűlölte az új püspököt, és amikor kiderült számára, hogy „értelmiségivel” akarja lecserélni, ellenszenve csak fokozódott. Feltehetően tartótisztje, Derzsi József főhadnagy rákérdezhetett a főgondnok és a püspök közti ellentét okára, mert „Albescu Gheorghe” fn. ügynök a következő „kiegészítést” fűzte a püspököt befeketítő feljegyzéséhez:

„A püspök szándékának hátterében, hogy eltávolítsa a főgondnoki tisztségből, a következő okokat lehet megnevezni: Az 1960-as évben a nagyszebeni egyházközség pozitív pénzügyi mérleggel zárta az évet. Javaslatomra ezt az

összeget a templom és a parókia tetőzetének kijavítására kellett volna fordítani. Azonban Székely Bertalan nagyszebeni gondnok azt javasolta, adjuk oda Nagy Gyula lelkésznek prémium gyanánt a jól végzett szolgálatért. Én elleneztem a javaslatot, mert szerintem a tetőjavítás szükséges és sürgős feladat volt. Minden ellenkezésem dacára a 4000 lejt kiutalták a lelkésznek. Attól kezdve nem nézett jó szemmel és el is érte, hogy ne válasszanak újra egyházmegyei gondnoknak. A kerületi főgondnokságban viszont megmaradtam.”^[41]

A jelzett igazgatótanácsi ülés, a püspöki szék, majd a kerületi közgyűlés is ellenvélemény nélkül a nagyszebeni esperes mellett voksolt. A kierőszakolt egyhangú elfogadás azonban csak a megválasztásig tartott. A Nagy Gyuláról és környezetéről szóló információk feljegyzések arról tanúskodnak, hogy jelölt-társai már a beiktatáskor lejáratására törekedtek, és az egykori püspökjelöltek kivétel nélkül előbb vagy utóbb, több-kevesebb nyíltsággal szembefordultak vele, míg az egykor barátoknak tekintett Tőkés István nyilvánosan is felszólította lemondásra az 1980-as évek elején.

[a cikk elejére.](#)

[a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

[1] Vásárhelyi János püspök román nyelvű levele dr. Petru Grozához, a román Nagy Nemzetgyűlés elnökéhez. 1957. május 9. – Kolozsvári Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár. (Továbbiakban: KREL.)

[2] A kubai kommunista rendszer megdöntésére tett Disznó-öbölbeli partraszállás kudarca után a Szovjetunió több tízezer katonát, később atomtöltetű, közép-hatótávolságú rakétákat küldött Kubába. Az akciót az amerikaiak leleplezték, mire J.F. Kennedy amerikai elnök elrendelte Kuba teljes tengeri blokádját. A sokak szerint atomháborúval is fenyegető, a „hidegháború legforróbb pillanatának” számító feszültség végül a szovjetek visszavonulásával ért véget.

[3] Molnár János: A Nagyváradi (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története, 1944-1989. Nagyvárád, 2001. (továbbiakban: Molnár, 2001.) 402-403. p.

[4] Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității / A Szekuritáté Archívumait Tanulmányozó Országos Bizottság Levéltára (továbbiakban: ACNSAS.) I017752/1/123. sz. A „Szabó Béla” fn. ügynök azonos László Dezsővel (1904-1973), aki sokoldalú közéleti tevékenységet fejtett ki: egyházi- és társadalomtudományi író, szerkesztő, az *Erdélyi Fiatalok* és az *Iffjú Erdély* c. lapok legjelentősebb munkatársa, 1941 és 1944 között magyar országgyűlési képviselő, 1940 és 1957, 1967 és 1972 között Kolozsvár-belvárosi lelkész. 1952 és 1954 között ítélet nélkül letartóztatásban volt, kényszermunkát végzett a Duna-Fekete-tenger csatornánál. 1957-ben öt évre ítélték az ún. Dobai-perben nyilvános izgatásért, 1960. november 10-én szabadult. Együttműködő magatartásáért beszámították az ítélet nélkül börtönben töltött 764 napot (a bűnügyi nyilvántartó-lapja, illetve saját hálózati dossziéja szerint).

[5] ACNSAS. I017752/1/127-128. sz.

[6] Uo. 129-134. sz. Horváth László Kolozsváron született 1901. május 15-én. 1918-ban elhagyta Erdélyt, és 1923-ig Magyarországon élt. Ekkor Hollandiába ment tanulni. Egy év után visszatért Magyarországra, majd 1926 és 1933 közt Amszterdamban tanult teológiát. 1936-ig a magyarországi Páprádon szolgált, majd visszatért Romániába bukaresti lelkésznek. 1940-ben megbetegedett és 1943-ig budapesti, kolozsvári és marosvásárhelyi klinikákon gyógyult. Rövid nyírestői és pókai lelkészkedés után Szászrégenben szolgált 1944 és 1958 közt. Innen Szilágysármsonra helyezték, ahol felfüggesztették állásából, állítólagos rendszerellenes prédikációk miatt, amit Kémeren vendéglelkészként mondott. Majd áthelyezték Székre. Itt tartóztatta le a Szekuritáté 1961. április 15-én. Kivizsgálásához köze volt egy másik püspökjelöltnek, Csutak Csabának is, aki a Horváth iratait véleményező háromtagú szakértői bizottság tagja volt, s aki kimutatta a vádlott szövegeiben a rendszerellenességet. Ahogy egy másik politikai elítélnek mesélte Horváth, Csutak

megállapításai ellen nem tudott védekezni. Ioan Onac szekustiszt egyik kommentárja szerint Horváth László meghalt a börtönben. Vö.: Molnár János: Szigorúan ellenőrzött evangélium. II. köt. Nagyvárad, 2010. (továbbiakban: Molnár, 2010.) 23-24. p.

[7] ACNSAS. I017752/1/118-119. sz. „Alexa” azonos volt Sebe Ferenc unitárius püspökségi tanácsossal. Aurel Grădinaru író, szabadszájú, közismert személyiség. Minden jel szerint régi és tiltott könyvek beszerzésével és árusításával foglalkozott. Az 1956-os eseményeket követően kitiltották a Teológiai Intézetből, ahol állítólag „irredenta” könyveket árusított a hallgatóknak.

[8] ACNSAS. I017752/1/120. sz.

[9] Uo. 139-141. sz. Ifj. Nagy Géza (1914-1981) tanár, oktatószervező, művészettörténész Erdélyben, id. Nagy Géza ref. teológiai professzor fia. Bűnügyi nyilvántartó lapja szerint 1952 és 1954 között a Duna-Fekete-tenger csatornánál kényszermunkát végzett, 1970-ben rehabilitálták. A jelzett korban az egyházkerület műemléki, levéltári, sajtóügyi előadója. Kós Károly (1883-1977) építész, író, grafikus, egyházkerületi főgondnok. Szász István (életrajzi adatai sajnos nem fellelhetők) ügyvéd, a kolozsvári egyházmegye gondnoka. Teleky Mihály a jelzett időben református teológiai professzor az újszövetségi tanszéken, „Simon Simon” fedőnéven a politikai rendőrség ügynöke.

[10] A beszerzési kísérletre nézve ld.: Molnár, 2010. 356-363. p.

[11] Nagy István (1916-?) a korszakban aranyosgyéresi lelkész. Id. Nagy Géza teol. tanár fia, a korábban említett ifj. Nagy Géza öccse.

[12] 1956-ban előbb Bereczky Albert hivatalban lévő dunamelléki püspök, majd Ravasz László nyugalmazott dunamelléki püspök is járt Erdélyben. Előbbi hivatalosan, a Magyarországi Református Egyháznak a kommunista állam iránti elkötelezettsége mellett igazolásként, a romániai magyar reformátusokat hasonló magatartásra buzdítva tartott előadásokat. Ravasz rokoni magánlátogatás keretében találkozott teológiai tanárokkal és lelkészekkel. A Ravasszal való találkozás több megfigyelési, nyomozati és bűnügyi dossziében is vádpontként szerepel.

[13] ACNSAS. I017752/1/194-198. sz.

[14] Molnár, 2010. 367. p.

[15] ACNSAS. I017757/2/14-18. sz. A jelentés aláírói: Iosif Breban ezredes tartományi főnök, Emil Mărgineanu százados, ügyosztályvezető-helyettes.

[16] ACNSAS. I209947/12. sz. (A kolozsvári pártlapban megjelent támadások az egyházi iskolák államosítását készítették elő.)

[17] ACNSAS. I017752/1/86-87. sz.

[18] ACNSAS. R268544/1/57. sz.

[19] Uo. 58. sz.

[20] Uo. 11-13. sz.

[21] Uo. 60-63. sz. Vaida Vasile kommentárja: „Pleșiță elvtárs Mi egyetértünk az önök javaslatával. El van intézve és azt javasoljuk naponta kérjenek segítséget a Minisztériumtól.” Nevezett Pleșiță abban az időben a BM. Kolozsvári Tartományi Igazgatóságának a főnöke volt.

[22] A fedőnév Kovács Lajos főjegyzőt rejti.

[23] ACNSAS. R268544/1/55-58. sz. Juhász Istvánt 1957-ben zsarolással vették rá ügynöki kötelezvény aláírására. „Popescu” majd „Dénes János” fedőnéven, illetve saját nevéen jelentett. 1965-ben kizárták a hálózatból, ennek ellenére enigmatikus kapcsolatban maradt a román politikai rendőrséggel. Noha „Iulian” fedőnéven megfigyelés alatt tartották, esetenként felhasználták információszerezésre vagy dezinformálásra, miközben a professzor is igyekezett kamatoztatni állambiztonsági kapcsolatait. Bővebben ld.: Molnár, 2010. 246-354. p.

[24] ACNSAS. R268544/1/71-72. sz.

[25] A Statútum vonatkozó 81.§-a nem rendelkezik a szavazás módjáról, az esperesválasztás mikéntjét az egyházkerület hatáskörébe utalja.

[26] 1954-ben a katechizáció terén az ortodox egyház 1950-es zsinati rendelkezéséhez akarták igazítani a protestáns egyházak magatartását, de a két református egyházkerületet nem tudták azonos rendelkezésre rábírní. Vö. Molnár, 2001. 99-101. p.

[27] 1959-ben, hivatkozással a magyarországi forradalom alatt a Teológiai Intézet tanárai és diákjai közt eluralkodott „nacionalista” légkörre, a Vallásügyi Államtitkárság új szervezeti és működési szabályzatot készített az intézet számára, amelynek szerzője-szerzői mindezidáig ismeretlenek. Lényege, hogy teljesen állami ellenőrzés alá helyezték a teológia irányítását. Vö. Tőkés István: A Romániai Magyar Református Egyház élete, 1944-1989. Bp., 1990. 177-181. p.; Molnár, 2001. 114-116. p.

[28] ACNSAS. I233523/145-149. sz.

[29] ACNSAS. R289276/4-8. sz.

[30] Vö. Molnár, 2010. 456. sz. jegyz.

[31] A „biserică oficială” kifejezést használta, ami a „biserică oficială” = „hivatalos egyház” régies formája. Ugyanakkor a kontextusból egyértelmű, hogy Nagy Gyula azt a fajta egyházat értette ezalatt, amelyben a lelkész mindenekelőtt „hivatalnok”.

[32] ACNSAS. R289276/27-31. sz.

[33] Uo. 34-36. sz. A II. világháború idején, Románia kiugrása után a Dél-Erdélyben maradt magyar értelmiségieket internálták. Egyes lelkészek esetében megelégedtek a házi őrizettel.

[34] ACNSAS. R289276/19. sz. Szó szerinti fordításban: „Alulírott Nagy Gyula, nagyszebeni református esperes, született 1909. szeptember 27-én, néhai László és Ágnes gyermekeként, Nagyszeben Május 1. utca 11. sz. alatti lakos kötelezem magam, hogy mindig az Állambiztonság szerveinek rendelkezésére állok, hogy tudomásukra hozzak minden negatív cselekedetet, a rendszer ellenségeinek ellenséges megnyilvánulásait. Fentiekről, illetve a kapott feladatokról senkinek nem beszélek, tudván, hogy azt a Román Népköztársaság törvényei büntetik. Véleményemet igény szerint, szóban vagy írásban közlöm, és a »Körösi« névvel írom alá.”

[35] ACNSAS. R289276/9-12. sz.

[36] Az irat első oldalának margójára kézzel még a következőket írta a kolozsváriaknak címezve Avram Mihuş bukaresti százados 1962. április 20-án: „Onac elvtárs! Jelentse a III. Igazgatóságnak, hogy az utasítások szellemében hogyan járt el Vasilescu úgnök. Ahogy a feljegyzésből kitetszik, ellene volt C.C-nek [= Csutak Csabának], a mi jelöltünknek, és Tőkés mellett kardoskodott, ugyanakkor küldjön átiratot a Hunyad megyeieknek, hogy Vasilescu úgnök harcoljon a mi jelöltünkért, C. C.-ért és őt népszerűsítse. Határidő: 1962. 05. 11.”

[37] Itt a margóra a kolozsvári felettes tiszta a következőket írta: „Onac főhadnagy! Milyen utasításokról van szó? Azonnal jelentse, miért nem hajtotta végre!” ACNSAS. I017752/2/27-32. sz.

[38] János, Csongor: Alegere de episcop în Eparhia Reformată Cluj: numirea în funcție a protopopului de Sibiu, Nagy Gyula. In: Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România. Structuri de partid și de stat în timpul regimului comunist. III. Iași, 2008. 303-318. p.

[39] Jegyzőkönyv a Kolozsvári Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 1962. június 15-i rendkívüli gyűléséről, 2-4. p. – KREL.

[40] ACNSAS. I233523/145. sz.

[41] Uo. 135-139. sz.

13.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMXII

Csohány János: Trianon és a magyar református egyház

„Consummatum est” címmel jelent meg az Országos Református Lelkészegeyesület (továbbiakban: ORLE.) lapjának vezércikke 1920. június 12-én.[1] Jézus Krisztusnak a kereszten mondott utolsó kijelentése latin fordítását, amit magyarul azzal az egyetlen szóval szoktunk mondani, hogy „elvégeztetett”, választotta címül a szerző. Szerkesztői cikk, aminek nincs aláírása. Úgy vélte, a nemzetközi becstelenség jelzője lesz a Trianon kifejezés, a franciák fiai, unokái szégyellni fogják, hogy szabad országukban ilyen történt, Anglia és Amerika, sőt Franciaország elfogulatlanjai már is látják az igazságot. A bibliai Heródiás esetéhez hasonlította a szerző a trianoni békét, amikor az Keresztelő János fejét kérte és kapta meg Heródes királytól.

„A körülöttünk lappangó apró-cseprő nemzetek, kiket a történelem csak az árulások és királygyilkolások krónikájából ismer: ezek az állammá terjeszkedett ledér asszonyok csapodárságuk jutalmául megígértették az entente-hatalmakkal Magyarország fejét. Az entente-heródeseket megfogta az ígélet és idejében megjött bánatuk dacára is odaadtak bennünket a hóhérbárd alá. »Consummatum est«. »Elvégeztetett«. De azért feltámadunk. Elvégeztetett papíron a felosztásunk. Elvégeztetett tényleg is. A testünkön elvégezték a hentesmunkát. De a lelkünkön el nem végezhetik.”

Ahhoz azonban, hogy így legyen, vélekedett, meg kell őriznünk lelki egységünket az elszakított területek magyarságával. Felhívta a figyelmet arra, hogy a vesztfáliai béke I. P. M. Art. XIII. § 116. garantálja a magyar református egyház szabadságát.[2]

Debrecen 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig román megszállás alatt élt. A *Lelkészegeyesület* című újságot a románok cenzúrázták. A Nemzeti Hadsereg bevonulása után, 1920. április 14-én sor került Horthy Miklós kormányzó debreceni látogatására. A református Nagytemplomban Baltazár Dezső püspök mondott imát, áldást és megáldotta a Debrecenbe bevonult vasi gyalogezred zászlaját. A Református Kollégiumba is ellátogatott és ünnepségen vett részt a kormányzó, hiszen annak gyakorló elemi iskolájába járt. Találkozott volt iskolatársaival is és közvetlenül elbeszélgetett velük, valamint a Kollégium tanáraival és az egyházkerület vezetőivel.[3]

Az immár felszabadult városban 1920. június 23-án lelkészegeyesületi válaszmányi gyűlést tartottak, ahol Baltazár Dezső elnök ismertette a román megszállás körülményeit. Elmondta, a románok azzal érkeztek, hogy nincs hódítási szándékuk,

csupán a bolsevizmust kívánják leküzdeni, de nem mondtak igazat. A június 4-én Trianonban aláírt békediktátum ismeretében így summázta a közelmúltat és tekintett a jövőbe:

„Szenvedtünk sokat, de sem el nem csüggedtünk, sem kétségbe nem esünk. Tudtuk, hogy kinek hittünk. Az emberektől nem vártunk semmi jót. Tehát nem is csalatkoztunk. Istenbe vetjük reményünket. Az ő [sic!] törvénye szerint dolgozunk. Hazánk feltámadásának a sorsát is reá vetjük erős bizással. Az ő [sic!] nevéhez fogódzva nagy biztonsággal küzdünk, hogy magyar református egyházunk egységes teste meg ne szaggattassék; de megmaradván, legyen zsengeje a feltámadásra eljegyzett nagy Magyarországnak.”[4]

Református egyházunk egységes teste szétszakítását nem engedhetik, mert az „zsengeje a feltámadásra eljegyzett nagy Magyarországnak”.

A magyar református egyház egységének szellemében került megtartásra 1920. szeptember 28–30-án Budapesten a zsinati ülés. Ez az 1917. október 22-én összeült harmadik budapesti zsinat negyedik ülészaka volt, ami még a Trianon előtti, területileg csonkítatlan Magyarországon a Magyarországi Református Egyház legfelsőbb törvényhozó szervének számított, és aminek a mandátuma – tekintve, hogy egy zsinat megbízatása tíz évre szólt – még nem járt le. A zsinati tagok közül számosan érkeztek az elszakított területekről, így mintegy 78-an jelentek meg. Baltazár Dezső püspök lelkészi elnök és gr. Degenfeld József főgondnok világi elnök vezetésével zajlott le a háromnapos zsinati ülészak.

Harminctagú külügyi bizottságot választott a zsinat az elszakított területek református egyházaival tartandó összeköttetés céljából. Tudomásul vették, hogy a tiszáninneri püspök, Révész Kálmán volt kassai lekipásztor Miskolcra költözött és ott szolgálatra megválasztották. Arról nem érkezett híradás, hogy Németh István dunántúli püspököt, komáromi lekipásztort ottani püspöki székhelyéről a csehek csónakon átköltöztették a Duna déli partján maradt Komáromba, vele költöztetve a püspöki hivatal iratanyagát is. Németh István a Pápai Református Kollégium egyik termében alakította ki ideiglenes lakását, egy másik termében pedig a püspöki hivatala kezdett működni Tóth Endre akkori pápai hittanhallgató írónki tevékenységével, amíg aztán Kenesén Németh Istvánt lekipásztorrá nem választották, ahonnan püspöki hivatalát gyakorolta 1924-ben bekövetkezett haláláig.[5]

„Az erdélyi egyházkerületet utasította – a zsinat – és felhatalmazta, hogy a megszállás következtében szükségessé vált intézkedéseket tegye meg. A többiekre nézve kimondotta, hogy az egyes egyházkerületek és egyházmegyék megszállott részeinek adminisztrációját a rangidősebb egyházkerületi tanácsbírák és egyházmegyei gondnokok, illetőleg egyházmegyei tanácsbírák végezzék. A csekély számú egyházak a szomszédos egyházmegyéhez lesznek csatolandók.”

Az elcsatolt területek egyházkerületi és egyházmegyei bíróságainak működéséről szintén intézkedett a zsinat. A díjlevelekről kimondta, hogy azok csonkíthatatlanok, de ha a hívek nem tudják a természetbeni juttatásokat előteremteni, vagy csak nehezen, akkor az egyházkerület intézkedjék.[6]

A zsinat összetételéből és határozataiból világosan kitűnik, hogy az elszakított területek zsinati tagjainak többsége is természetesnek tartotta, hogy egyházuknak új állami kötelékbe kerülésével nem szűnik meg a Magyarországi Református Egyház (1907 óta ez volt a hivatalos neve) szervezeti egysége. Úgy gondolták, hogy majd a helyzet konszolidációja megadja erre a módot, hiszen miért is ne adná meg. Mivel nem politikai, közigazgatási szervekről, hanem az államtól e téren független egyházi közigazgatásról volt szó. Ez azonban egyáltalán nem volt ilyen természetes 1920 után az utódállamok kormányai számára. Ezek az új államalakulatok, különösen az óriási területtel gyarapodott Román Királyság féltékenyen óvakodott területi integritása megbontásának még a látszatától is. Csehszlovákia kimondottan liberális eredetű ateista, nyíltan egyházellenes magatartást tanúsított, a római katolikus egyháznak is meg-tiltotta, hogy Rómával kapcsolatot tartson és azt felettes hatóságának elismerje, kötelezte egy nemzeti katolikus egyház felállítására. Ennek ellenére az egri főegyházmegye továbbra is próbálta igazgatni a csehszlovák területre került egyházközségeit.

Feltehetjük a kérdést, mi lehetett az oka annak, hogy a zsinat vezetősége és tagjai látszólag nem vettek tudomást a Csehszlovákiában már kialakult és a többi utódállam részéről is, ha mérsékeltebb formában, de várhatóan jelentkező irányelvről, hogy a területükre került magyar egyházak ne tartozzanak szervezetenként a Csonka-Magyarországon maradt egyházukhoz. Láthatóan tisztában voltak ezzel, de megkísérelték a lehetetlent és úgy tettek, mint akik nem vesznek tudomást e tendenciáról, és bátran viszik tovább a közös igazgatást, hátha az utódállamok is előbb-utóbb tudomásul veszik a fait accompli-t, a befejezett és megmászhatatlan tényt. Kompro-misszumkések voltak bizonyos határokon belül. A Tanácsköztársaság egyházüldözései politikájában megtanulták, hogy akár az életük is veszélybe kerülhet, de az utódállamok nem bolsevik (illetve ateista, egyházellenes) berendezkedésű államok voltak. Románia, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és az Osztrák Köztársaság nem voltak egyház- és vallásellenesek, talán Csehszlovákiáról mondható el hasonló minősítés. A területükre került különböző felekezeti magyarok egyházi életét azért tartották állami kereteik között, mert integritásukat féltették. A hozzájuk került magyar római katolikusoknak sem engedték meg, hogy hivatalosan a régi magyarországi egyházszervezeti keretek között maradjanak, de a Rómához tartozást nem akadályozták, hiszen a saját területükön élő katolikus egyháznak is elismerték ezt a jogát. Az elcsatolt területek kisebb létszámú magyar római katolikus egyházait saját katolikus egyházukba olvasztották. Kivétel volt Csehszlovákián kívül Románia, utóbbi az erdélyi római katolikus püspökség autonómiáját és Rómához tartozását elismerte, annak ellenére, hogy annak hívei magyar nemzetiségűek voltak. Baltazár Dezső a Népszövetséghez intézett memorandumban is kérte a Magyarországi Református Egyház egységes igazgatásának megtarthatását, függetlenül attól, hogy egyes részei az utódállamok keretébe estek, de nem talált meghallgatásra sem akkori, sem az 1927-ben megismételt kérelme.[7]

A Zsidókhöz írott levél 10. fejezetének 38-39. versében találunk pregnáns magyarázatot az 1920. szeptember végi zsinati ülés magatartására: „Aki meghátrál, abban nem gyönyörködik a lelkem. De mi nem vagyunk a meghátrálás emberei, hogy elveszünk, hanem hitéi, hogy életet nyerjünk.” Baltazár Dezső zsinati elnök egy interjúban utólag így nyilatkozott a zsinat céljáról:

„A magyar kálvinista egyház alkotmányos életét és szervezetét megőrizni sértetlenül a legevidensebb nemzeti érdek, mert a régi Magyarországból ma már nincs épségben semmi más, csak egyesegyedül az egységes és még a régi Magyarországra is teljesen kiterjedő kálvinista egyházalkotmány. Óriási fontossága volt most is annak, hogy míg a nemzetgyűlés csak a Csonka-Magyarországról jöhetett össze és választhatta képviselőit, addig a mi zsinatunkon ott voltak a régi Magyarország egész területéről a választott képviselők.”^[8]

Kísértetiesen hasonlított a helyzet az 1849 és 1860 közötti időkére, amikor azért védte annyira többek között a magyar protestantizmus saját egyházi autonómiáját, és azért támogatta abban a magyar római katolikus egyház is, mert a kortársak úgy látták, hogy már csak az maradt a magyar alkotmányos szabadságból 1849 után, így ha a bécsi kormány ezen a téren is keresztülviszi akaratát, Magyarország önállóságának utolsó bástyáját is elveszítheti.^[9] A Trianon utáni közszereplő magyar reformátusokban igen élénken élt a pátensharc győzelmes megvívásának emléke, és azt magukra nézve követendőnek tekintették.

Figyelemre méltó az egykori reformátusok rendkívüli körültekintő okossága, ami megnyilvánult a zsinat munkájában, hogy miközben a trianoni béke után öt hónappal a békediktátum előtti Magyarország területéről összeült zsinaton azt juttatták kifejezésre, hogy fenn óhajtják tartani a Magyarországi Református Egyház régi igazgatását, vagyis az új határok ellenére azt egységesnek tekintették továbbra is, nagyon ügyesen, szinte rejtve intézkedtek arra az esetre, ha mégsem nyílnék alkalom a korábbi egységes igazgatás fenntartására. Az általunk idézet szakaszban

„az erdélyi egyházkerületet utasította és felhatalmazta, hogy a megszállás következtében szükségessé vált intézkedéseket tegye meg. A többiekre nézve kimondotta, hogy az egyes egyházkerületek és egyházmegyék megszállott részeinek adminisztrációját a rangidősebb egyházkerületi tanácsbírák és egyházmegyei gondnokok, illetőleg egyházmegyei tanácsbírák végezzék. A csekély számú egyházak a szomszédos egyházmegyéhez lesznek csatolandók.”

Tehát a zsinat utasította az erdélyi egyházkerületet, és felhatalmazta a megszállás következtében szükségessé vált intézkedések megtételére. Rendelkezett azokra az egyházkerületekre és egyházmegyékre nézve is, amelyek nem teljes területükkel kerültek idegen államba, mint az erdélyi, sőt amennyiben hosszú távúra sikeredik az

idegen államban létük kényszere (a zsinati szóhasználat szerint a „megszállás”), akkor a kis létszámú egyházközségekkel rendelkező csonka egyházmegyéknek a szomszédosokkal történő összevonása válik szükségessé. Ugyanígy intézkedett a zsinat az egyházmegyei bíróságok működéséről és a díjlevelek csonkítatlanságának fenntartásáról. Bölcs volt a zsinati döntés, mert tartósnak bizonyult az idegen államba tartozás, részint 1938-ig, részint 1941-ig maradt az elcsatolt református egyházak többsége idegen államok keretében, 1944–45-ben ismét visszakerültek az illető államokba. Az elcsatolt területek egyháztestjeinek átszervezése Trianon után formálisan a Magyarországi Református Egyház 1920. szeptember 28–30-i zsinatának határozata következtében, tehát törvényes alapon, autonóm elhatározásból történt, noha a külső kényszer okos belátása következtében.

A Trianonban aláírni kényszerült békében Magyarország – Horvát-Szlavóniát nem számítva – 282 ezer négyzetkilométernyi területéről 93 ezer négyzetkilométerre, vagyis egyharmadára, 18,2 milliós lakossági lélekszámáról pedig 7,6 millióra, vagyis a korábbi lakosság 43 %-ára csökkent. Az elcsatolt területeken 10,6 millió lakos élt, köztük 3,2 millió magyar.[10] Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Magyarországon 2,6 millió református a népesség 14,3%-át tette ki, míg az 1920. évi népszámlálás Csonka-Magyarországon 1,6 millió reformátust regisztrált, ami a népesség 21%-ára rúgott. Ez az arány a reformátusság százalékos részesedésének jelentős emelkedését eredményezte, de a kortárs magyar reformátusokat az nyugtalanította, hogy a római és görög katolikus népesség aránya is emelkedett, mégpedig 66,1 %-ra az 1910. évi 60,3 %-hoz képest. Attól tartottak, hogy a katolikusok az állami életben a reformátusok általában a protestánsok rovására sokkal nagyobb befolyásra tesznek szert, mint korábban. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a Csonka-Magyarország területére számított 1910. évi népesség református része 21,4 % volt, míg a római és görög katolikusoké együttesen 65 %.[11] Természetesen akkor a magyar politikai életben liberális éráról beszélhetünk, ami jobban tekintettel volt a bevett vallásfelekezetek törvény előtti egyenlőségére és viszonyosságára, mint az 1920-as évek ún. „keresztény kurzusa”. Utóbbi a háborús összeomlásért, a Károlyi Mihály országlásáért, a Tanácsköztársaságért, Trianon csapásáért a szabadkőműveseket, zsidókat és protestánsokat – olykor fordított sorrendben – tette felelőssé. A kortárs protestánsok aggodalmai tehát nem voltak alaptalanok.[12]

Tanulmányunk elején érzékeltettük némileg azt a lelki sokkot, amit Magyarország jelentős részének idegen megszállása már 1918–19-ben okozott. A Tanácsköztársaság léte miatt a győztes hatalmak Magyarországgal egyéves késéssel írták alá a békeokmányt. A szomszédos államokkal, de Németországgal és Ausztriával (hogy most a távoli Bulgáriáról és Törökországról ne beszéljünk), már 1919-ben megtörtént a békekötés és delegációikat meghallgatták, a békefeltételek enyhítéséért, különösen területi integritásuk védelme érdekében tett kifogásaiknak részben helyt adtak. A magyar közvélemény joggal hihette, hogy a békekötés a színmagyar lakosságú területeket nem hagyja a szomszédos hódítók kezén. Ezzel vigasztalták magukat és egymást. Erről szóltak lelkészeink prédikációi, cikkeztek az egyházi újságok. Nem ez történt. 1920. január 15-én Párizsban megismerte a magyar béke delegáció a rettentő feltételeket. Ez sokkolta igazán az országot, a maradéknak szántat és a már Nyugat-Magyarország kivételével gyakorlatilag elcsatolt területek magyarjait, de a magyar államhoz ragaszkodó más nemzetiségűeket, németeket, zsidókat, örményeket, ruszinokat, sőt még a szlovákok egy részét is. A magyar református egyház vezetői, lelkészei megállták a helyüket

ebben a nehéz időben. A négyéves világháborúban nagy emberi és anyagi veszteséget szenvedett országban, a két ún. forradalom, a világháborúnál is több halálos áldozatot követelő influenza világjárvány (az ún. „spanyolnátha”), háborús özvegyek és árvák, munkanélküliség, éhezés, lakásínség, sokszor hónapokig vasúti vagonokban lakó menekültáradat közepette lelkeszeink prédikációikban az evangélium és a politikai okosság reménységét prédikálták a gyülekezeteknek, tartották bennük a lelket. Ez olvasható a korabeli prédikációs kötetekben, a prédikációkat közlő folyóiratokban, egyházi hetilapokban, traktátusokban. A hit erősítése, a hazaszeretet, a magyarsághoz való hűségre buzdítás, az egyház melletti megmaradás a megszállt területeken a magyarság önazonossága megtartásának mentsvára is volt. Tervek születtek egyesületek és magánszemélyek részéről, hogyan kellene a református egyházat vagy az egész országot átalakítani, reformálni.[13] A hivatalos egyház és különböző egyháztársadalmi mozgalmak, melyek mindinkább a belmisszió és diakónia, valamint a teológiai megújulást munkálták, a második világháború végére valósággal átforgalmazták pozitív értelemben a magyar református egyház belső életét nem csupán Csonka-Magyarországon, hanem az elszakított területek egyházaiban is. Sajnos terjedelmi okokból mi most ezekkel nem foglalkozhatunk, csupán arra szorítkozunk, hogy a Trianon következtében létrejött Csonka-Magyarországon és az utódállamokban áttekintsük az új magyar református egyházak szervezetét.

Csonka-Magyarországon maradt négy egyházkerület, amelyről az 1881-ben csatlakozott ötödik, az erdélyi kényszerűleg levált. A négy kerület mindegyike komoly területi veszteséget szenvedett. A dunamelléki a déli, a dunántúli a Dunától északra lévő, a Nyugati-felvidékre kiterjedő, ugyanígy a tiszáninneri a Felvidék keleti, a tiszántúli a Kárpátaljától Bánát déli határáig, beleértve az egykor Erdélyhez tartozott Partium területét veszítette el.

Ausztria 4 ezer négyzetkilométert kapott Nyugat-Magyarországból 292 ezer lakossal, akikből 26 ezer volt magyar, a reformátusok száma néhány ezerre rúgott. Az osztrák református egyház Landessuperintendenciája igazgatása alatt állt.

Csehszlovákia 63 ezer négyzetkilométer területet kapott 3,5 millió lakossal. Ebből 1 072 000 volt magyar, a reformátusok száma 217 ezer. 1923-ban Léván tartotta alkotmányozó zsinatát, melyet a Csehszlovák Köztársaság csupán évek múlva hagyott jóvá. A történelmi hagyományoknak megfelelően Dunántúli Egyházkerületnek nevezték a pozsonyi székhellyel megalakult egyiket, a másikat Tiszáninneri Egyházkerületnek hívták és Rimaszombat lett püspöki székhelye. A harmadik a Kárpáti Kerület a volt Tiszántúli Egyházkerülettől elcsatolt részeket ölelte fel, ott munkácsi székhelyén 1923-ban iktatták be a püspököt. E kerület megalakításának jogi folyamata sokáig elhúzódott, csupán 1932-ben ismerte el a prágai kormány.

Románia 103 ezer négyzetkilométer területet kapott 3,5 millió lakossal, akik közül 1 664 000 volt magyar, közülük 719 000 református. Erdély 1541-től 1868-ig önálló ország volt, református egyháza 1564-ben kapott az országgyűléstől szabad vallásgyakorlati jogot. 1881-ben a Debreceni Zsinaton egyházkerületként egyesült a Magyar Királyság addigi négy egyházkerületével egy országos egyházzá. 1921-ben az erdélyi egyházkerület püspöke letette a hűségesküt Bukarestben, ezzel a román kormány elismerte ezt a református egyházkerületet.

1922-ben iktatta be hivatalába Nagyváradon a Tiszántúli Egyházkerülettől elcsatolt területen alakult Királyhágómelléki Egyházkerület közgyűlésén annak új püspökét Nagy Károly erdélyi püspök. A román kormány azonban az elismerését 1926-ig halogatta, a két romániai magyar református egyházkerület zsinatának megtartását 1929-ben engedélyezte, amikor is Kolozsvárott egyesült Romániai Református Keresztyén Egyház néven a két ottani egyházkerület. 1940 augusztusában a II. bécsi döntés értelmében a Királyhágómelléki Református Egyházkerület legnagyobb részét Magyarország visszakapta, ezért a kerület akkor megszűnt, és visszatért a Tiszántúli Református Egyházkerület kebelébe. A II. világháború után ismét Romániának adták a nagyhatalmak ezt a területet, és az egyházkerület újjáalakult. A II. bécsi döntés Észak-Erdélyt is visszaadta Magyarországnak, maga Kolozsvár is visszatért a Magyar Királysághoz, minek nyomán az Erdélyi Református Egyházkerület jó részét is az anyaországhoz csatolták. 1944-ben ismét román uralom alá került, amit az 1947. évi párizsi béke szentesített. 1990-ben a két egyházkerületből álló Romániai Református Keresztyén Egyház 1 millió taggal számolt.

A Szerb-Horvát-Szlavón Királyság 21 ezer négyzetkilométer területet kapott Magyarországból 1,6 millió lakossal, amiből 461 000 volt magyar. A reformátusok száma 49 826 volt, de ezek 37 magyar, 12 német, 2 cseh és horvát gyülekezetben éltek. A Jugoszláv Királyság 1930-ra engedélyezte zsinat összehívását, az kidolgozta a Jugoszláv Királyság Keresztyén Református egyházának alkotmányát, megválasztotta első püspökét. Az állam elismerte az egyházat, megerősítette alkotmányát és püspökét, valamint vezető tisztségviselőit.[14] A világ magyar reformátussága 1920 után is érezte összetartozását és sikeresen ápolta a testvéri kapcsolatokat. Az 1920-as években az amerikai magyar reformátusok többször jelentős anyagi segítséget nyújtottak az anyaország reformátusságának, később az anyaország nyújtott segítséget az elcsatolt területeken élő reformátusoknak, anyagi téren sokszor illegálisan, mivel az utódállamok azt büntetendő cselekménynek tartották. Ezért kellett Makkai Sándor erdélyi püspöknek 1936-ban lemondania és az anyaországba repatriálnia. A román titkosszolgálat felderítette és dokumentálta, hogy a magyar kultuszminisztériumban mikor, milyen összegű pénzsegélyeket vett fel erdélyi iskolák fenntartására.[15]

[a cikk elejére.](#)

[a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

[1] *Lelkészegegyesület*, 1920. 23-24. sz. (június 12.) 65-66. p.

[2] Uo.

[3] *Lelkészegegyesület*, 1920. 11-12. sz. (március 20.) 39-41. p.; Horthy kormányzó. In: *Lelkészegegyesület*, 1920. 15-16. sz. (április 17.) 47-48. p.; Vö.: Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919-1931). In: *Debrecen története, 1919-1944.* 4. köt. Szerk.: Tokody Gyula. Debrecen, 1986. 166.,185.,189. p. A Debrecenbe bevonult magyar ezredet a díszszemle után a Református Kollégiumban helyezték el, mert a románok járványügyi szempontból is veszélyes állapotban, egyébként is lepusztítottan hagyták a laktanyákat. Horthy kormányzónak a Kollégiumban tett látogatását Veress Géza nem említette.

[4] Baltazár Dezső: Elnöki megnyitó az O. R. L. E. választmányi gyűlésén. In: *Lelkészegegyesület*, 1920. 25-26. sz. (június 26.) 69-70. p.

[5] Tóth Endre debreceni teol. professzor közlése 1957 és 1961 között, amikor az általa vezetett egyháztörténeti és egyházjogi tanszék szemináriumi könyvtárának diák-könyvtárosa (szeminaristája, kulcsosa) voltam.

[6] Sütő Kálmán: A zsinat. Vegyesek. In: *Lelkészegyesület*, 1920. 40-42. sz. (október 17.) 101-103. p.

[7] Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Bp., 1983. (Studia et Acta Ecclesiastica, 5.) 277. p.

[8] Baltazár püspök a tanügyi rendeletekről és a zsinati tagok igazoltatásáról. In: *Lelkészegyesület*, 1920. 40-42. sz. (október 17.) 101. p.

[9] A pátenszküzdelem 150. évfordulóján a téma kiterjedt irodalmából ld.: Csohány János: Leo Thun egyházpolitikája. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2010. 2. sz. 83-90. p. (Apparátusában a legújabb irodalom is megtalálható.)

[10] Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 1999. 145. p.

[11] Karner Károly: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen, 1931. 5-6. p.

[12] L.[encz Géza]: Kereszt alatt nyögő egyház. Vezércikk. Megnyitó beszéd október 31-én. In: *Lelkészegyesület*, 1920. 43. sz. (november 1.) 105-106. p. Hangsúlyozta, hogy a magyar protestantizmus a legnagyobb vesztese a háborúnak és az országcsönkítésnek, mert oda- vannak pótolhatatlan területei és a katolicizmus arányszáma a csonka országban a korábbi 50%-ról 66-67%-ra emelkedett. Ugyanebben a lapszámban a *Vegyesek* című rovatban, Zichy János grófnak az országos katolikus nagygyűlésen a magyar katolikusság programjából olvashatunk *Harci riadó a protestantizmus ellen* címen részletet: „Ebből a szép Magyarországból a szó szoros értelmében való Regnum Mariánumot fogunk alkotni.” (Uo. 108. p.) Ehhez hasonló cikkeket más református sajtóorgánumban is találunk, és a katolikus túlsúly 1944-ig visszatérő téma volt protestáns részről.

[13] Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére. Bp., 1918. (1. kiad.); Debrecen, 1925. (2. kiad.) *Lelkészegyesület*, 1925. 25. sz. melléklete. Facsimile kiadásban: Csohány János: *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról*. Debrecen, 2004. 53-79. p.; Nagy István: A református egyház helyzete és teendői Csonka-Magyarországon az 1920-iki trianoni békekötés után. *Mezőtúr*, 1922. 39 p.; *Új Reformáció* 1918-19. évfolyamaiban a Budapesten, 1918. október 27-én alakult Országos Református Tanács által kidolgozott országos református reformprogram az *Új Reformáció* induló számában olvasható. Vö.: bolyki jános – ladányi sándor: A református egyház. In: A magyar protestantizmus, 1918–1948. *Tanulmányok*. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Bp., 1987. (továbbiakban: Bolyki-Ladányi, 1987.) 32-34., 44-48., 114. p. Az Országos Református Tanács Péceli Kör néven folytatta munkáját Forgács Gyula péceli lelképásztor vezetésével, újságot is indított *Reformáció* címmel. „A péceli konferencia programja (1920. augusztus 17-20.)” megjelent a *Reformáció* Könyvtára 1. füzetében: Bp., é. n. [1920]. Ladányi Sándor: A Péceli Kör megalakulásának félszázados évfordulójára. In: *Református Egyház*, 1970. 198-199. p. A Péceli Kör 1921. augusztus 23–24-én Kunhegyesen tartott ülésén gyakorlatilag az 1918. október 27-i memorandumát fogadta el újra, amit aztán az általunk említett 1921. szeptember 28–30-i zsinat elé terjesztettek, s ami azt szakbizottságnak adta ki. A Kunhegyesi Memorandum teljes szövegét közölte: *Reformáció*, 1921. Különszám. 181-186. p.; Tóth Endre: Az általános keresztyénség és a történelmi kálvinizmus vitája és tanulságai. In: *Uó: Részletek XX. századi egyháztörténetünkéből*. Debrecen, 1960. 40-47. p.

[14] A területi és lakossági adatok forrása: Bertényi Iván – Gyapay Gábor: Magyarország rövid története. Bp., 1992. 519. p. Az elcsatolt területek reformátusságának lélekszámára, valamint egyházzá szerveződésére, állami elismertetésére vonatkozó információk forrása: „Tebenned bízunk eleitől fogva...” A magyar reformátusság körképe. Szerk.: Barcza József – Bütösi János. Debrecen, 1991.; Peyer-Müller, Fritz: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre. Bp., 1995. (LUX Nemzetközi Teológiai Könyvtár, 16.) A Romániához csatolt területek 1920-as református lélekszáma nem volt meg a „*Tebenned bízunk eleitől fogva...*” c. kötetben, annak forrása: Bolyki-Ladányi, 1987. 43. p. Megjegyzem, hogy e kötetben egészen más adatok szerepelnek az elcsatolt és a Csonka-Magyarország reformátusságának adataiként, mint amiket felhasználtam.

[15] Dezső László nyá. tábori esperes, alezredes, Debrecen-Nagytemplomi-északi egyházközségi lelképásztor, principálisom közlése, amit Makkai László akadémikus, debreceni teológiai tanszékvezető professzorom megerősített.

13.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMXII

Fazekas Csaba: „Forradalom után”. Eltérések Cherrier Miklós egyháztörténetének 1847. és 1856. évi változatai között*

Cherrier Miklós János (1790-1862) a nagyszombati érseki líceum tanára, pozsonyi kanonok, siklósi apát stb. a 19. századi magyarországi kánonjog, illetve egyháztörténetírás ismert művelője volt. Prédikációinak, köszöntőinek megjelentetése mellett írt egy-egy nagy terjedelmű egyetemes egyháztörténeti monográfiát magyar és latin nyelven,[1] valamint egyházjogi összefoglalásokat is.[2] Ezek mellett kortársai, illetve az utókor elsősorban az 1856-ban kiadott magyar egyháztörténeti monográfiája kapcsán ismerhette a nevét.[3] Utóbbi fogadtatása nem mondható épp pozitívnek. Bár több alkalommal idézték egyháztörténeti tanulmányokban, jelentősebb hatásról nem beszélhetünk. Fraknói Vilmos például egy recenziójában „gyarló compendium”-nak minősítette,[4] de több mint száz évvel később katolikus egyház-historiográfiai tanulmányában Vanyó Tihámér is úgy beszélt róla, hogy „ámbár nagy anyagot ad következetes szerkezeti keretben, már megjelenésekor nem felelt meg a tudományos igényeknek, és nyelve csikorgóan nehézkes”. [5]

E negatív minősítéseket részben indokolta, hogy Cherrier kortársa, illetve egy pályázaton vetélytársa, Lányi Károly (1812-1856) monográfiája[6] sokkal jobb fogadtatásban részesült. A szóban forgó pályázatot a magyar katolikus püspöki kar írta ki 1845-ben azzal a céllal, hogy ösztönözze egy magyar nyelvű, a hazai katolikus egyháztörténetet monografikus igénnyel feldolgozó munka születését. A felhívásra csak Lányi és Cherrier nyújtotta be pályamunkáját, mint ahogy – az ekkor eredménytelen, majd a szabadságharc leverése után – a püspöki kar által megújított pályázatra is.[7] Bár valamennyi bíráló Lányi munkáját tartotta jobbnak, sőt, sokkal jobbnak, mégis Cherrier kötete jelent meg 1856-ban (esztergomi érseki jóváhagyással), csak találgatni tudjuk, hogy ebben Lányi fiatal korban bekövetkezett halála mellett Cherrier esetleges ügyes „lobbizása” (kapcsolatrendszere) is szerepet játszhatott.

Cherrier az 1850-es évek első felében lényegében ugyanazt a kéziratot nyújtotta be, mint 1847-ben. Fontosnak tartotta ugyanakkor, hogy az egyház közelmúltját, „jelenkortörténetét” is beépítse munkájába, ezért néhány fejezetet kiegészített illetve átdolgozott. Tudatosan törekedett arra, hogy az egyháztörténetet a legutóbbi napokig értelmezze, mintegy a múltból az aktuális jelenkorig vezesse olvasóját. A kötet végső szövegét csak a nyomdába adás előtt alakította ki, előszava tanulsága szerint 1856 májusában,[8] s részletesen, több helyen ismertette például nemcsak a Szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról 1854 decemberében alkotott dogmát, hanem a Habsburg Birodalom és az Apostoli Szentszék között 1855 augusztusában kötött konkordátumot is.[9]

Logikusan következett ebből, hogy foglalkoznia kellett az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeivel is, ezt meglehetősen sajátos stílusban és értékeléssel

tette, minden vonatkozásban közvetítette az önkényuralom korának katolikus egyházi álláspontját.[10] Alábbiakban néhány válogatott szemelvény közlésével Cherrier munkájának eredeti (1847-ben íródott) kéziratát[11] kívánjuk összehasonlítani az 1856-ban megjelent, nyomtatott változattal – úgy gondoljuk, ez az összevetés érdekes tanulságokkal szolgál.

Cherrier történetírói alapfelfogása eredeti kéziratából is kitűnt: mélyen elítélte a forradalmi jellegű változásokat, a reformkor politikai folyamatait az egyház szempontjából rendkívül károsnak tekintette, viszont nagyon is pozitívan méltatta az uralkodó tevékenységét, feltétlen bizalommal tekintett a Habsburg-házra. Soraiból a minden változást veszélyesnek tartó, állagőrző konzervativizmus felfogása rajzolódik ki, annak sajátos, a katolikus egyház aktuális állapotát (kiváltságait) minden eszközzel fenntartani kívánó véleménnyel együtt. Az 1856-ban kiadott kötetében az 1848-as forradalmat lépten-nyomon nemzeti szerencsétlenségnek, híveit lázadóknak minősítette, a cs.kir. csapatokat az igazságot helyreállító hadseregnek, Ferenc Józsefet pedig bölcs és igazságos uralkodónak. A magyar egyháztörténetet amúgy három nagy korszakra osztotta: a kezdetektől az Árpád-ház kihalásáig (1301), majd I. Ferdinánd trónra lépéséig (1526), és onnan saját jelenkoráig. Az utolsó időszakot nyilvánvalóan a Habsburg-ház magyarországi uralmával azonosította, szerencséjére ez éppen egybeesett a reformáció-ellenreformáció időszakával, az újkorral stb. Ez utóbbi részben külön alfejezetekben végigtekintett valamennyi egyházmegye történetén, elsősorban az érsekek és püspökök személyére, illetve tevékenységére koncentrálna. Valamennyi esetben kiegészítette 1847-es kéziratát az azóta bekövetkezett személyi változások ismertetésével és azok értékelésével. Ez több esetben érezhetően nehézséget okozott számára, hiszen újra kellett értékelnie egyes főpapok 1848–1849-es szerepvállalását.

A reformkor utolsó időszakában bekövetkezett halálesetek nyomán több magyar érseki, illetve püspöki szék is betöltetlen volt 1848 tavaszán: az esztergomi érsek 1847 szeptemberében, az egri érsek, illetve a székesfehérvári püspök 1847 decemberében, a szepesi ugyanazon év márciusában, a győri egy évvel később (1848. március 7-én) hunyt el. (A váci püspökség 1845 óta vacantiában, vagyis üresedésben volt.) Ocskay Antal kassai püspök 1848 szeptemberében hunyt el.[12] A Batthyány Lajos vezette magyar kormány kieszközölte néhány kinevezést az uralkodótól 1848. június 25-én: Hám János szatmári püspök esztergomi, Lonovics József csanádi püspök egri érsek lett, utóbbi egyházmegyéjébe püspökként Horváth Mihály került, szepesi püspöknek Jekelfalussy Vincét, székesfehérvárinak Karner Antalt nevezték ki. A pápa azonban ezeket a kinevezéseket nem erősítette meg, nem történt meg az egyházi jóváhagyás (praeconisatio).[13] Ráadásul az 1849. évi megtorlások során több főpapot is eljárás alá vontak a magyar oldal iránti vélt vagy valós elkötelezettség miatt, lemondattak tisztségükről, vagy szabadságuktól is megfosztották őket, az önkényuralom támaszának szánt katolikus egyház belső szervezetét is – elsősorban új érsekségek szervezése folytán – átalakították.[14]

* * *

Cherriernek ezt az éppen mozgásban lévő, sokszor zavaros állapotot kellett megörökítenie, pontosabban 1847-es munkáját ilyen szellemben átírnia.[15] Bemutatásában azonban az 1850-es évek közepe nem zavaros, átalakuló állapotokat talált a katolikus egyházban, épp ellenkezőleg: a kívánatos egység, a vallásosság fejlődése időszakának, valóságos virágkornak látta saját időszakát. A legérdekesebb azonban, hogy mindenkor az éppen hivatalban lévő püspököket magasztalta, mint kiknek „bölcis kormányzása” a vallás felvirágoztatására, a társadalom felemelkedésére stb. vezet. Akit 1847-ben még pozitívan láttatott, azt 1856-ban csak akkor tüntette fel kedvező színben, ha 1848–49-ben Habsburg-hű álláspontot képviselt, és a megtorlásoknak nem volt elszenvetője. (Több esetben nem változtatott 1847-es szövegén, akkor, amikor például ugyanaz a főpap töltötte be a méltóságot, s nem kellett a negyvennyolcas tevékenység következtében a „minősítésen” változtatnia.)

Figyelemre méltó például Lonovics József esete, akit jellemző módon egy helyen „kiretusált” a monográfia szövegéből. (Az 1840-es évek elejének egyházpolitikai vitáira utalt, melyben – római utazása és XVI. Gergely pápával való közvetlen tárgyalásai révén – Lonovics kulcsszerepet játszott.) A két szöveg így hangzik:

Cherrier, 1847. 309. p.	Cherrier, 1856. 494-495. p.
Mennyi buzgósággal e tárgy érleléséhez járultak ő herczegsége, országunk [volt fő]áldora, Kopácsy József s Lonovics József csanádi püspök ő nagyméltósága [...] Egyházi jogunk[16] [...] lapjaiból kiviláglik.	Mennyi buzgósággal e tárgy érleléséhez járult boldogult érsekünk s országunk áldora Kopácsy József [...] Egyházi jogunk [...] lapjaiból kiviláglik.

A csanádi püspökség újkori történetének leírását pedig Lonovics kapcsán teljesen megváltoztatta:

Cherrier, 1847. 230. p.	Cherrier, 1856. 353-354. p.
<p>Török Antal, ki szintén csanádi prépost s káptalani helynök lévén, 1832. évben püspöknek nevezetett, két év múlva azonban meghalálózván, széke krivinai Lonovics Jósefre, Csanád megye mostani jeles püspökére szállott. Ez egri főmegye kanonoka, s királyi tábla egyházi főnökéből 1834. évben püspöknek kineveztetvén, s a megyét kormányozni, apostoli buzgósága, szelídsége, bölcs tapintata által, mellyel minden körülményekben feltalálja magát, de főleg tudományon alapult ékes szónoklata által, mellyel a megyékben, különösen pedig hongyűlésekben bár melly színű pártot maga után ragad, olly diplomatikai polczra emelkedett, hogy őt a csanádi püspökök közül eddig talán senki fel nem múlta. Megyeje igazgatása mellett pedig sz.[ent] vallásunk terjesztését az egyházi fegyelem fentartását, főb s alsóbb tanodák, s más tudományos, sőt közhasznú intézetek alapítását vagy felsegítését fő czéljául tűzvén ki magának, az egyház s haza szellemében s érdekében szünet nélkül dicsően működik. A többi tetteiről máshol szólándunk.</p>	<p>Török Antal, ki szintén csanádi prépost s káptalani helynök lévén, 1832. évben püspöknek nevezetett, két év múlva azonban meghalálózván, széke krivinai Lonovics Józsefre szállott. Ez egri főmegye kanonokja s királyi tábla egyházi főnökéből 1834. évben püspöknek nevezetvén ki, egyházmegyeje kormányát többnyire helynöke által viseltette, maga pedig országlati ügyekkel foglalkozott. 1848-ik évben a magyar ministerium előterjesztése által egri érseknek nevezetett. A gyűlés september 28-tól kezdve forradalmi alakot öltvén magára, V. Ferdinánd törvényes királyunk azt october 3-án szétoszlatta. De a gyűlés törvényes királyunk intézkedését nem tekintve, tanácskozásait folytatta. Minthogy pedig Lonovics érsek azokban is részesültnek mondatott, a forradalom szerencsés legyőzete után annak egri érsekségre történt kineveztetése visszavonatott. Sőt a volt érsek fogság s perbe idéztetett. Ennek következése lón, hogy a csanádi püspökségről is lemondván, magán életre királyi kegyelemdíj mellett Austriába, a melki kolostorba utasított, jelenleg pedig Bécsben tartózkodik.</p>

Látható, hogy az utóbbi szövegben, bár próbált távolságot tartani a bécsi udvar által meghurcolt főpap minősítések (például úgy fogalmazott, hogy Lonovics a forradalmi országgyűlésben „is részesültnek mondatott”), a reformkori eseményeket is teljesen negligálta, sőt még negatív színben is feltüntette, azt a látszatot keltvén, hogy a püspök nem foglalkozott a csanádi egyházmegye ügyeivel. 1847-es szövegében pedig pont azt részletezte, milyen nagyszerű volt püspöki teljesítménye. A csanádi püspökség 1848-as történetéről szóló beszámolója szintén nagyon tanulságos a szóhasználat szempontjából: „Lonovics után csanádi püspöknek Horváth Mihály hatvani lelkész s címzetes prépost még a magyar ministerium előterjesztése következtében nevezetett. Azonban ő szintén a szerencsétlen magyar

forradalom szelleme által elragadtatván, annak végéig mint Cultus minister abban buzgólkodott. A forradalom örökös királyunk fegyverei által szerencsésen legyőzve, Horváth püspökségét, melyre a pápai megerősítést úgy sem nyerendette, elhagyván, az országból elillant, annál inkább, minthogy kineveztetése már annak előtte is megsemmisített.” (Cherrier, 1856. 354. p.) A folytatásban az 1849 után kinevezett Csajághy Sándor püspökségét a szokásos fordulatokkal jellemezte. („Bölcs tapintattal s szelíd egyházi szellemmel buzgón működik, a nevelési intézeteket, a tudományokat, s az azokkal foglalkozókat nagylelkűleg pártolja.”)

Jellemző, hogy több egyházmegye esetében nem is tett említést arról, hogy 1848 júniusában új főpap került a főpapi méltóságba, például a szepesi püspökség kapcsán „átugrotta” Jekelfalussy Vince, az egri érsekség kapcsán pedig Lonovics kinevezését. (Cherrier, 1856. 359., 398. p.) Ahol szóba hozta az esetet, ott a kinevezések törvénytelenységét, a pápa általi meg nem erősítését, 1849 utáni megsemmisítését hangsúlyozta – kivéve azoknál, akik a szabadságharc alatt elkötelezték magukat a cs.kir. oldal támogatása mellett. A székesfehérvári püspökség kapcsán például úgy fogalmazott, hogy a pozitívan méltatott, jótékonykodó Barkóczy László halála után „a megürült püspöki széket Karner Antal leköszönése után m. Farkas Imre azon megye kanonokja nyerte meg”. (Cherrier, 1856. 392. p.) Vagyis eltekintett annak említésétől, hogy Karnert szintén 1848. június 25-én, a Batthyány-kormány tevékenysége nyomán nevezték ki székesfehérvári püspöknek. Karner győri püspökségéről fontosnak tartotta megemlíteni, hogy miután Sztankovics János püspök 1848-ban elhalálozott, „utódának m. Karner Antal győri kanonok, címzetes püspök, s a hajdani k. magyar bécsi Kancellária előterjesztő tanácsnoka nevezetett, s jelenleg a megyét szerencsésen s atyailag kormányozza”. (Cherrier, 1856. 366. p.)

Akadnak olyan püspökök, akiknek 1848–49-es szerepvállalásáról egyszerűen semmit nem írt, még annyit sem, hogy a forradalmi mozgalmakban való érintettsége miatt mondott le méltóságáról. Például a fogarasi görög katolikus püspökséget 1833 óta betöltő Leményi János (Ioan Lemeni) sorsa a letartóztatás, majd 1850 márciusában hivataláról való kényszerű lemondás lett. Tevékenységét Cherrier kéziratában és kötetében ugyanazokkal a pozitív szavakkal méltatta („számos nem egyesült görögöket az ősi egyház kebelébe visszavezetve, őket szent vallásunk tartalma, kegyeszei s minden élvezeteivel dúsan megismertette”), viszont 1848 utáni meghurcolására még csak nem is utalt, csak annyit írt, hogy „a püspökség legújabbán megürülve” később érseki rangra emelkedett, s a posztot Suluțiu Alexandru Sterca (Szerka Sándor) töltötte be. (Cherrier, 1856. 402. p.) (Leményi egyébként 1861-ben Bécsben hunyt el.)

Tanulságos az esztergomi főegyházmegye leírásával foglalkozó szövegrészek összehasonlítása. Kopácsy érsek 1847 szeptemberében hunyt el, Cherrier – kéziratának tanúsága szerint – gyorsan neki is látott a vonatkozó szövegrész átírásához. Először is a jelen idejű szóhasználatot mindenhol múlt időre változtatta, továbbá számos, a főpapra nézve – mintegy „feleslegessé” vált – pozitív méltatást kihúzott a szövegből.

Cherrier, 1847. 224. p.	
<p>Rudnay bíbornok kezdette munkái hét évi széküresség, <i>szerecsétlen</i> [az] építész balfogásai, s az idő mindent romboló vas fogai által rosz karba jutván, szakértő s tevékeny utódat igénylének. E tulajdonok Kopácsy József veszprémi püspökben öszpontosulva lévén, honunk többi nagy s dicső férfiai közül ő neveztetett ki esztergomi érseknek. Ámbár pedig hazánk e legfőbb méltóságát <i>kitűnő</i> szerénységgel több ízben leköszönné, elvégre mégis a fejedelem, <i>haza s egész egyház óhajtságának</i> engedve, azt 1838. évi decemberben elfogadá, s atyai gondoskodása által új életet esztergomi <i>bús</i> főmegyénben tüstént gerjeszteni kezdett. <i>Azóta magas állásánál fogva</i> honunk egyházát, mint főáldor, főmegyénket mint érsek, híveit mint szeretetteljes atya [1847. évi szeptember 18-ig] igazgatta, gondait <i>egyedül</i> a haza s egyház ügyeire fordítva, s bölcsen mind a kettőt átkarolva, józan tapintattal kormányozta. <i>Hogy szent hitünk naponkint szerencsésen terjed, az erkölcsiség s erény növekedése, a tudományok s művek kegyes pártolása alatt haladnak, tudósok s műkedvelők, kiket külföldi utazásokra nagylelkűleg ajánlott, költségek mellett évenként felszerkenteni szokott, szaporodnak.</i> Alatta számos világi s egyházi intézetek bőkezűsége által vagy újdán alapítottak, vagy felsegítették. <i>A nép magzataival együtt dicsőleg neveltetik, árvák, özvegyek s minden más nemű szegények enyhülést nyernek tőle, az ország, nemzet, trón ügyeiben hongyűlések alkalmával lényeges részt vévén, s mindeniket a törvények szelleméhez képest erélyesen támogatván, honunkat valódilag boldogítja, s azt pompás, roppant, legfinomabb ízlésű épületekkel herczegi bőkezűséggel ékesítette. Adja Isten! hogy nemes lelkű terveit szerencsésen végrehajthassa, s érlelhessen – boldog jövendőre!”</i></p>	<p>Rudnay bíbornok kezdette munkái hét évi széküresség, az építész balfogásai, s az idő mindent romboló vas fogai által rosz karba jutván, szakértő s tevékeny utódat igénylének. E tulajdonok Kopácsy József veszprémi püspökben öszpontosulva lévén, ő esztergomi érseknek neveztetett. Noha pedig hazánk e legfőbb méltóságát példás szerénységgel vonakodnék elfogadni, mindamelllett a kormány ismételi felszólításának engedve, azt 1838. évi decemberben elfogadá, s atyai gondoskodása által új életet esztergomi főmegyénben gerjeszteni kezdett. Honunk egyházát, mint ál-dor, főmegyénket mint érsek, híveit mint atya 1847. évi szeptember 18-ig igazgatta, gondjait a haza s egyház ügyeire fordítva, s bölcsen mind a kettőt átkarolva, józan tapintattal támogatta. Több világi s egyházi intézeteket vagy újdán alapított, vagy felsegített, a hazát jó ízlésű épületekkel díszítette. A művészet s tudomány felkentjeit kedvelte s pártfogolta. Többi jótékonyasága, melyet mind Veszprém, mind Esztergomban haláláig gyakorlott, 52ezer forintnál többre rúg fel. Esztergomban eltakarított.</p>

Az esztergomi érsekségbe 1848 júniusában kinevezett Hám János korábbi szatmári püspök tevékenységéről alig írt, csak azt említette meg, hogy a negyvennyolcas „minisztérium nevezette ki”, azonban amint lehetett, „ritka szerénységéhez képest leköszönt” az érsekségről és püspökként visszatért Szatmárba. A fentiek után nem meglepő, hogy a bécsi udvar által az esztergomi érsekségbe már 1849 júliusában pozicionált Scitovszky Jánosról valóságos szuperlatívuszokban beszélt:

„[Scitovszky] eddig tanúsított buzgósága s jótékonysága által magyar egyházunk s hazánk szükségeinek megfelelni, s mind a kettőnek felvirágzását tehetségéhez képest előmozdítani, szent vallásunkat s hívei erkölcsösségét káptalanai s alája rendelt papsága segítségével mellett feszült erővel terjeszteni törekszik.” Részletezte érdemeit az esztergomi bazilika felszerelése, és várható felszentelése körül, majd 1853. évi bíborosi kinevezésének méltatása után Bakócz Tamáshoz és Pázmány Péterhez hasonlította Scitovszkyt. Kiemelte, hogy a főpap elutazott Rómába, a „világ városába”, részt vett a Szűz Mária szeplőtelen fogantatásával kapcsolatos tanácskozásokban, jelen volt a dogma kihirdetésénél, hazatérve számos egyházlátogatást (vizitációt) tartott stb. (Cherrier, 1856. 345-346. p.)

Hám János szatmári püspökségéről egyébként a kézirat és a nyomtatott kötet azonos szöveget tartalmaz (Hám mindkét időpontban ugyanazt a méltóságot töltötte be), vagyis hosszan méltatta vallásos buzgóságát, jótékonyságát, a szerzetesség támogatását, az általa alapított oktatási intézményeket. Csupán egyetlen mondatot fűzött hozzá az 1848 előtti kéziratához: „Esztergomi érseknek s országunk áldorának neveztetett, de a forradalom okozta bujdosásai közt Bécsben leköszönvén, megyéjébe visszatért, s azt jelenleg is szerencsésen igazgatja.” (Cherrier, 1847. 259. p.; Cherrier, 1856. 397. p.) A magyar kormány egyébként 1849-ben Hámot is hazaárulónak nyilvánította a bécsi udvar (konkrétan Windischgrätz) melletti nyílt kiállása miatt.

A szabadságharc utáni megtorlások során súlyosan meghurcolt Bémer László nagyváradai püspökről 1847-ben még szűkszavúan, de pozitívan nyilatkozott, utóbb a nyomtatott kötetben pedig épp ellenkezőleg:

	Cherrier, 1856. 379. p.
--	-------------------------

Cherrier, 1847. 247. p.	
[Lajcsák Ferenc] Püspökségéről lemondván, utána Béhmer László 1844-ik évben következett, ki máig a megyét bölcsen igazgatván, a vallást, erkölcsiséget s erényt minden alkalommal káptalanával együtt előmozdítani törekszik.	[Lajcsák Ferenc] Püspökségéről lemondván, utána Béhmer László 1844-ik évben következett. Ez a magyar forradalom legyőzete után felelősségre vonatott, s amabbai avatkozásról elmarasztaltatván püspökségéről lelépett s az enczesdorfi ferencziek kolostorába Bécs közelében királyi kegyelemdíj mellett utasított.

Utóbbi megfogalmazás meglehetősen óvatos, és feltűnő benne a „királyi kegyelemdíj” mint a Ferenc Józsefet pozitív színben feltüntető momentum. Arról Cherrier nem számolt (nem számolhatott) be, hogy Haynau megígérte Bémernek: a püspökségről való lemondása fejében mentesül a további eljárás alól, aztán mégis letartóztatták. Elsősorban a debreceni országgyűlésben való részvétele miatt 1850 márciusában halálra ítélték, amelyet a teljhatalmú tábornok húszévi várfogságra enyhített. A „királyi kegyelemdíj” időszakában Bémer megvakult, ezt követően engedélyezték számára, hogy 1855-ben Ungvárra visszavonulhasson (1862-ben ott is halt meg.). A továbbiakról Cherrier úgy számolt be, hogy ismét nem mulasztotta el megemlíteni az új püspök 1848 előtti állami adminisztrációban való tevékenységét: „Utódának m. Szaniszló Ferencz volt nagyvárad kanonok s helytartói tanácsnok, ki munkás és tudományos életéről, különösen pedig ékes szónoklatáról a hazában ismeretes, neveztetett. Ez a hitet s az erkölcsösséget megyéjében káptalanával együtt jelenleg is buzgón terjeszti, s híveit bölcsen kormányozza.”

Rudnyánszky József 1845-ben beiktatott besztercebányai püspököt Haynau bírósága szintén fogságra ítélte, amit csak a méltóságáról való lemondás fejében engedtek el neki. Cherrier vele kapcsolatosan érdekes módon meghagyta az 1847-es pozitív tartalmú mondatokat is, melyekben elsősorban a püspök jótékonyágát (nyugalmazott papok és a népnevelés támogatását), továbbá a „vallás védelmezését” ecsetelte. (Cherrier, 1847. 255. p.) A megjelent kötetben ehhez csak hozzáírt néhány, megértést sugalló gondolatot: „Azonban a szerencsétlen 1848. évi magyar forradalom alatt egy közrebocsátott körlevél miatt a kormány által elítéltetett. Annak következtése vala, hogy megyéjéről lemondván, máig hol Bécsben, hol másutt királyi kegyelemdíj mellett tartózkodik. Utódjának m. Moyzes István zágrábi kanonok neveztetett, ki megyéje kormányában, szent vallásunk s az erkölcsiség terjesztésében káptalanával együtt buzgón munkálkodik.” (Cherrier, 1856. 391. p.)

Más irányú politikai tevékenység miatt érdekes a veszprémi püspökök ismertetése. A püspöki széket 1842-től betöltő Zichy Domokost ugyanis a forradalmi magyar kormány nyilvánította hazaárulónak, a püspökséget (Zichy 1849 márciusában lemondott méltóságáról) üresnek nyilvánította, vagyis Cherrier szemében pozitív személyiségnek számított:

Cherrier, 1847. 249-250. p.	Cherrier, 1856. 382. p.
Kopácsy József [...] Esztergomba átvitvén, utódát vásonkeői Zichy Domokosban szemléli, ki a rosnyói püspökségből virágzó, s legerélyesb korban a megyébe átmenvén, elődei nyomait annyi buzgósággal követi, hogy minden léptének célja üdvös munkásság lévén, kormányát is a vallás terjesztésére s erkölcsesség előmozdítására káptalana segítségével mellett irányozza.	Kopácsy József [...] Esztergomba átvitvén, utódát vásonkeői Zichy Domokosban szemléli, ki a rosnyói püspökségből Veszprémbe átmenvén, a megyét egy ideig kormányozta. De 1849. évben részint a szegény hazánkat sanyargatott forradalmi üldözések, részint más viszontagságok miatt püspökségéről a pápa beleegyezése mellett lemondván, utódának m. Ránolder János pécsi kanonok, ki munkás életét, buzgóságát s jótékonságát a haza is méltányolja, neveztetett. Ő jelenleg a megyét kormányozza, s egyházi alárendeltjei s hívei szeretetében egyenlőleg részesülve, szent hitünket s az erkölcsiséget káptalanával együtt szerencsésen terjeszti.

Különösen érdekesek a Haulik György zágrábi püspökkel (1853 után: érsekkel) kapcsolatos szövegrészek, hiszen a főpap a magyar liberálisokkal nemcsak egyházpolitikai szempontok miatt állt éles ellentétben, hanem a horvát nemzeti mozgalom híveként is a bécsi udvar elkötelezett támogatója lett. Cherrier 1847-es pozitív minősítését már ekkor kihúzásokkal próbálta finomítani (például 1848 előtt sem hangozhatott hitelesen Hauliknak a magyar haza híveként való jellemzése), majd a vonatkozó szövegrészt teljesen átdolgozta:

Cherrier, 1847. 252. p.	Cherrier, 1856. 385-386. p.
Utána főméltóságú Haulik György püspöknek neveztetett, ki máig a megyét <i>bölcsen s józan tapintattal</i> kormányozván <i>a haza mellett jeles polgári</i> , a vallás mellett <i>pedig apostoli szellemben</i> buzgólkodik.	Utána n.m. Haulik György püspöknek, s a horváth tartományok az anyaországtóli elválásuk után Horváthország érsekének, legújabbán pedig a római sz.[ent] szék bíbornokának neveztetett, ki máig a megyét kormányozván a vallás mellett hatósan buzgólkodik.

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] Cherier, Nicol.[aus] Joan.[nes]: Institutiones historiae ecclesiasticae N.[ovi] F.[oederis] Tom. I-IV. Pestini, 1840-1841. (Ezt a munkáját egyébként egyháztörténetíró kortársai – úgy tűnik, nem is alaptalanul – súlyos plágium-váddal illették. Ld. erről: Fazekas Csaba: Katolikus egyháztörténetírók plágiumvitája 1841-ben. Megjelenés alatt.) Magyar fordítása megjelent: Cherier Miklós: Köz egyháztörténet. Pozsonyban, 1844.

[2] Cherier, Nicol.[aus] Joan.[nes]: Enchiridion juris ecclesiastici cum singulari ad alienas confessiones attentione. Tom. I-II. Pestini-Budae, 1836-1837. (További kiadásai: 1839, 1848, 1855.); Cherier Miklós: Egyházi jog, idegen felekezetek iránti különös figyelemmel. I-II. köt. Nagyszombatban, 1843.

[3] Cherier Miklós: A magyar egyház története. Pesten, 1856. (továbbiakban: Cherier, 1856.)

[4] F.V. [Fraknoi Vilmos:] Lányi Károly Magyar Egyháztörténelme. [...] [Recenzió.] In: *Századok*, 1871. 338-343. p., 339. p.

[5] Vanyó Tihamér: Nemzeti egyháztörténetírásunk. Teljesítmények és földatok. In: *Századok*, 1986. 3. sz. 678-705. p., 685. p.

[6] Csak halála után egy évtizeddel jelent meg nyomtatásban: Lányi Károly magyar egyháztörténelme. Átdolgozta: Knauz Nándor. I-II. köt. Esztergom, 1866-1869. (Továbbiakban: Lányi-Knauz, 1866-1869. A fogadtatásra ld. pl. Fraknoi és Vanyó előző jegyzetekben idézett írásait.)

[7] Ennek történetét, a bírálatokat stb. részletesen Knauz Nándor ismertette a Lányi-monográfiához készített bevezetésében: Lányi-Knauz, 1866. I. köt. VII-LXXXVI. p.

[8] Cherier, 1856. VIII. p.

[9] Ld. pl. Uo. 125-126., 572. p. (Még az 1856. május 6-án Bécsben megnyílt birodalmi püspökkari tanácskozást is ismertette.)

[10] A témával részletesen foglalkoztunk: Fazekas Csaba: Katolikus egyháztörténetírók 1848-képe az önkényuralom korában. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tom. XVI. Fasc. 2. Miskolc, 2011. 211-230. p.*

[11] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 1263. (= „Magyarhon Egyháztörténete. Írta Cherier Miklós J., a posoni társas káptalan kanonoka [...] 1847.”) (továbbiakban: Cherier, 1847.) A kézirat 1887-ben került a nemzeti könyvtár állományába, ld.: A múzeumi könyvtár kéziratgyarapodása 1887-ben. In: *Magyar Könyvszemle*, 1889. 329. p.

[12] A püspökségek betöltésével, életrajzi adatokkal kapcsolatos információk forrása: Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 4.) 40-83. p.*

[13] A témáról ld. részletesen pl.: Adriányi Gábor: Püspökök kinevezése és elmozdítása 1848–1849-ben. In: *Vigilia*, 1998. 10. sz. 722-727. p.

[14] A korszakra vonatkozó irodalomból ld. legutóbb: Gergely Jenő: A katolikus egyház és a protestáns pátens. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. Szerk.: Háda Béla et. al. Bp., 2010. 193-198. p.*

[15] Továbbiakban a főszövegben hivatkozunk Cherier kéziratára illetve a nyomtatásban megjelent kötetre. A kihagyásokat szögletes zárójellel, a szerző által már az 1847-es kéziratban is kihúzott szövegrészeket *dőlt* szedéssel tüntetjük fel.

[16] Itt többek között saját munkájára utalt, vö. 2. sz. jegyz.

13.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMXII

**Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: Bangha
 Béla SJ emlékezete.
 Bp., Jézus Társasága Magyarországi
 Rendtartománya – Távlatok, 2010. 400 old.**

Bangha Béláról, a két világháború közötti magyar katolicizmus egyik vezéregyéniségéről sok mindent tudunk, és mégis nagyon keveset. Életművének 30 kötetes kiadása alapján feltárul előttünk, hogy életének különböző szakaszaiban mi foglalkoztatta, kivel, mivel volt vitája, miért küzdött – de hogy ki volt ő valójában, az már a kortársak előtt is részben rejtve maradt, mivel az apologetikai, újságírói, szónoki teljesítmény csak töredékesen tükrözheti a személyiségét. Igaz, Bangha páter életrajza egy évvel halála után megjelent, ám a biográfus, Nyisztor Zoltán vállaltan elfogult művet írt, egyrészt a közeli munkatársnak kijáró tisztelet, másrészt bizonyos aktuálpolitikai megfontolások miatt. Nyisztornak rendelkezésére álltak azok a naplók, amelyeket a páter – minden bizonnyal a korabeli nevelési eszmény hatása alatt is – 13 éves korától szinte halála napjáig vezetett, bár időnként rendszertelenül. Az életrajzíró azonban a feljegyzésekből csupán részleteket közölt, inkább csak illusztrációként. A Bangha-naplókról egészen a legutóbbi időig azt lehetett sejtetni, hogy nem vészték át az egyházi intézmények iratanyagának második világháború utáni hányattatásait, mígnem szerencsés véletlen folytán a magyarországi jezsuita rendtartomány levéltárának (jogos) tulajdonába került az 1914 és 1917 és 1936 és 1940 között íródott feljegyzések másolata. A rend érdemdús teológusának, Szabó Ferencnek és a levéltár korábbi igazgatójának, Molnár Antalnak szerkesztésében megjelent kötet ezeket a naplójegyzeteket tartalmazza, kiegészítve a köztes időszak Nyisztor által időnként meghúzott, átstilizált töredékeivel, valamint a Bangha-hagyatékban őrzött levelekkel, melyek rendtársaitól származnak. Legnagyobbbrészt eddig ismeretlen forrásokról van tehát szó, amelyek révén az ifjú, illetve a halálos betegséggel küzdő szerzetes belső világába nyerünk bepillantást.

A forrásközlést három tanulmány vezeti be. Szabó Ferenc a naplót Bangha páter lelki arcélének megrajzolására használja fel. A szerző konklúziója, hogy más személyiségvonásokat fedezhetünk fel az utolsó hónapok bejegyzéseiben, mint amit a korabeli olvasóközönség a mindvégig aktív sajtóapostol írásaiból megismerhetett. A rendtárs olvasatában az élete végéhez közeledő, hajdan magabiztos, „hódító” apologéta is kezdte átélteni illetve naplóiban kifejezni nemcsak az úgynevezett „negatív teológiát”, hanem valamiképpen belépett a misztikusok „sötét éjszakájába”.

Molnár Antal terjedelmesebb tanulmánya más oldalról közelít Banghához, amikor a jezsuita renden, s elsősorban a magyar rendtartományon belüli helyzetét világítja meg. A vizsgálódás forrásbázisa szélesebb, mint a töredékes napló, sőt ebben az összefüggésben nem is ez nyújtja a legtöbb újdonságot, hanem Banghának és a magyar provincia vezetőinek a római előljárókkal folytatott levelezése, amely a rend központi levéltárában maradt fenn. A téma feldolgozása szempontjából különösen szerencsés, hogy az iratanyag olyan kutató kezébe került, aki korábbi

munkássága révén alapos háttérismerettel rendelkezik a Jézus Társaságának belső felépítéséről és döntési mechanizmusairól. A rendi levelezés számos részletet megvilágít Bangha, a sajtóapostol működésével kapcsolatban. Elsősorban azt, hogy a római vezetőség nemegyszer veszélyesnek találta a magyar páter akcióit, részben a politikai felhangok, részben az anyagi kockázat miatt. S mintha időnként a rendtársak sem lettek volna meggyőződve arról, hogy Bangha aktivitása jót tesz a rend hazai reputációjának. E feszültségek persze rejtve maradtak a nyilvánosság előtt, az előljárók igyekeztek a vitákat rendi keretek között tartani. Bangha renden belüli vitatott helyzete vezetett oda, hogy éppen közéleti pályafutása csúcán, 1923-ban három évre kivonták őt hazai munkaköreiből, és központi szolgálatra Rómába rendelték. A valódi okokról akkor is, és később is csupán találgattak a rendi diszkréció következtében, az ötletek az erkölcsi botlástól a politikai bukásig íveltek. Molnár Antal forrásai azt valószínűsítik, hogy ez a diszpozíció nem büntetés akart lenni, épp ellenkezőleg: a jezsuita generális úgy vélte, hogy Bangha szerzetesi hivatását veszélyezteti a túlzott külső aktivitás (nem csak a politizálás), s valójában a páter lelkét akarta megmenteni a radikális irányváltással. A levelekből kiderül, hogy Bangha maga is így fogadta az előjárói döntést. Hazatérte után mindenestre tartózkodott a direkt politizálástól, s a politikai katolicizmus terepéről a katolikus közélet világába húzódott vissza, persze ugyanazzal a tettekre szívséggel és harci kedvvel. A rendi vezetés ekkor egy számára szokatlan munkaterületet jelölt ki: a páter hét évig budapesti házfőnökként is működött, vagyis rendtársainak ügyes-bajos dolgaival kellett törődnie. Meglehet, ennek a beosztásnak is terápiás célja volt eredetileg, amennyiben Banghát a külső aktivitás helyett egy belső rendi feladat felé akarták terelni. Érdekes, hogy míg a közvélemény nyilvános szereplései alapján konfrontatív és kemény személyiségnek tartotta a páttert, addig rendi előjáróként nagyon emberséges és atyai volt – vonja meg a mérleget Molnár Antal –, s ez is egy újabb ecsetvonás az eddig ismert Bangha-portréhoz.

A szerző az utolsó erőpróbanak nevezi Bangha életében az 1938. évi általános rendgyűlést, amelyen a páter megkísérelte az egész rend számára hasznosítani a katolikus tömegpropaganda területén szerzett tapasztalatait. Célját azonban csak részben érte el, a határozatok kilúgozott formában tükrözték Bangha javaslatait. Talán a római eseményeknek a naplóban lecsapódó, keserűségtől sem mentes interpretációja igazolja leginkább a fejezet címválasztásának jogosságát: Bangha itt valóban „engedelmes lázadónak” mutatkozik. Az őt közelebbről érintő szavazás után el is hagyta Rómát, s amint a szerző fogalmaz, ettől a naptól kezdve nem érdekelte többé a gyűlés, gondolatai már a nagy összegző mű, a Világhódító kereszténység körül jártak. Ennek a maga korában nagy visszhangot kiváltó könyvnek a keletkezéstörténetéhez is értékes adalékokat szolgáltat a most feltárt forrásanyag.

Molnár Antal másik tanulmánya, ami a kötet élére került, áttekinti a téma kutatástörténetét, egyszersmind revideálni törekszik az eddig ismert Bangha-képet. Azt lehet mondani, hogy a páter közéleti szereplésével foglalkozó szakirodalom szinte kivétel nélkül a Nyisztor-féle életrajzra hagyatkozott, csakhogy kétféle olvasatban, egy nagyon pozitív és egy nagyon negatív Bangha-képpel, nem függetlenül attól, hogy az egyes szerzők miként értékelték a két világháború közötti katolicizmus társadalmi hatásait. Az újonnan előkerült naplók és a római levéltári anyag kétségkívül lehetővé teszik, hogy „egy eddig szinte kizárólag nyilvános megnyilatkozásai alapján kutatott személyiséget a nem nyilvánosságnak szánt források alapján” értékeljünk, ami Bangha esetében jelentősen módosítja a korábbi

szakirodalom alapján kialakult véleményyt. Molnár Antalt idézve: A hagyományos, lassanként megújuló Bangha-kép egy önmagával vívódó, meglepően modern gondolkodású, az egyházi intézményrendszerrel, különösen a „létező klerikalizmussal” szemben nagyon kritikus, sőt a rendjét és annak vezetését többször keményen bíráló, ugyanakkor a végsőkig engedelmes és alázatos jezsuita vonásaival gazdagodik. Az a bizonyos „fanatikus”, „arc nélküli reakciós” nyeri vissza emberi és szerzetesi vonásait.

Miközben a most közzétett forrásanyag alátámasztja ezt a konklúziót, egy olyan jelentős publicisztikai tevékenység esetén, mint amilyen Bangháé, továbbra is jogos kérdés marad, hogy azok az eszmék, amiket a páter népszerűsített, miként hatottak a katolikus közegben. Az a kérdés is további kutatásokat igényel, hogy a társadalomról és az egyházzal vallott felfogása milyen fogadtatásra talált a püspöki karon és a papságon belül. Vagyis a hatástörténetet nem lehet elhanyagolni a korábbi kutatás egyoldalúságai ellenére sem, persze éppen ennek a kötetnek köszönhetően nagyobb figyelemmel Bangha személyiségének összetett voltára. A szerzők mindenesetre nagy lépést tettek egy új Bangha-kép felé, tekintettel az egyre szélesebb forrásbázison alapuló kritikai értékelés kívánalmára.

(Ism.: Gárdonyi Máté)

[a cikk
elejére.](#)

[a vissza a
tartalomjegyzékhez.](#)

13.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMXII

Kováts J. István: Egy élet prédikációja. Önéletrajz.: H. n. [Bp.], Szenci Győzőné, Kováts Zsuzsanna kiadása, é.n. [2006.] 506 old.

„Figyelj, népem, tanításomra, fordítsátok felém füleiteket, amikor beszélek! Mert példázatra nyitom számat, ősrégi titkokat akarok hirdetni. Amiket hallottunk és tudunk, mert őseink elbeszélték nekünk, nem titkoljuk el fiaink elől, elbeszéljük a jövő nemzedéknek; az Úr dicső tetteit és erejét, csodáit, amelyeket véghezvitt.” (Zsoltárok könyve 78. 1-4.) Kováts J. István református lelkész és államtitkár *Egy élet prédikációja* című visszaemlékezését olvasva jutott eszembe a fenti idézet. A közel félezer oldalas visszaemlékezés, több mint ötven esztendőn keresztül vezet az olvasót számtalan, mára már anekdotává vált történettel. A kötet megírásának körülményei nem egyedi, hanem egy generációnak a sajátja. Sokan, akik pályájukat még az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában kezdték meg, és azt a két világháború között teljesítették ki, később a II. világháború után különféle okok miatt félreállítottak. Ezért e generáció tagjai közül többen elég sok „szabadidővel” rendelkeztek 1945–1948 után arra, hogy nyugodtan megírassák visszaemlékezéseiket, történetüket. Ezek az autobiográfiák kitűnő forrásoknak bizonyulhatnak. Példaként említhető a *Tények és tanúk* vagy az *Extra hungariam* sorozatok, melyekben elsősorban a második világháború ideje alatt magas pozíciókat betöltő személyeknek, katonáknak visszaemlékezései jelentek meg.^[1] Hasonló sorozat megindítása mindegyik történelmi felekezet számára kívánatos lenne. A 20. századi magyar társadalom- és egyháztörténetnek „első kézből” származó forrásain keresztül még pontosabb képet kaphatnánk a közelmúlt eseményeiről. Mivel az utóbbi néhány évben egyre többször került elő az 1948 és 1989 közötti időszak állambiztonsági szolgálatának, valamint a lelkészek közötti kapcsolatok feltárásának kérdése.^[2] Így az autobiográfiák nyújtotta szubjektív történetek még inkább felértékelődnek. Elvértve, mondhatni szamizdatban jelentek meg visszaemlékezések. Kivételként található egy-egy fontos egyházkormányzónak az önéletrajzi írása.^[3] A magyarországi református egyház vezetői közül eddig a Kálvin Kiadó gondozásában csak Ravasz László, Makkai Sándor és Révész Imre visszaemlékezései láttak napvilágot.^[4] Családi, magán vagy intézményi kiadásokban elvértve jelentek meg forrásértékűnek számító visszaemlékezések.^[5] Ebbe a sorba illeszkedik a most bemutatott kötet.

Az *Egy élet prédikációja* című kötet Kováts J. István (1880–1965) önéletírása. A kötet felépítése az életúthoz igazodik. Fejezetcímei az első tizenegy fejezetben a szokványos önéletrajzi sémát követik. Csak a *Teológus éveim* fejezet van kétféle bontva az első fő részből. A kötet utolsó négy fejezetét kisebb alfejezetekre osztotta, így *Egyházi tisztségeim – választások*; *Egyháztársadalmi tevékenységem*; *A viharban*; *Vihar után*. Szemmel látható, hogy a korban közelebb lévő eseményeket jobban tagolta, mint az azokat megelőzőket, hangsúlyozva ezzel az átélt események összetettségét, illetve párhuzamos voltát. Az *Előszóból* (7-13. p.) világosan kiderül célja: „Szeretném, ha nemcsak a szívemhez közelállók: gyermekeim, unokáim, atyámfiái, hanem mindenki, aki kezébe veszi írásom,

megérezné ezen keresztül, hogy a mi Istenünk hatalmas Isten.” (12. p.) Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a kötetben sok személyes konfliktushelyzettel, valamint az 1945 és 1950 közötti időszakra vonatkozó nagyon pontos helyzetleírásokkal találkozhatunk. A szerző nyíltan fogalmazza meg kérdéseit, kételyeit és konfliktusait:

„Másokkal és az események vázolásával kapcsolatosan is egészen őszinte kívánok lenni. Ne szomorítsanak el senkit sem az egyesek gyarlóságaira, az események, a viszonyok kevésbé fölemelő voltára való utalásaim. [...] Többek számára talán szokatlan, vagy egyenesen megdöbbenő az a kép, amit egyes szereplőkkel kapcsolatban nagyon megfontoltam, át-meg átnéztem, egyes dolgokat pedig Isten elé is vittem, vajon megírjam-e, vagy elhallgassam azokat? Csak akkor voltam hajthatatlan, ha magasabb érdek, - akár nemzeti, akár egyházi – a megismert igazságnak megalkuvást nem ismerő föltárását parancsolták. Rá kell arra is mutatnom, hogy csak önmagát áltatja, de másokat is tévedésben tart az, aki csak angyalokat lát a földön... Nem akar ez a könyv önigazolás sem lenni semmiféle vonatkozásban.” (9. p.)

A műfaji sajátosságok szem előtt tartásával többször lehet a Kovács J. István által leírtakat más forrásokkal ütköztetni. Szerepének, egyházkormányzati súlyának, illetve jellemének megrajzolásakor kívánatos lenne a kortársak memoárjaival egybevetni, amiből valószerűbb portrét kaphatnánk pályájáról. Bár az *Epilógus*, melyet a szerző egyik lánya írt, tájékoztatást ad a kézirat befejezése (1955) és a szerző halála közötti mintegy bő évtizedes életről, de hallgat a kézirat sorsáról. Izgalmas lenne annak felderítése, hogy vajon Kovács J. István folytatta-e munkáját, igaz befejezte azt. Vezetett-e később naplót, melyben hasonló kritikai érzékkel fogalmazta gondolatait, mint önéletrajzi írásában. Vajon mit tudhatott a kéziratról a kiterjedt család (Schulek – Kovács – Szenci)? Hol őrizték az önéletrajzi írást? Miért kellett várni annak megjelentetésével a rendszerváltozás után is majd másfél évtizedet? Hogyan élte át az 1956-os évet és annak eseményeit a szerző és családja?

Az önéletrajzában Kovács J. István szerencsére sok mára már anekdotikus történetet is leírt. Ezek legtöbbször személyéhez kötődnek, vagy valamely hozzá közel álló barátjához. A történetekkel kapcsolatosan szinte mindenütt egy-két mondatban összefoglalja a közzájön forgó változatot is, és röviden utal a torzításokra.[6] A *Teológus éveim* című fejezetben (91-126. p.) is számos érdekes esetet mesél el. A történetmondásban szinte mindig kitekint egészen addig, amíg arra rálátása volt. Így részletesen beszámol a Deák-serlegről (111. p.), a Kossuth-serlegről (113-114. p.),[7] az Egyetemi hadilobogóról (1905. október 3.) (119-120. p.), ami egyébként később a „fordulat évében” még kihatással volt életére.[8] A történetek tárgyát képező, mára már műtárgyakká lett serlegek és zászlók sorsát érdemes lenne feltárni. Amennyiben azok valamely közgyűjteményben vannak elhelyezve, akkor azok történetéhez fontos adalékokat szolgáltat Kovács J. István. Amennyiben ezek mára elvesztek vagy megsemmisültek, akkor is érdemes egy kárlistára ezeket összegyűjteni. A szerző a történetmondásban próbál mindig semlegesnek tűnni, így a rendezvények

pártpolitikai színezetéről szót sem ejt. A Kossuth-serleg avatásának leírásakor a szerző elfelejti megemlíteni, hogy az az Országos Függetlenségi Párt tulajdonát képezte. Így az ünnepséget is valószínűleg a párt rendezte a Vigadóban. A kötetnek ebben az első felében nem nevez meg egyetlen politikai csoportosulást sem, amelyikkel szimpatizált volna.

Izgalmas témának bizonyul a Debrecen-Budapest szembenállására vonatkozó megjegyzéseinek esetlegesen azoknak más forrásokkal való ütköztetése. Így például a debreceni teológusok hadba vonulása és a budapesti teológusoknak a vöröskeresztes szolgálata.^[9] A visszaemlékezéseket szerencsés lenne a dokumentumok összegyűjtésével részletesen feltárni. Ezen keresztül az I. világháború idejére tehető különböző politikai és egyházi irányoknak a kirajzolódása válhatna még részletesebbé és pontosabbá.

A két világháború közötti részt, mely Kovács J. István élete legaktívabb szakaszának tekinthető, három részre osztotta, úgymint család, politikai pályafutás, teológiai tanárság. Mivel ugyanazon korszakot öleli fel a három rész, természetesen sok az átfedés és utalás, de ez inkább csak az egyes események súlyára utal. A politikában eltöltött néhány évről részletgazdag az önéletírás. Sok tárgyalás és kérdés, amelyekkel konfrontálódott, úgy tűnik, még élete utolsó harmadában is foglalkoztatta. Politikai pályafutásának legaktívabb része államtitkári időszaka volt. Ugyanakkor végig sejteti, hogy politikusi időszakából olyan feljegyzései vannak, melyek számos tév- és félinformációt igazítanak ki. Ezek közé tartoznának többek között az ún. Clark-féle tárgyalásokról vezetett feljegyzései. Valószínűsíthető, hogy az önéletrajz írásának idején, az 1950-es évek első felében ezek a feljegyzések még megvoltak. Lehet, hogy azóta megsemmisültek dokumentumok. (256-257. p.) Politikai pályafutásában Nagyatádi Szabó Istvánhoz fűződő kapcsolata kezdetben segítette, majd a bethleni időszakban ugyanez a kapcsolat gyengítette visszatérési lehetőségét a politika világába.

Kovács J. politikában eltöltött éveinek és emlékeinek ismertetésénél nemcsak bővebb, de sokkal több személyes jegyet is felvillant az egyházi életben eltöltött évtizedekről. Nem rejti véka alá, hogy az 1920-as évek elején milyen egyházi tisztségre vágyott: „Alázatosan bevallom: én kívántam püspök lenni, pedig hűségese élettársam ismételtlen figyelmeztetett, hogy ne kívánjak.” (295. p.) Ez a kulcsmondata a Ravasz László és a Kovács J. István közötti viszony elemzésének. Kovács szélsőséges megnyilvánulásaiából lehet arra következtetni, hogy számos konfliktusuk volt: „A portás szobából akkor telefonálják meg az eredményt Ravasz Lászlónak Kolozsvárra. Hamarosan kapok Kolozsvárról gratuláló táviratot tőle. Üdvözlő táviratára írt levelemben őszintén megírom néki: »Imádkozom Istenhez, hogy el tudjam feledni, amit megválasztásom ellen tettem.«” (292. p.) Hogy mire utal itt pontosan a szerző, azt nem lehet tudni! Kovács J. István főjegyzővé választása 1929-ben megtörtént, és majdnem két évtizeden keresztül a Dunamelléki Református Egyházkerület második vezetője és Ravasz László helyettese volt. A korábbi konfrontációk ellenére ezután mégis több évtizeden keresztül jól tudtak együttműködni.

Ravasz László igehirdetői munkásságáról a következőket írta:

„Sohasem felejttem el, hogy Isten ültette őt a püspöki székbe, és azt a nagy missziót bízta rá, hogy esztétikailag feltétlenül nagyon értékes igehirdetésével, meg temetési beszédeivel templomtól elszokott intelligenciánkat odavonzza újból a templomhoz, és a hazánk fővárosában lévő püspöki szék közéleti súlyát megnövelje. [...] Egy kedves lelkész rokon így jellemezte régebben igehirdetését: »olyan az, mintha zserbó sütemény volna, amivel sohasem lakhat jól egy éhes ember.« (294. p.)

A kritika vizsgálata több oldalra is elágazik. Az utókor már tudja, hogy Ravasz László beszédeit felekezeti kötődés nélkül tömegek hallgatták. Prédikációinak homiletikai értékelését még az utóbbi időben is végzik. Vitathatatlanul ő a 20. századi magyar református igehirdetők közül az egyik legidézettebb. A kritika másik vetülete, hogy az ünnepelt szónoknak és egyházkormányzónak voltak kritikusai, akik ugyanazt az érvet ellentétes előjellel használták ellene, mint csodálói. Kováts J. István azzal, hogy e kettőt egymás mellé állította inkább reálpolitikusi képességét villantja fel, mintsem Ravasz László kritikáját. A két család közötti erős kapcsolatot mutatja, hogy Ravasz László és felesége voltak Kováts J. István Zsuzsanna nevű lányának keresztszülei. További párhuzam életükben, hogy mindketten a Dunakanyarban lévő családi nyaralóba vonultak vissza az 1950-es években. Ravasz László 1948, majd még inkább 1956 után teljesen visszavonult Leányfalura, Kováts J. István pedig Tahira. Vajon tartották-e a kapcsolatot egymással, s ha igen, akkor milyen mélységben? Ha nem, akkor miért nem? Régi sérelmek állhattak ennek hátterében, vagy az állami szervezetek a retorziójától féltek, féltették családjaikat?

A kötet utolsó mintegy hatvan oldala érdekes adatokkal szolgálhat a Magyarországi Református Egyház, különösképpen pedig a Dunamelléki Református Egyházkerület életére az 1945 és 1950 közötti időből. A kötet fejezetcímei itt magukért beszélnek, például: *Egy püspökválasztás 1948-ban; Egyházkerületi főgondnok választás*. Az önéletrajznak ezen részében a szerző lépten-nyomon arra utal, hogy az állambiztonság csapdáit mindig kikerülte. Figyelemre méltó, hogy ezek a történetek mennyire mély összefonódásokat tárnak az olvasó elé. Ezen történetek és lejegyzésük között minimum egy évtized telt el, így feltételezhető, hogy a megírás pillanatában már számos olyan információval rendelkezhetett Kováts J., melyekből visszakövetkeztethetett egy-egy eseménynek a mozgatórugójára. Kérdés, hogy kinek szánta ezen sorokat?! Netán a közeli rokonoknak, akik első olvasói lesznek a kéziratnak, őket akarta figyelmeztetni, informálni. A mai olvasók számára ezen történeteken keresztül az 1945 és 56 közötti időszak egy szubjektív képe jelenik meg, úgy ahogyan azt Kováts J. látta. A történetek általában nincsenek túlírva, néhány mondatból állnak, de jól visszaadják az adott kor összetettségét. Egy eset ezek közül:

„1948 végén a püspök választás után, egyik adventi estén, a Szilágyi Dezső téri templomban prédikálok. Annak végeztével Vass János, a »Magyar Református Templomok« című kötet kiadója, unokaöccsével együtt feljön a lelkészi hivatalba. Utóbb kiderül, hogy ez a fiatalember unokabátyja tudta nélkül Ávós-szolgálatba állt. Meg akar engem fogni a Bereczky Albertről való véleményem megkérdezésével. Nem sokra megy velem, de szegény Vass Jánosnak majdnem

kitörrik a lába unokaöccse hurokvetésébe. Beviszik az Andrássy út 60 alá. Fenyegetésekkel arra kötelezik, hogy Zsedényi Béláról, a Nemzetgyűlés elnökéről, meg rólam adatokat szolgáltatasson.” (444. p.)

Ez az idézet a következő kérdéseket veti fel. Először is ki volt az a bizonyos unokaöcs? Találhatók-e ávós-szolgálatáról jelentések, s ha igen, akkor Kováts J. Istvánon kívül még mely lelkészeket, gyülekezeti tagokat keresett fel? Tőlük milyen adatokhoz juthatott és azokat mire vagy ki ellen használták fel? Mintegy két tucat hasonló történetet számoltam, de ettől sokkal többet írt le.

A másik igen érdekes kutatási terület a magyar reformátusok között a két világháború időszakában kiteljesedő egyesületi munka hatására polarizálódott közéletnek a feltárása lehet, mely a kegyességi mozgalmakat is jelentősen érintette. A különböző csoportok egyházpolitikai súlyának érzékeltetését kiválóan mutatja be Kováts J. István. Példaként elég a Bethániát kiemelni. Bereczky Albert püspökké választása utáni időszakot és egyházkormányzati értékelését egy rövid történeten keresztül mondja el a szerző:

„Bár kihirdették, hogy ő fog – mármint Bereczky Albert – aznap és a következő estén evangelizálni, egyikre sem jön el, hanem Szikszai Bénit kéri fel erre. [...] Véle különben nemsokára találkozom a Kálvin téren. Gratulálok neki a Bethánia »nagy győzelméhez«. Szerényen elhárítja: »Nem ők győztek.« Akkor még nem sejti: csak néhány év múlva jön rá ő is, menyire igazat mondott.” (441. p.)

Másik helyen pedig a következő értékelést adja:

„Nekem nem sok okom lehet arra, hogy elfogult legyek a Bethánia javára, mégis meg kell állapítanom, – de nemcsak nekem, hanem mindenki másnak is: – ha nem értettünk is egyet a Bethánia egyik-másik módszerével, az a lelkek ezreit és ezreit segítette Krisztus keresztyéhez és valóban áldott munkát végzett. Bereczky Albert nemcsak azzal vétkezik, hogy leghűségesebb volt szövetségeseit támadja meg, akik – éppen egyházunk lelkibbé tétele jelszavával megtévesztve, elsőnek szegődtek oda – azóta többszörösen megbánt – nyilvános debreceni nyilatkozatukkal, a kommunista irányzathoz, de tetőzi bűnét azzal is, hogy annak több vezetőjét létalapjaiban támadja meg, szinte azt mondhatnók: üldözi. Nyugodtan hagyja ártatlanul börtönbe kerülni, és ott meghalni azt a Pógyor Istvánt, a KIE volt nemzeti titkárát is, aki vélem együtt szintén tagja volt a Pozsonyi úti imaközösségének.” (460-461. p.)

Az egyházi szervezetek közül azok voltak különösen is erősek, melyek nagy társadalmi bázissal rendelkeztek, így az ifjúsági egyesületek és azok, melyek

„ökumenikus” feladatokat láttak el (például Bethesda kórház, a Magyar Biblia Társulat). Izgalmas történeteken keresztül mutatja be Kováts J. István a Magyar Biblia Társulat felszalámizását, amelyhez ügynököket, informátorokat használtak fel. „A Magyar Biblia Társulatnál sem alszik közben a sátán. Egy állásából nyugdíj nélkül elbocsátott postatisztnőt választ ki eszközéül. Mint »erdélyi testvér« ajánlkozik Borsay László lelkészünknek, hogy szívesen dolgozik fizetés nélkül a Biblia Társulatnál.” (446. p.) A történetet ezután több szálon meséli el, van benne „ávós százados”, Berecky Albert szerepének bemutatása, valamint Reök Iván miniszteri biztos tevékenységének ismertetése. Ez csak arra utalás, hogy egyházi szervezeteket, melyek kiváló külföldi kapcsolatokkal és többször tőkével is rendelkeztek, miként kebelezett be, szalámizott fel az egyházi közigazgatás állami megrendelésre.

Az utolsó fejezetben állandó visszatérő motívum a nyugdíj folyósításának kérdése, illetve annak mértéke. Az anyagi ellehetetlenítés fegyverének alkalmazása valószínű, hogy nemcsak őt érintette.^[10] Nincsenek arról adataink, nyilvános beszámolóink, hogy még hány lelkész volt hasonló helyzetben, de valószínűleg többen. Ezen a szálon keresztül tehát a nyugdíjfolyósítások körül kialakult helyzetből érthetővé válna sok lelkésznek és világinak a zsarolhatósága. További kutatásokon keresztül pedig feltárhatóvá válna, miként kerültek rendezésre ezek a kérelmek. A szerző által elmondott történetek arra engednek következtetni, hogy a Református Nyugdíjintézet nem lelkészi szolgálatot végző állami hivatalnokoknak is adott nyugdíjat. Hogy valóban így van-e, ahhoz a kifizetéseknek, illetve a kifizetések jogcímének az áttekintése lenne szükséges.

A II. világháborút követő évek gazdag evangelizációs történetébe enged betekinteni a szerző a kötet utolsó fejezetében. Pontos leírást ad evangelizációs körútjainak fontosabb állomásairól, hitelesen bemutatja a felmerülő egyházi adminisztrációs kötelességeket. Ez az utókornak akár még fontos kiindulópont is lehet a későbbi kutatásoknál. Ugyanis, ha a jelentések figyelembevételével, melyeket az egyházi hivatalok felé tett, feltérképezésre kerülnének Kováts J. István igehirdetői körútjai az 1945 és 1951 közötti időszakból, akkor ezen keresztül szintén feltérképezhetőek lennének a rá vonatkozó titkosrendőrségi jelentések is.

Az önéletrajz forrásanyagát részben az a kiterjedt levelezés és számtalan feljegyzés adta, mely Kováts J. István munkájának elkészítésekor segítségére volt. Ezek a dokumentumok megtalálhatók a Ráday Gyűjtemény levéltárában. A hagyaték a C/197-es fond, összesen 56 dobozt töltött meg, javarészt lajstromozatlan iratokkal.

Sok esetben a családok maguk készítik elő kiadásra felmenőik visszaemlékezéseit, naplóit. Az ősök tisztelete fontos, de így sajnos két szempont is sérülhet a kiadásnál. Az egyik, hogy bár nyomtatásban megjelenik az autobiográfia, általában kis példányszámban és gyenge kötésben. Ezáltal, bár elvileg elérhető forrásmunkák kerülnek a magyar tudományosság elé, mégsem tölthetik be valódi céljukat, mivel sok esetben még a nagyobb könyvtárak sem kapnak belőle. Másrészt a szülők, nagyszülők felé mutatott tiszteletadás fontossága mellett elmarad ezen kordokumentumoknak a megfelelő apparátussal való ellátása. Így pedig sok esetben nehezen használható kézirat kerül az olvasó elé.^[11] A kötetnek van *Névmutatója* (497-503. p.), ami önmagában nagyon dicséretes egy majd félezer oldalas munkánál, azonban a nevek mellől hiányoznak a vonatkozó oldalszámok. A háttérben állhat, hogy ez a szerző munkája, és a kéziratban is így szerepel. De a mai

olvasónak ez inkább bosszúságot, mintsem segítséget jelent. Nem róható fel Kováts J. Istvánnak, de vannak helyek, ahol emlékezete vagy jegyzetei nem olyan pontosak, mint más alkalmakkor. Így számol be az 1913-as aberdeeni Presbiteri Világszövetség üléséről, amikor „H. Lang hallei teológiai professzorról” (308. p.) emlékezik meg. Lehet ez akár olvasási és átírási hiba is. A tárgyalt időszakban August Lang (Huppichtheroth, 1867 – Halle an der Saale, 1945) volt a hallei egyetem tanára, aki sok magyar diáknak segítette később a két világháború közötti időszakban ösztöndíjas idejét.

A kötet függelékében kapott helyett a szerző által összeállított bibliográfia, valamint lányának visszaemlékezése és Hegyi-Füstös Istvánnak *Öt óra, öt ember, öt világ* c. írása, melyben az 1938-as évről és öt tanáráról emlékezett meg, utoljára Kováts J. Istvánról.

„A professzor úr katonás léptekkel jön be. Arca pirospozsgás, csak a kefe haja hófehérsége mutatja, hogy már régóta dolgozik »a teológia világában«. Hatalmas lábai alig férnek az asztal alá. (Reccs!) – »Hát ez meg mi a fészkes fülemüle itt?« – vizsgálja homlokára tolt szemüveggel a lécet. Aztán lehajol: – ripp, ropp! Pusztá kézzel fölszakítja az alávaló fadarabot és fölteszi az asztalra: – ne árthasson ezután senkinek! – Megcsóválja fejét és megkezdi az előadást.

Igen, – ő Kováts J. István volt az a tette kész, gyakorlatias professzor, aki véget vetett a haszontalan szöges lécc kártételének. [...] Pedagógus volt a javából. Ha a pragmatikus rátermettsége mellett elmés szellemiségét, tudós mivoltát is hangsúlyoznánk, tréfásan: nemcsak neve elé, de neve után is írhatnók nem egy doktorátusát.” (494-495. p.)

A 60 évvel korábbi esemény az önzetlen tanár képét örökíti meg. A szubjektív visszaemlékezésben egyik oldalát látjuk Kováts J. Istvánnak, de természetesen voltak, akikben másképpen maradt meg emléke. Bodoky Richárd családtörténeti töredékeiben emlékezett meg Kováts J. Istvánról. Minthogy Bodoky és Kováts között több mint egy generáció az időbeli távolság, így nem meglepő, ha az 1921-es év nyarának eseményei között a gyermek Bodoky (akkor még Bieberauer) emlékei nem annyira cizelláltak, mint az előbb említett teológushallgatóé:

„Katolikusnak született. Vasmunkásként kezdett el jogot tanulni, majd teológiát, s aránylag fiatalon református teológiai professzor lett belőle, de a viselkedése sokat megőrzött a régiből. Házassága nagyban növelte tekintélyét. Rendkívüli ambíciók feszítették, s a háború végén beállott zűrzavarban a politikával is megpróbálkozott. Államtitkárságig vitte. Aztán pedig az első nemzetgyűlés egyik erős demokratikus indulatoktól fűtött kigazda képviselőjévé lett. Annyira azért nem volt demokrata, hogy megelégedett volna becsületes nevével, a Kovács János névvel. Kevesellte. S mivel derék szülei, akik egyszerű, becsületes pópista polgáremberek voltak, fiacskájukat két nagy szent oltalmába is be akarták ajánlani, s János István névre keresztelték, ezzel alkalmat adtak arra, hogy Kováts J. Istvánt csináljon magából.

Mindez egészen jól is hangzott mindaddig, míg egy nemzetgyűlési vita hevében egy, a Ház másik oldalán ülő képviselő így nem aposztrofálta a harcos honatyát: – Ahogyan az előttem szóló Kováts Jézus István képviselőtársam mondta. – Ezen az egész ország derült. S ettől kezdve a különben is pulykatermészetű s meglehetősen bárdolatlan Pista bácsi még attól is dühbe jött, ha úgy gondolta, hogy valakinek eszébe jutott a Jézus István. [...] A lellei gyerekekkel együtt titokban mi is sokat mulattunk rajta. Hogyne mulattunk volna, mikor még a legnagyobb kánikula idején is sötét szalmakalappal a fején, verejtékében puhára főtt magas keménygallérral és kézelővel, professzoros koromfekete lüszterruhában sétálgatott a tűző napon.”[12]

Mint korábban már jeleztem a Jézus István névváltozat történetét Kováts is bőven, több szálon keresztül mesélte el. A különbség a sorok mögött húzódik. Addig, míg az *Egy élet prédikációjában* sokkal inkább él nélküli, a helyzettel megbékült író gondolatait olvassuk, addig más egyházi személyek visszaemlékezéséből a sértettség érződik ki. Mindkettőt valósnak lehet tekinteni. A valóság egy másik szeletére világít Bodoky gyermekkori emlékképeinek felelevenítésével, ahogy Kováts J. István öltözetével és jellemével kapcsolatos megjegyzéseit írta.

A fentebbi példák csak annak bemutatását szolgálják, hogy mennyire égetően fontos lenne egy az ún. rövid huszadik század szereplőire vonatkozó forrásgyűjteménynek és sorozatnak a kiadása. Nemcsak a hivatalos állami levéltáraknak az anyagára kellene korlátozódnia egy ilyen kiadványsorozatnak, hanem a még magánkézben lévő forrásokra is, amelyekből betekintést kaphatnánk egy-egy lelkész, polgári család mindennapi életébe. Hosszas előkészítő munkát igényel, de sokkal hitelesebb kép tárulhatna a kutatók és a Magyarországi Református Egyház közelmúltja iránt érdeklődők elé, ha többféle forrástípus egymás mellett jelenhetne meg.

(Ism.: Molnár Sándor Károly)

[a cikk elejére.](#)

[a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

[1] A *Tények és tanúk* sorozat kötetei között számos erősen cenzúrázva jelenhetett meg, mégis a sorok között olvasni tudók számára elengedhetetlen forrásmunkáknak számítanak, így pl.: Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Bp., 1978.

[2] Pl. Kiss Réka: Néhány megfontolás az egyházi közelmúlt vizsgálatának kérdéséhez. In: *Kommentár*, 2006. 3. sz. 76-85. p.

[3] Mindszenty József: Emlékeim. Toronto, 1974.; Ordass Lajos: Önéletrajzi írások. Bern, 1985.

[4] Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992.; Makkai Sándor: Szolgálatom. Teológiai önéletrajz. Bp., 1990.; Révész Imre: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok, 1944-1949. Bp., 1990.

[5] A legfontosabb ezek közül: Pap László: Tíz év és ami utána következett, 1945-1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Bp.-Bern, 1992.; Bárczay Gyula: Harminc év, 1956-1986. Bern, 1986.; Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek. I-V. köt. Bp., 1996-2001. (továbbiakban: Bodoky, 1996-2001.); Szabó Imre: Ég,

de meg nem emésztetik. Naplók, 1914-1954. Bp., 2001.; Balázs Győző: Jó utána lenni... Miskolc, 2007. (továbbiakban: Balázs, 2007.)

[6] Ezen történetek közül a legfontosabbnak a Kováts J. István névváltozatra vonatkozik: „Toma István, akkor még jogász, a későbbi érsekújvári plébános kedves tagja szintén a gárdának. Egyszer az egyetem erkélyéről beszél. Kifogy mondanivalójából. Nem jön zavarba: megénekelte a tömeget, azután folytatja. Ő adja nékem a „Jézus István” nevet (a János István helyett), ez rajtam is ragad. Országszerte sokan hiszik, még évtizedek múlva is, hogy ez az igazi keresztnevem. Képviselő koromban a külügyminiszter is így írja alá azt a francia nyelvű megbízólevelet, amellyel kiküld az 1921-évi Lausanne-i világyűlésre. Így kéret magához egyszer Albrecht főherceg is...” (114-115. p.) Ezek mellett pl. a 151-152. lapokon található történet *A presbiteri gyűlésről valamint a revolverek gyakorlatias felhasználásáról* szóló beszámoló más anekdotagyűjteményekben is fellelhető.

[7] „A Kossuth-serlegnek évről-évre más és más egyetem, illetve főiskola városába kellene vándorolnia. Kolozsvárott látom még. További sorsáról nem tudok. [...] A serleg talán visszakerült Hibján Samu iparművész tanárhoz, aki az avatás idejére nem tudta az eredetileg tervezett serleget befejezni.” (114. p.) A serlegről még 1904-ben fénykép készült, mely megjelent: *Magyar Iparművészet*, 1904. 30. p.

[8] „A zsinat után megindul a püspökválasztási küzdelem. Bereczky Alberten kívül még három hivatalos jelölt van: Muraközy Gyula, Szabó Imre, Benkő István. Többen – bár nem vagyok hivatalos jelölt – engem is emlegetnek. Bereczky Albert megválasztása érdekében Kiss Roland államtitkár sorjában magához hivatja a jelölteket. Engem is magához hív a honvédelmi minisztériumba. [...] Elmondja két bűnöm. Az egyik az, hogy az egyetemi hallgatók 1905-ben az én vezetésem mellett verték meg a szocialistákat a Röck Szilárd utcában. Megnyugtatom, hogy az utcaán semmiféle ifjúsági mozgalomban nem szerepeltem. De a szocialisták által, a Röck Szilárd utcában összetépett nemzeti zászló foszlányaival készített ifjúsági hadi-lobogót én avattam fel az Újvárosháza dísztermében. Kiss Roland megjegyzi, hogy ő is ott volt és »véresre tapsolta« a tenyerét.” (438-439. p.)

[9] „A teológus ifjúság körében erős háborús hangulat uralkodik, különösen, mikor megtudják, hogy a debreceni teológusok közül negyvenen bevonultak önként katonának. Fiaink követni akarják a példát. Csak akkor állnak el szándékuktól, mikor barátságos figyelmeztetésünkre belátják, hogy hozzájuk illőbb szolgálatot végezhetnek hazájukért, ha betegápoló szolgálatra jelentkeznek” – olvasható Kováts visszaemlékezésében. (197-198. p.) Egy debreceni diák, Balázs Győző ugyanezt az esetet a következőképpen írta meg: „És jött az iszonyatos megpróbáltatás: a nagy válaszut. Kiss Ferenc professzor, a belmisszió és gyakorlati teológia tanára, mint rector magnificus, öles, nagy plakáton intézte valóságos kossuth lajosi nyelven az ékesszavúság briliáns művészetével megfogalmazott fölhívását az egyetemi ifjúsághoz, hogy »aki nem félemben, aki magyar, dobja félre a könyvet, ragadjon fegyvert«. – »Állj be, testvér, katonának, nem gyávák közt a helyed!« Szentpéteri Kun Bélával együtt pedig kimondottan a teológus ifjúság körében végezte a szinte esztelen toborzást. Hatvan teológus jelentkezett fegyveres szolgálatra, lemondva törvényben biztosított hadmentességi jogáról, félredobva könyvek közt a »Könyvek Könyvét«, a Bibliát is. Ezeknek Balthazár Kató hímmzett gyönyörű selyemzászlót, amelyet egyik este a püspöki palota erkélyéről misztikus megvilágítás mellett hatalmas dikciók, szinte vérrel megtöltött poharak fölött elhangzott köszöntők közben adott át ez a görög istenszobor termetű, csodaszépségű leány a jóformán extatikus őrjöngésben már-már vértiszomjazó s a hazáért lelkesedő hatvan honvédteológusnak. A postára pedig tüstént elment a nagy szöveg s a posta azonnal is továbbította Balthazár Dezső dr. püspök úr sürgönyét Ferencz József királyunkhoz, amelyben egyebek között ez állt. »Hatvan teológusunkat fegyveres szolgálat céljából Felsőged rendelkezésére ajánlom föl.« S másnap délelőtt már megjött a fölséges válasz. Bécsben a magyar király udvarában nagy örömet szerzett a hír. Hát hogyan! Hatvan kálvinista, magyar teológus a »Kálvinista Rómából!« Akik a tiszteletes palástonál többre tartják a honvédköponyeget s készek tábori ruhát ölteni, kardot rántani, öldöklő fegyvert ragadni!” Balázs, 2007. 136-137. p.

[10] „Utólag tudom meg, hogy Balogh Jenő a Konvent világi elnöke is a Lelkészi Nyugdíjintézetől kapott nyugdíjat, miután igazságügyi miniszteri nyugdíját, a nyugdíjasokat B listázó bizottság szintén elvette.” (454. lap) Hasonló történetekkel a bevezetőben említett két dokumentumsorozatban is találkozhatunk: „1949 tavaszán, változatlanul tanyai lakóhelyemen, a Pénzügyminisztérium rendeletét adta kezembe a postás. Ennek értelmében eddig élvezett nyugdíjamat teljes egészében megvonták. A rendelkezés mérhetetlen keserűséggel töltött el.” Lakatos Géza: Ahogy én láttam. Bp., 1992. 236. p.

[11] Számtalan példát lehetne a jegyzetelés hiányára felhozni, így pl.: „Hiúságát »Roland« (utalás Kiss Rolandra) neve is mutatja. Van erre jó csengésű magyar nevünk: Lóránt. Sem Eötvös Lórántnak, sem Hegedűs Lórántnak nem derogált.” (442. p.) – Az idézetben szereplő Hegedűs Lóránt nem a legújabb kori egyháztörténetből ismert püspökre vonatkozik, hanem a két világháború közötti pénzügyminiszter Hegedűs Lóránt (1872-1943).

[12] Bodoky, 1999. III. köt. 171-172. p.

Baptisták a második világháborúban. Emlékkönyv.

13.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMXII

Szerk.: Zágoni Jenő.

Bp., Magyarországi Baptista Egyház Levéltára,
2010. (Emléklapok, 8. Baptista Levéltári
Kiadványok, 4.) 419 old.

Mint arról a 2007-es első kötetből már korábban értesülhettünk,^[1] a világháborús baptista emlékek összegyűjtésével az eltelt idő alatt sem hagyott fel Zágoni Jenő. A „nagy háborús” tematikát felvállaló kötet megjelenése után három évvel vehette kezébe az érdeklődő olvasó a második világgéssel foglalkozó folytatást. A formai és tartalmi hasonlóság már az első pillantás után szembetűnő és nyilvánvaló. A nagy alakú könyv terjedelmében sem sokkal – csupán 52 oldallal – marad el az első kötettől. A kettős sorozatjelzés (Emléklapok, ill. Baptista Levéltári Kiadványok) ugyancsak változatlan.

Zágoni, a Magyar Baptista Levéltár igazgatója ezúttal is gyűjtő-szerkesztő minőségben koordinálta a munkafolyamatokat. A kötet létrejöttéhez nélkülözhetetlen segítséget (gyűjtés, átolvasás stb.) nyújtó munkatársak méltatása most sem maradt el a bevezetésben. Több mint egy tucat kolléga, barát áldozatos munkáját, közreműködését sejtethetjük a kézbe vett könyv mögött. Egyikük-másikuk neve már ismerősen cseng a korábbiak fényében. Az udvarias szerkesztői sajnálkozás, szabadkozás oka ugyanaz, mint korábban: a kérések, felhívások ellenére sem sikerült hiánytalanul összegyűjteni minden emléket, így számoljon az olvasó a kötet kényszerűen töredékes voltával.

Zágoni bevezető soraiban olvashatunk a kötet elkészítésének morális-erkölcsi okairól, az összeállítást megelőző motivációk lényegéről. Mint arra Zágoni utal, az első és második kötet hasábjain olyan példaadással, Isten és haza iránti feltétlen ragaszkodással, hűséggel találkozhatunk, melyek remélhetőleg az utókort is hasonló magatartásra sarkallják. Ráadásul a hős elődök és hitvallók életének megismerése erkölcsi kötelességünk.

A fejezetek más koncepcióról árulkodnak, mint azt az első világháborús kötetben már megszokhattuk. Míg ott alapvetően kronologikus, évenkénti rendet követ a törzsanyag, s ezen belül kerül sor a további tematikai (életrajzok, versek, tudósítások), alfejezetek szerinti rendszerezésére, addig itt alapvetően a tematikai (*A magyar nemzet újraegyesülése, A világháború résztvevői*) és műfaji (*Tábori posta, Korabeli sajtószemle, dokumentumok, levelek, visszaemlékezések*) szempontok befolyásolták döntően a címadást és a tagolást. A fejezetek sorát Somogyi Imre 1941. január 8-án a fasori református templom Alliance-imaestjén elmondott beszédének vázlatára nyitja. A jeles baptista egyházfi az újfent háborúba sodródó világ morális gondjait és bajait emelte ki a korabeli hallgatóság előtt, melyek pusztítást, osztály- és fajgyűlöletet eredményeztek. S feltételezhetően további mérhetetlen szenvedést zúdítanak a népekre. *A magyar nemzet újraegyesülése* című fejezet alcíme (*Híradások és beszámolók a Békehátról, A Kürt és a Szeretet hasábjairól*) sok mindent előrevetít a várható írások jellegéről. A cikkek közös nevezője a korszak magyar vonatkozású területgyarapodásai.

Rendkívül izgalmas részét képezik ezeknek az oldalaknak Somogyi Imre felekezeti előljáró útibeszámolóí a frissen visszacsatolt területekről. Az igényes, olvasmányos stílusú cikkek amellet, hogy Somogyinak az anyaországához visszatért országrészeken tapasztalt aktuális politikai (a megszállók távozása), kulturális (intézmények, épületek állaga), néprajzi (például szilágynagyfalui állatvásár leírása, „gyökkintés” népi szóhasználat) és demográfiai (nemzetiségi kérdés) élményeiről, benyomásairól értesítenek, egyúttal a nagy tekintélyű felekezeti vezetőnek a kedvező politikai fejleményekkel kapcsolatos nézeteibe is bepillantást engednek. Noha nem minden cikk szerzőjének kiléte ismert, azt leszögezhetjük, hogy valamennyi baptista publicista soraiból süt a hazafias lelkesedés. A trianoni területvesztéssel, az azt követő kényszerű két évtizeddel, valamint a nagyhatalmi tárgyalásokkal kapcsolatos felvetések, még inkább a szóhasználat nem hagy kétséget afelől, hogy határtalan öröm és boldogság lett úrrá a baptista közösségen belül is a területi revízió okán. Talán még nagyobb is a korszak vezető politikusai irányában tapasztalható (sajtó)szimpátia, mint azt egyéb körülmények (kisegyházakat ért megpróbáltatások) fényében várhatnánk. Gondoljunk csak a Horthyt és Gömböst méltató szavakra vagy a bölcs és baráti tengelyhatalmak iránt érzett hála! Összességében e cikkek alapvető rokonságot mutatnak a korszak Trianont s következményeit kifogásoló véleményével és terminológiájával (Magyar Hiszekegy, Magyarország feltámadásának emlegetése, masírozó daliás honvédek, magyar igazság). Egyértelműen történelmi igazságtalanságként értelmezik a trianoni békerendszert, a határmódosításokat pedig a magyarságnak kijáró igazságszolgáltatásként. A megszálló országok, nyíltan ellenségnek nevezett népek (csehszlovákok, románok stb.) két évtizedes jelenléte egyöntetű állásfoglalásuk szerint nem jelenthetett mást a magyarságra, a magyar földre nézve, mint rabságot, láncot és pusztulást a szó legtagabb értelmében. (Például tisztaság, rend hiánya stb.) Isteni kegyelemnek és a nemzet tehetséges alakjainak köszönhető, hogy országrésznyi területek szabadultak fel, melyekhez a történelmi múlt (ezeréves juss) és a földrajzi kapcsolatok okán is jogunk volt. Ugyanakkor nem mulasztják el biztosítani a visszatérő nemzetiségeket, köztük a baptistákat sem az anyaországi jóindulatáról. Egyik-másik írás nem rejti véka alá abbéli véleményét sem, hogy a visszacsatolásoknak remélhetőleg nem szakad vége. Ezeken túl az ellenséges környezetben véghezvitt hazafias és kegyes cselekedetek (magyar irodalom – *A Kürt, Békehírnök* – rejtegetése, csempészése, besúgók kijátszása, magyar lobogó tisztelete) a visszatérő elemei a beszámolóknak.

A világháború résztvevői fejezet frontszolgálatra behívottak, hősi halottak, civil áldozatok, hadifoglyok, hazatértek alfabetikus névsorát tartalmazza igen sok arcképpel. Valamennyien baptisták voltak már a háború idején, vagy utána váltak a felekezet tagjává. A kötet e legterjedelmesebb, adattárszerű fejezete nem egységes abban a tekintetben, hogy milyen alaposan s milyen forrásból (interjú, cikk, visszaemlékezés) ismerünk meg egy-egy személyt. Némelyikükről csupán egy vagy két szó tájékoztat, mások esetében informálódhatunk alapvető életrajzi és katonai adatokról is. Ritkábban kimerítő beszámolót olvashatunk a frontszolgálat viszontagságairól s a hadifogolylét nehézségeiről, a hazatérés kalandos útjáról. Az ismertetések illetén egyenetlenségét gyakorlati okokra vezethetjük vissza. Néhány írás, értesítő az eseményekkel szinte egy időben született. Más csoportot jelentenek viszont azok, amelyeket – néha kifejezett kérésre – utólag vetettek papírra. Ezenfelül sejthető az is, hogy melyik baráti vagy hozzátartozói ismertetés született a közelmúltban a szerkesztői felhívásnak köszönhetően, tehát hol az érintett, hol egy másik személy szolgáltatja az adatokat. Akad az írások között nem egy, melyet

korábban már közöltek egyik vagy másik lapban (*A Kürt, Békehírnök, Szeretet, Jó Pásztor, Népszabadság*). Mind az itt közzétett hosszabb-rövidebb beszámolók, mind a később sorra kerülő levelek, levélrészletek visszatérő eleme a személyes és kollektív hitgyakorlat körülményeinek ecsetelése: magányos vagy (kis)csoporthoz, ökumenikus jellegű áhítatok a fronton, esetleg a hosszas kérdezősködésnek vagy a szerencsének köszönhetően meglett oroszországi baptista hittestvérek között átélte istentiszteletek kezdeti gyanakvásai, nyelvi nehézségei, netán az egész lelket felüdítő alkalmak, baráti kapcsolatok nyitottsága, őszintesége, egyáltalán a nemzeti-nemzetiségi konfliktusokról tudomást nem vevő jellege. (Például orosz, német és magyar baptisták közös istentisztelete!) Utóbbiak mindannyiszor rendkívül pozitív élményt jelentettek az érintetteknek. Miként azt a korábbi kötet alkalmával már jeleztem, az efféle adattárak nagy lehetősége, hogy segítségükkel fogalmat alkothatunk a frontharcosok, ez esetben a baptista bakák és hadifoglyok egyéni vagy közösségi lelkiéletéről. A kiségyháziak szervezett-szervezetlen lelkigondozása háborús viszonyok között olyan téma, melyről még igen keveset olvashattunk. Ezért roppant izgalmas, hogy a felsorolt személyek milyen apró praktikákat alkalmaztak a mindennapok során, hogyan „rejtjelezték” magatartásuk számtalan apró rezdülésével (például hitsorsos keresése ismert énekek dúdolásával, füttyölésével) néha még gúnyolt vallási meggyőződésüket.

Jobbára e beszámolók kapcsán és szövegkörnyezetében ismerkedhetünk meg a hazai baptisták hazafias, áldozatkész magatartásának lelki és gyakorlati indító okaival. Nevezetesen: isten, haza és család védelmére szent kötelességként tekintett mindenki, s ezekért semmilyen áldozatot nem találtak túl nagyoknak. Nincs is háborgás a bevonulási kényszer miatt. A háború kényszerűen tragikus voltába való beletörődés köszön vissza a sorokban. Egyedül Szálasi és a nyilasok „nemzetvesztő” magatartása váltott ki ellenállást az érintett személyekben a jelek szerint. A baptisták annyival inkább is jogosnak, időszerűnek tekintették a háborút, hogy a Szovjetunió vallásellenes magatartását, illetve annak kegyetlen következményeit (lelkészek, egyházak zaklatása) saját szemükkel láthatták keleten, ezért az őket hatványozottan foglalkoztató vallásszabadság védelmében szent keresztes háborút kellett folytatni az ateista hatalom ellenében. Nem véletlenül dominál a negatív orosz-kép a szövegekben, amit aztán fokoznak a megszállás alatt és a fogságban átélte borzalmak. Persze segítőkész, emberséges oroszok hálás emlegetésére is akad példa, ahogy a német bajtársak rekvirálásai, germán felsőbbrendűséget árasztó viselkedései sem kerültek el egyik-másik éles szemű tanú figyelmét.

Egyebekben a fogságot viseltek beszámolóiban hasonló elemekből építkeznek. Kitérnek a „háromnapos közmunkára” szállított szerencsétlenek családtagokat értesítő fáradságaira (hátrahagyott levelek a marhavagonok résein keresztül), a borzalmasan hosszú vonatút kimerítő voltára, a közbeeső állomásokra, az elhurcoltak elkeserítő állapotára és nyomorára, a túlélés farkastörvényeire. Utóbbiak csak fokozódtak a munkatáborokban és bányákban az emberhez méltatlan körülmények között: állandó harc az élőködőkkel, a faggyal, a zsúfoltsággal, az éhséggel és az elégtelen orvosi ellátással. Itt is, korábban a fronton is egy-egy megmentett, elrejtett baptista folyóirat vagy Biblia tartotta a lelket az emberekben vagy az esetleges találkozás hittestvérekkel és ismerősökkel. A Bibliákat, pontosabban a lapokat – mint megtudjuk – előszeretettel osztották szét az oroszok dohánypapírként. E keserves évekre az itthon maradt családtagok, a gyülekezetek viszontlátása jelentett némi gyógyírt, miután sokáig ki sem beszélhették magukból a

fájdalmat a volt foglyok.

A *Tábori posta* című fejezet a frontkatonák *Békehírnök*ben és *A Küirt*ben megjelent alig pár soros kéréseinek, üdvözlőleteinek és beszámolóinak lett szentelve. Jobbára hozzátartozók és ismerősök után kutattak általuk a honvédek. A *Rövid írások, hírek, levélrészletek* fejezet számos darabja alig különbözik a fentiektől: néhány sorosak és az otthoniakkal való kapcsolattartást szolgálták. Az ugyanitt közölt levelek, a baptista folyóiratok szerkesztőségéhez eljuttatott beszámolók már hosszabbak, és több témát vetnek fel. Kiemelkedő ezekből a fentebb már említett kapcsolatfelvétel az orosz baptistákkal. A *Korabeli sajtószemle, dokumentumok, levelek, visszaemlékezések* egység éppen annyira sokszínű, mint amennyire azt a címe sugallja. Találhatunk benne nagyobb lélegzetvételű, a felekezetnek valószínűleg útmutatásul szánt cikkeket, de könyvrészleteket (gyülekezetek háborús veszteségei) és visszaemlékezéseket is. Az újságcikkek legnagyobbbrészt a *Békehírnök* és *A Küirt* vonatkozó számaiból lettek átemelve. Kettős célt szolgáltak. Egyrészt tudósítanak számos érdeklődésre számot tartó eseményről, missziós fejleményről, mint például a nagyváradi baptista frontharcos konferenciáról, a katona- és iratmisszióról, a kiskőrösi honvédnapról. Másfelől hazafias magatartásra, kitartásra és példás, krisztusi életvitelre sarkallnak. Utóbbiak támpontokul szolgáltak a militarizmus és a pacifizmus kényes kérdésében is. Az írás konklúziója szerint nem a mindenkori háborúk helyes vagy helytelen voltának eldöntése a feladata Isten népének, a baptistáknak, hanem a kötelességtudó odaszánás a haza javára. A többi írás egyéni életutak rövid ismertetését adja a háborús viszonyok között, valamint egy-egy kiemelkedő baptista intézmény (árvaház, teológiai szeminárium) kálváriáját mutatja be. A *Jelentősebb magyar vonatkozású események* listája némiképp meglepetésre került a kötetbe. (Főként, hogy a dátumok felső határa 2006. október 23-a!) A második világháború legfontosabb egyetemes és magyar vonatkozású eseményeinek tájékoztató célú felsorolása még érthető lett volna. A határok kitolásával azonban kissé kérdéses a szerkesztő szakmai szándéka. (Egyik-másik dátumhoz fűzött kommentárja alapján személyes vélekedéséről, politikai értékítéletéről azonban annál többet megtudhatunk.)

A magángyűjteményekből és egyéb, pontosabban meg nem nevezett forrásokból származó képmelléklet ezúttal is igen bőséges. Hozzáfűznivalónk csupán annyi volna, amennyit a korábbi kötet alkalmával már jeleztünk: ha lehetséges, lássuk el címmel, dátummal és forrásmegjelöléssel a képeket. Adattárról lévén szó, szerencsés módon hely- és névmutató teszi teljessé a könyvet. Az egész kötetet a *Függelék* zárja, mely két személy háborús visszaemlékezéseit tartalmazza. Talán kései előbukkanásuk miatt nem lettek beillesztve a törzsanyagba. Az olvasók eligazodását és a felhasználást megkönnyítő jegyzetek közül a forrásjegyzéket hiányoltuk leginkább, mely az első kötet alkalmával még rendelkezésünkre állt. Ugyan a folyószövegben számtalanszor találkozunk különböző folyóiratokra való hivatkozásokkal, de a kivitelezés ott sem olyan precíz, mint a korábbi műben. Továbbá elmaradt néhány könyv bibliográfiai adatainak pontos feltüntetése. A frissen megírt és már publikált vagy korábbról rendelkezésre álló visszaemlékezések közti eligazodást megkönnyítette volna egy efféle lista.

Az összegyűjtött anyag szakmai felhasználásának (folklorisztika, fotóantropológia, publicisztika stb.) lehetőségeiről leírtakat továbbra is relevánsnak tekinthetjük, kiegészítve mindezt azzal, hogy a második világháborús hadifoglyok visszaemlékezései mára már szinte könyvtárnyi anyagot tesznek ki, de a szovjet

táborokra vonatkozó tudományos munkák száma is jelentősnek mondható.

A szerkesztői koncepció leglényegesebb pontjairól viszont ezúttal is szívesen olvastunk volna több információt. Az első kötet alkalmával ugyane ponton éreztünk némi hiányt. A bevezető sorokban értesülünk arról, hogy felhívások, megkeresések, értesítők, körlevelek kísérték az anyag összeállítását, ám a konkrétumokra (mióta, hol, melyik lapokban stb.) való kitérés megint elmaradt. E mellett azt lett volna még jó tisztázni, hogy milyen elvek szerint szelektálták a baptista folyóiratok második világháborús tematikájú cikkeit. Rövid szemlénk után ugyanis világossá vált, hogy ha külön rovatot nem is nyitottak az új háború eseményeinek ismertetésére e lapokban (*A Kürt, Békehírnök*), mint azt korábban tették, azért elszórtan, változó terjedelemben, de meglehetősen rendszerességgel (*Egyről-másról, Innen-onnan, Népakadémia* stb. című rovatok) találkozhatott a korabeli olvasó hadi-katonai és egyéb háborús írásokkal (például az első világháborút lezáró békerendszerek érintése, hadisikerek, szövetségi rendszerek). Alighanem a kötet terjedelmi korlátainak és tudatosan vagy kevésbé tudatosan megválasztott jellegének lehetett némi köze az írások ilyen szempontú szűrésében, ugyanis ami maradt, az kevésbé hadtörténeti, sokkal inkább személyes és felekezeti jelentőséggel bír. Ezzel összefüggésben merült fel bennünk a következő kérdés is: hogyha az első kötet kapcsán azt jegyeztük meg, hogy kis kiegészítéssel és utómunkával gyakorlatilag a korabeli baptista sajtó és közvélekedés keresztmetszetét kaphatnánk meg a háborús évek forгатagára vonatkozóan, akkor számolhatunk-e hasonlóval a második kötet esetében? Tekintve, hogy ezúttal érezhetően nagyobb szerephez jutottak az utólagosan elkészített beszámolók, továbbá a gyűjtési-szerkesztési elvek terén is volna még tisztázni való, így jelen adattár esetében óvatosabban fogalmaznánk.

Ami a folytatást illeti, itt sem olyan egyértelmű a helyzet, mint a 2007-es kötet során, ahol természetesen adta magát a munka kiterjesztése a második világháborúra. Ugyanakkor sorsfordító magyar események (1956, rendszerváltás) baptista dokumentumok (folyóiratok, visszaemlékezések, egyebek) alapján történő megvilágítása jelenthet továbblépési lehetőséget.

(Ism.: *Simon Ervin*)

[a cikk
elejére.](#)

[a vissza a
tartalomjegyzékhez.](#)

[1] Baptisták az első világháborúban. A harcmegző; beszámolók, levelek, versek a lövészárokból és a foglyotáborokból. Hősi halottaink. Szerk.: Zágonyi Jenő. Bp., 2007. Ismertetése: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 3. sz. 86-93. p.